

The collage features a large, bold black number "3" and the year "2025" prominently displayed over a textured background of aged, yellowed paper. The background consists of several overlapping fragments of Lithuanian newspaper articles, some of which are clearly legible:

- LITERATŪRINIS AKTAS**: A headline from the top right.
- BELIOGRAFIJA**: A section header visible in the upper middle.
- KERČIAI**: A word appearing in multiple locations, possibly as part of a larger title or article.
- LIETUVOS RAŠYTOJŲ SĄJUNDA**: A line of text at the bottom left.
- XRONIKOS**: A word at the bottom center, likely referring to chronicles or news items.
- RAŠYTOJŲ**: A word at the bottom right, meaning "writers".
- RAŠYTOJŲ KLASĖS**: A phrase at the very bottom, meaning "writers' class".

The overall aesthetic is one of historical significance and literary focus, reflecting the theme of the book's title, "Lithuanian Writers' Class".

*Æз та хæссын мæ уды нуазæн дзагæй
Нæ адæмæн. Нæ сын фæдæн сæрæн,
Фæлæ сæ цуры иунæг бон дæр фаг у –
Мæлынаен уа, цæрынаен уа –
Мæнаен!..*

Хаджæ

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор
ХЕТАГУРОВА Оксана Нодаровна

Редакция
Заместитель главного редактора – Альбина КЕЛОЕВА
Шеф-редактор – Диана АЛБОРОВА
Редактор отдела прозы – Юрий ГАБАРАЕВ
Редактор отдела поэзии и драматургии – Батрадз КАСАЕВ
Редактор отдела критики и публицистики – Тамерлан ТЕХОВ

Редакционный совет
Борис ХОЗИЕВ, Станислав КАДЗАЕВ,
Клавдия ДЖУСОЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Анжела КУДЗОЕВА,
Руслан БЗАРОВ, Зелим БАТАЕВ

Владикавказ,
2025

MAX

3

2025

ДУГ

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал мыхуыры цауы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор
ХЕТÆГКАТЫ Оксанæ

Редакци

Сæйраг редакторы хæдивæг – КЪЕЛОЙТЫ Альбинæ

Шеф-редактор – АЛБОРТЫ Дианæ

Прозæйы хайады редактор – ГÆБÆРАТЫ Юрий

Поэзи æмæ драматургийы хайады редактор – КАСАТЫ Батрадз

Критика æмæ публицистикæйы хайады редактор – ТЪЕХТЫ Тамерлан

Редакцион совет

ХОЗИТЫ Барис, КЪАДЗАТЫ Станислав,

ДЖУСОЙТЫ Клавæ,

КЪУСРАТЫ Анатоли, КУЫДЗОЙТЫ Анжела,

БЗАРТЫ Руслан, УАТАТЫ Зелим

Дæуджыхъæу,
2025

НОМЫРЫ ИС:

ÆМДУГОНЫ ХЪУЫДЫТÆ	5
ÆРТÆ ÆМДЗÆВГÆЙЫ	
ÆЛБОРТЫ Беллæ. Цы ис нæ царды уалдзæгæй хуыздæр!..	7
ГÆДИАТЫ СЕКЪА: 170 АЗЫ	
ГÆДИАТЫ Секъа: <i>Радзырдтæ</i>	12
КЪОСИРАТЫ СÆРМÆТ: 125 АЗЫ	
ТЪЕХТЫ Тамерлан. Литературæмæ ног комулæфт хæсджыты раздзæуæг. <i>Уац</i>	27
ГУСАЛТЫ БАРИС: 85 АЗЫ	
ГУСАЛТЫ Барис. Кæй фырт нæ чи у... <i>Памфлет</i>	34
ХАДЖЕТЫ ТАЙМУРАЗ: 80 АЗЫ	
ХАДЖЕТЫ Таймураз. Æз дунемæ райгуырдтæн адæмы уарзынæн. <i>Æмдзæвгæтæ</i>	48
Иван ЕВСЕЕНКО. Зæрдæ зæрдæмæ тындзы. <i>Уац</i>	60
ГÆБÆРАТЫ Юри. Йæ курдиаты бæстыдзаг рухс. <i>Мысинæгтæ</i>	65
«МАХ ДУГ»-Ы ПРЕМИЙЫ ЛАУРЕАТТЫ СФÆЛДЫСТАД	
БЕТЕТЫ Фатимæ. Уарзт æмæ хæрам. <i>Радзырд</i>	72
НОГ ТÆЛМАЦТÆ	
ТАБОЛТЫ Артур. Шпион. <i>Роман</i>	92
ПУБЛИЦИСТИКÆ	
НАФИ. Балц ирон аив дзырды дунемæ. <i>Уац</i>	128
ХЪÆЛДЗÆГ ХАБÆРТТÆ	
Габровæгты хал ахæр!	138
МÆЙЫ ЦАУТЫЛ АФÆЛГÆСТ	143

АЕМДУГОНЫ ХЪУЫДЫТÆ

ФЫДЫБÆСТÆЙÆН ЙÆ ЦÆРÆНБЫНАТ – ЗÆРДÆЙЫ!

Зæххыл цы бирæ хорздзинаedtæ ис, уыдонæн сæ сæйрагдæртæ сты цард, сæрибардзинад æмæ лæджы кад. Хуыцауæн бузныг, кæй та ныл сбон вæййы, кæй та скæсы хур нæ сæрмæ, кæй нын балæвар кæны хъарутæ цæлхдурты сæрты хизынаен, нæ удæн зынаргъ æмæ адджын адæмæн балæггад кæнынаен.

Сæрмагонд æфсæддон операцийы архайгæйæ цардæн æндæр хуызæн цæуы аргъгонд. Ам лæгæн нæй бар лæмæгъдзинад равдисынаен, кæд сылгоймæгтæ стæм, уæддæр. Хъуамæ уай ныфсы хос дæ алыварс адæмæн, де ‘мкусджытæн, чи фæцæф, уыцы æфсæдонтæн. Арæх нæ бахъæуы æхсæвыгæтты кусын дæр. Æндæр гæнаен нæй. Тыххæй нæ ничи рарвыста ардæм. Уый у нæ равзæрст фæндаг, æмæ йыл хъæуы размæ цæуын.

Ахуыры рæстæгæй мæ зæрдыл бадардтон нæ ахуыргæнаеджы ныхæстæ. Уый загъта: «Цæфты куы æрбаласынц госпитальмæ, уæд уыдон, фыццаджыдæр, фæкæсынц уæ цæстæнгасмæ, уæ алы сныхасмæ. Тæригъæд сын кæй кæндзыстут, уæ цæссыгтæ сын кæй

равдисдзыстут, уымæй æнæниздæр нæ фæуыдзысты. Уымæ гæсгæ, цыфæнды зын уавæры дæр алы фезмæлдæй дæр архайын хъæуы рынчыны ныфс бауадзыныл». Уыцы ныхæстæ мæ риуы æвæрдæй дарын æмæ сæ архайын æххæст кæныныл дæр.

Ам, цард æмæ мæлæты 'хсæн, мах иууылдæр кæрæдзийæн æппæтæй хиондæр стæм. Мæхæдæг, куыд ныййарæг, цæфты куы фенын, уæд фыццаджыдæр ахъуыды кæнын, ныр йæ бинонтæ куы базоной, фæцæф ис, уæд куыд тыхсдзысты, цы æвзарæнты ацæудзысты, зæгъгæ. Цæстыты раз бирæ нывтæ сæвзæры. Уымæ гæсгæ госпиталы хиуыл ауæрдынаен бынат нæй. Уый свæййы нæ иумæйаг рис. Арæх нæм æрбаласынц ирæтты. Уайтагъд сæ сæ хуызæй базонын. Мадалон æвзагыл сæм куы сдзурын, уæд сæ цæстыты цæхæрæй бæстæ ныррухс вæййы.

Æз æфсæддон службæйы фæдыл уыдтæн фæсарæнты дæр, фæлæ уæддæр Фыдыбæстæйæн балæггад кæнын удыбæстæ у, уый æндæр ад кæны. Мæ ныййарджытæ мæ сахуыр кодтой райгуырæн бæстæ уарзын, аргъ ын кънын. Раст зæгъгæйæ, æз æндæр ран цæрын дæр нæ базонин. Цыбыр ныхасæй, мæ райгуырæн бæстæ мæнæн мæ мидæг ис! Кæддæр зæрдæйы арфы куыд æрцард, афтæ уæдæй фæстæмæ мемæ рæзыд æмæ, кæмфæнды куы вæййын, уæддæр кæрæдзийæ нæ хицæн кæнæм.

Марты у царддæттæг, цинтæ хæссæг, уæлахизтæм хонæг! Уый иннæрдæм рафæлдахы нæ миддуне, байдзаг нын кæны нæ зæрдæйы рабынтæ арф æнкъарæнтæ æмæ рухсæй.

Иунæг ныййарæджы, иунæг сылгоймаджы зæрдæ дæр макуы фæрриссæд. Бæстæ сабыр уæд. Мæ алыварс Сæрмагонд æфсæддон операцийы чи архайы, уыдон иууылдæрдæр тагъд рæстæджы уæлахизимæ сæ бинонтыл æнæниз æмæ зæрдæрухсæй куыд сæмбæлой, уый Дунескæнæг зæгъæд! Хуыцауы фæдзæхст ут!

ХУЫГАТЫ Оксанæ

Хуыгаты Оксанæ кæд сылгоймаг у, уæддæр нæлгоймæгты æмсар дысвæлдæхтæй æххæст кæны йе 'фсæддон хæс. Йæ бирæ лæггæдтæ, хъæбатырдзинад æмæ æхсардзинады тыххæй хорзæхджынгонд у ахæм хæрзиуджытæй: «Жуковы майдан», «Мæлæтæй ирвæзынгæнæджы майдан», «Хæстон сгуыхтдзинæдты майдан», Хæстон æхсардзинады I къæпхæны майдан», «Хæстон æхсардзинады II къæпхæны майдан», «Суворовы майдан», майдан «Ирыстоны Намысæн». Оксанæ Сæрмагонд æфсæддон операцийы архайы ныр цыппæрæм аз. Уымæй размæ та архайдта Сириаг Араббаг Республикæйы Уæрæсхæйы æфсæддон операцийы. У 19-æм мотоæхсæг дивизийы сæрмагонд батальоны медицинон службæйы сæргълæууæг.

ЦЫ ИС НÆ ЦАРДЫ УАЛДЗÆГÆЙ ХУЫЗДÆР!..

ОДÆ УАЛДЗÆГÆН

О, зарагау æвидигæ, æгæрон
Зæххыл цæрагæн царды тых дæттыс,
Дзындзыйы 'рттывд, уæлтæмæны цæхæрау
Рæумонц бæллицты базырджын кæныс.

Æрвон рухс та мæ зæрдæмæ ныккасти,
Цъæхдзаст уалдзæг, ыскодтай мын кæлæн.
Мæ лирæ та зæрдæрайгæ æристон –
Æнæ зараг нæй а зæххыл цæраг.

Дæ комулæфтæй дуне райгас ногæй,
Йæ риуы дзаг ысулæфыди зæхх.
Дыргъ бæлæстæ хæмпус дидинаг калынд,
Йæ уæлцъар зæххæн ахуырстау фæцъæх.

Тæрккъæвдатæ та фемæхстысты арвæй,
Фæхъæрдæр и цæугæдæтты уынар.
Сæдæмырон хъалæсæй мæргътæ зарынц, –
Цы ис нæ царды уалдзæгæй хуыздæр!..

Сырхмæтæджы æнамæлгæ хæрздæф дæ,
Йæ дидинсыфыл райсомы æртæх,
Зæрин хуры тын, урс мигъы бындзыг дæ,
Æхсæрдзæны æнæуромгæ тæх.

Мæ зæрдæйы цин буц уалдзæг, дæ фæрцы,
Дæ тавицæй ысвæййын æз цæрдуд.
Уæлмонцæй та мæ лирæйыл æрцагътон,
Ды уалдзæгау – æнакæрон рæсугъд!..

ОДÆ ДИДИНÆГÆН

О дидинаг, цъæх гауызыл хæдныв
Дæу бакодта кæлæнгæнаг – цъæх уалдзæг.
Рыст зæрдæйæн æвдадзы хос фæдæ,
Æрдзы фидауц, лæварæн айс мæ зарæг.

Йæ комулæфтæй райхъал кодта дæу,
Зæрдæскъæфæн рæсугъддзинад дын радта,
Аджын тæфæй фæхайджын кодта дæу,
Ыстæй дыл уæд йæ цæстысыг ныууагъта.

Ныккæсы дæм мæйрухс æхсæвты мæй.
Дæу Бонварнон – сæууон ыстъалы – уарзы.
Дæ дидинсыфыл уаз æртæх – тæнгъæд.
Йæхи сæм арвæй хуры тын ивазы.

Рæубазыр дымгæ – быдырты зæлдæф –
Мæйрухс æхсæв йæ хъæбысы дæу узы,
Ныссабыр ваййы æрдз дæр, цыма раст
Авдæны зарæг – а-лол-лаймæ – хъусы.

Кæй цæст æрхæцыд фыццаг хатт дæуыл,
Кæй зæрдæ байдзаг ронджы кæхцау уарзтæй,
Кæмæн разылд дæ хæрздæфæй йæ сæр,
Дæ дидинсыфты чи бафсæста батæй?

Хæрздæфгæнаг сырх дидинджыты баст,
Куына фенид сымах мæ цæст æмпылдæй.
Куы уæм кæсин цæрæнбонтæм, уæддæр
Нæ зæгъин никад: «Бафсæстæн уæ уындæй».

Мæ ингæнæй дæр иуафон кæддæр
Ысдæрдзæн рухсмæ дидинаг йæ буц сæр.
Тæхуды ‘мæ куы зæгъид исчи уæд:
«Ды дидинджытæн – се ‘ппæтæй рæсугъддæр!»

ОДÆ ЦÆСТЫХАУТÆН

Сымах, уæлтæмæнады суадон!
Кæй зæрдæ райы уæ, кæй уд,
Æмæ йæхинымæр фæзæггы:
«Куыд тынг мæ зæрдæмæ цæут».

Сæ цæст уыл 'рæвæрдтой поэттæ,
Æниу уæм чи æрхæсдзæн фау?!
Уæлмонцад уæ цы исой алкæд,
Ахæм тых раттæд сын Хуыцау!

Цæстыты уарзты монц куы ссудзы,
Уæд ыл рæудымгæйау дымут,
Сæ алыварс артуадзæг цæстытæн
Раст цыма «сисдымæнтæ» стут.

Зырзырагæн йæ дидинхаутау
Ыстут зæлдаг æмæ рæсугъд.
Æмæ куыд нæ райа уæ фæндæй
Лæгæн йæ зæрдæ 'мæ йæ уд!

Фæлæ, куы уыл фенын цæссыгтæ,
Сæууон æртæхтау уæд зынут,
Арвæрдыны хуызæн фæлгъуызтæй
Цыма тыбар-тыбур кæнут.

Сымахыл чи снывæнда зарæг,
Уый фод йæ зарджыты хуыздæр,
Куыд кæной арфæтæ йын адæм:
«Фылдæр ын бантысæд, фылдæр!»

СТЫР ХЪУЫДЫ ЦЫБЫР НЫХАСЫ

Секъа фыста: «Æнцад-æнцад фæцæуы кæйдарты къухмæ нæ бæстæ». Нæй быхсæн хæддзу æлдарæн, æхсины лæгтæн, бæстæ уайгæнджытæн, фыдæлты зæххæн нæй сафæн, йæ сæраппонд хъæуы тох кæнын.

Секъа фыста: «Хорз лæгæн йæ кой нæ сæфы. Йæ хъуыддагтæ нæ мæлынд. Хорз лæджы фæстæ мæргътæ дæр тæхынц».

Секъайы граждайнаг позици: «Адæмы цард чи уарзы, уый нæ уыдзæн ныгъуылдау».

Поэты хуыздæр фæдзæхст: «Алы бонмæ дæр хорз хъуыддаг цæттæ кæн».

Секъайæн бæлвырд у иу хъуыддаг: «Хорзгæнæг лæг дуне сæтты».

Секъайы æхсæнадон æмæ этикон идеал: «Адæм кæрæдзи руаджы цæрынц, хорз адæмтæм уæрст ницы ис».

Секъа нымайы адæймаджы цæсгомгæнæг минциуджытыл зонд, куыст, æгъдау. Зæгъы: «Цард кусæг лæджы уæхскыл бады».

Секъайы этикон æмæ эстетикон домæн: «Ма фæтæрс, лæг, нæртон кæд дæ, /Дæ удæн та цы хицау ис?!/ Радзур дзæбæх дæ зарджытæ – /Фыдæлты кад, ныры намыс».

Уд æмæ зонд хъуамæ сæрибар уой. Ис буар амарæн, нæй хъуыды амарæн.

Секъайæн поэт æмæ гражданины идеал у Къоста – «нæ зонды мæсыг», «нæ номы гæнах», рæстдзинадыл удуæлдай тохгæнæг, мæлгъæвзаг поэт, адæмы фæтæг.

Секъайæн Терк у «Ирыстонæй гуырд цæстысыг».

ХО ÆМÆ ÆФСЫМÆР

Радзырд

Кавказы хохы сынæгыл райдианæй нырмæ бирæ адæмы мыггæгтæ царди æмæ цæры, фæлæ се ‘хсæн иумæйаг хъуыддаг аразæн – тæрхондон – никуы уыд. Иу адæм иннæйы нæ зыдтой, кæрæдзи нæ уарзтой, кæрæдзимæ лæбурдтой, кæрæдзийы фос тыхæй тардтой, кæрæдзийæ уацайрæгтæ хастой, кæрæдзи цагътой. Гуырдыстыны паддзахад æныгуыс-æдых уыди æмæ сæ уромын нæ фæрæзта, афтæмæй кæрæдзи цыбырæй-цыбырдæр кодтой.

Гуырдыстон Уырысимæ баиу кæныны агъоммæ Чысаны доны хæд сæр иу къæдзæх сынæгыл царди иунæг хæдзар, Битæрты Ахмæт, зæгъгæ. Уыцы рæстæджы Гуырдыстыны паддзахадæн йæ тых асастой Турк, Перс æмæ Лекъ. Уырыс та цæугæ нæма æркодтой, æмæ адæм кæрæдзийы мидæг схылы-мылы сты. Иу дзырдæй, тынг змæст рæстæг уыди.

Ахмæтæн йæ кæстæртæ – дыууæ ‘фсымæры, йæхицæн чызг æмæ лæппу – Тамар æмæ Хъазара. Тынг хъæздыг царди: фос, хæзна – бирæ, сæ хъæздыгады кой – дардыл хъуыст.

Иу уалдзыгон бон хур скаст, хохæй хохмæ тын анывæста. Фæस्कъæвда хур боны бæстæ цъæх адардта. Хурзæрин арвы астæу тыбартыбургæнгæ фæцæйтахт. Хъазара сæрвæтæй фосы дзуг сæухиз дуцынмæ æртардта. Бинонтæ иууылдæр фос дуцыныл ныллæууыдысты, алкæмæн йæ къæрта йæ разы æхсырæй урс танхъа хаста. Иннæ-рдывæй дынджыр цæхгæры æхсыр фæрсыгътой, тæсчыйас цыхтытæ тæбæгъты ахстой. Цард сæм йæ мидбылты худти, гуылф-гуылф кодта. Фос дыгъд нæма фесты, афтæ хъæды къохæй фынддæс лæджы æрбазынди. Ахмæт сæм кæсæнцæстытæй акасти æмæ афтæ зæгъы:

– Хуыцау нæ фесæфта! Лекъ нæм æрцæуынц, хæсдзысты нæ!

Цалынмæ бинонтæ рака-бака кодтой, уæдмæ лекъ фосы алыварс амбырд сты. Бæстæ гæрах сси. Топныхъæр кæмтты арыдта. Ахмæт фæцæф ис, былæй асхъиудта æмæ хæмпæлæй хъæр кодта:

– Хæмпæлмæ, Хъазара, хæмпæлмæ!

Фæлæ Хъазарайы лекъ рацахстой, Тамары дæр, æмæ сын сæ къух-тæ синагæй фидар абастой. Иннæ бинонтæ – сылгоймагæй, нæлгоймагæй хæмпæлы амбæхстысты. Лекъ Ахмæты хæдзары цыдæриддæр ссард-

той – фосэй, хэзнайæ, Тамар æмæ Хъазара дæр семæ – Дагъыстанмæ сæ афардæг кодтой.

Ахмæт кæд уæззау цæфтæ фæцис, уæддæр æндон стæг æмæ тугæфсæст буар тагъд сдзæбæх ис, фæлæ, цæмæй цардаид, уый йын нал уыди, æрмæст иунæг фыс йеддæмæ, уый дæр, фосэй чи фæдзæгъæл ис, ахæм. Фæлæ цард кусæг лæджы уæхскыл бады. Ахæм хорз кусæг лæг, – хæдзар та уайтагъд йæ былтæй акалд фосэй, хэзнайæ, æппæт дæр бирæ. Фæлæ Ахмæты Тамар æмæ Хъазарайы маст домдта, йæ зæрдæ йын хордта.

Тамар æмæ Хъазарайы лекъ акодтой Дагъыстанмæ. Хъазарайы Дагъыстаны иу æнæзæнæг Наиб балхæдта. Тамары дарддæр акодтой, Авары бæстæм æмæ уый дæр уым ауæй кодтой. Хъазара – куыстуарзаг, уынаффæджын, коммæгæс лæппулæг. Исдуг йæ фыдыбæстæ, йæ мад, йæ фыды мысид, стæй Наибы хæдзарæн хицау сси. Æнæ Хъазарайы бафæрсгæ Наиб хæдзары хъуыддæгтæй иу дæр нал кодта, базыдта йын йæ зæрдæ, йæ хъару æмæ йæ йæхицæн лæппу скодта. Хъазара бирæ хæттыты лидзыны фæнд дæр скодта, фæлæ та-иу æй Наибы уарзон-дзинад баурæдта. Сахуыр ис лекъагау, базыдта сын се ‘гъдæуттæ, æмæ йæ адæм бирæ бауарзтой. Иу дзырдæй, Хъазарайæн Дагъыстан дыккаг райгуырдæн бæстæ сси.

Тамар йе ‘фсымæры мысиди, Авары бæсты зыбыты иунæгæй йæхи бынсæфтыл нымæдта, æгоммæгæсаг, фыддзых, фыдуаг сси. Йæ хицау æй фæстæмæ дагъыстайнагæн ауæй кодта. Уымæ дæр куыддæртæй фондз азы фæцарди, стæй та йæ уый дæр уæймæ ракодта æмæ, раст Хъазара цы Наибмæ уыди, уый дуæртты æрцыд. Наиб дуармæ бандоныл бадти, йæ кæрц йе уæхсчытыл, æмæ йын афтæ зæгъы:

– Кæдæм кæныс уыцы чызджы?

– Уæймæ.

– Цас уыздæн йæ аргъ?

– Дыууадæс сыгъзæрины.

Наиб чызгмæ бакасти æмæ афтæ зæгъы:

– Хорз, зынаргъ нæу, кæд не ‘фсины зæрдæмæ фæцæуа, уæд, – æмæ йæ усмæ бадзырдта. Ус рацыди, æмæ йын Наиб афтæ зæгъы:

– Фен-ма, уыцы чызг Хъазарайæн усæн сбæздæн æви нæ?

Ус чызджы фæдта æмæ афтæ зæгъы:

– Хорз, дзæбæх чызг у.

Наиб чызджы хицауæн дыууадæс сыгъзæрины радта, æмæ Тамар уыдонмæ баззæди.

Хъазара хæдзары нæ уыдис, хуым кæрдынмæ ацыд. Изæры куы æрцыд, уæд ын Наиб афтæ зæгъы:

—Бакæс-ма, Хъазара, цы ус дын æрхастон! Аварханы чызджы хуызæн! — Хъазарайæ хъазыд.

Тамар уырдыг лæууыд, æмæ кæрæдзимæ бакæстытæ кодтой, фæлæ кæрæдзи нал базыдтой. Тамарæн йæ чызгон хуыз сивта, цæсгом гæзæмæ æндæргсыд фæткъуыйау сцъæх ис, дыууæ æрфыджы астæу фæугард, æрмæст ма йæ сæвджын ныхыл сау æрфгуытæ чызджы рæсугъддзинад хъахъхъæдтой. Хъазара дæр йæ хуыз аивта, йæ зачъетæ ‘рцыдысты, цæсгом фæлæгхуыз ис, йæ лæппудзинады нысæнттæй йæм ницыуал уыдис, æмæ Тамаримæ кæрæдзийæн æнæзонгæ систы. Æхсæвæр бахордтой, Наиб æмæ йæ усы схуыссын кодтой æмæ сæ уатмæ ацыдысты.

Хъазара сынтæгыл æрбадт, Тамар йæ разы уырдыг лæууыд, æмæ йын Хъазара афтæ зæгъы:

— Раздæр базонæм кæрæдзи. Нæ дыууæ дæр кæцондæр, кæйдæр бæсты баиу стæм, зæгъ мын, кæцон дæ, кæм бæстаг, кæй чызг дæ?

Тамар йæ кæлмæрзæны хаутæ асхъаудта æмæ афтæ зæгъы:

— Чысан хуыйны мæ бæстæ, ирон адæмæй мæ мыггаг, Битæрты Ахмæты чызг дæн, — æмæ йæ кæлмæрзæны къабазæй йæ цæстысыг асæрфта. Æмæ та афтæ зæгъы: — Куыдзы дæндаг бахæрæнт, лекъ нæ рахастой ме ‘фсымæримæ. Ме ‘фсымæры иу ран ауæй кодтой, мæн — иннæ ран. Нæ зонын, ме ‘фсымæр цы фæци, æгас у æви нæ, уый бæрæг нæ зонын. Батадтæн, бахус дæн уый мæтæй. Мæ уд æрдуйæ нарæгдæр сси.

Хъазара иудæвгар ницыуал сдзырдта, хъуыдыты аныгъуылди. Сæрымагъз уылæнтæ кодта. Зæрдæ фыр цинæй анæрст, фæцæйскъуыд. Хурхыуадындзтæ адымстысты, цæстысыг æркалд. Иу дзырд дæр йæ бон нал уыдис. Стæй афтæ зæгъы:

— Ис Аллах, æгайтма тæригъæд нæ ракодтам. Æз де ‘фсымæр дæн, Ахмæты фырт Хъазара.

Тамар фыр цинæй йæхи нал баурæдта æмæ Хъазарайы æфцæджы атыхст æмæ йын ныппытатæ кодта.

Уымæн дæр цинæй йæ цæстысыг æркалд æмæ æнæдзургæйæ, кæрæ-

дзи ‘фцæджы тыхстæй бирæ, бирæ, тынг бирæ алæууыдысты. Стæй сынтæгыл æрбадтысты, æмæ Тамар афтæ зæгъы:

– Мæ уд дæ нывонд, мæ сæр дæ фæххъау, мæ зæрдæ мын сæфтау æмæ йæ ахæр, ацы хабар Наибæн ма зæгъ!

– Цæуылнæ? – загъта Хъазара.

– Цæуылнæ, уый дын зæгъдзынæн. Хицæутты зæрдæ афтæ у, хорзæй, æвзæрæй цы сфæнд кæнынц, уый сæ фæндыл куына цæуы, уæд уыцы хъуыддаг халаг сты. Чи зоны, æмæ куы базона, мах хо æмæ æфсымæр стæм, уый, уымæн та йæ фæнд æндæр уыди, куы фæмæсты уа, искæй нæ куы ауæй кæна, уæд та фæхицæн уыдзыстæм. Фæлтау уадз æмæ афтæ цæрæм. Чи сæ фæрсы? Кæй цы хъуыддаг ис?

Хо æмæ æфсымæр кæрæдзи бавдыстой, цæмæй макæмæн зæгъой сæ хабар. Раст æмбисæхсæвмæ фæдзырдтой, сæ зындзинæдтæ, сæ хасты хабæрттæ, сæ царды уынаффæтæ, стæй хъæбыс-хъæбыс фæлмæн лыстæн уатыл афынæй сты.

Райсомæй хур скасти, уаты рудзгуытæ хид авæрдтой. Тамар æмæ Хъазара фестадтысты. Хъазара хуым кæрдынмæ ацыди, Тамар та хæдзары зылд райдыдта.

Афонтæ цыдысты. Рæстæг хатти. Адæмæй афтæ, Тамар æмæ Хъазара ус æмæ лæг сты, уыдон та – хо æмæ æфсымæр. Фондз азы сыл ацыди. Иубон Наиб йæ усæн афтæ зæгъы:

– Хъазарайы усæн зæнаг нæ гуыры, æмæ йын дыккаг ус æрхæссæм.

Наибы ус дæр уæлдай ницы сдзырдта. Цæмæйдæриддæр, Хъазарайы сæхи фыртæй дæр фылдæр уарзтой æмæ Хъазарайæн дыккаг ус æрхастой – лекъаг чызг. Уыцы усæй Хъазарайæн дыууæ лæппуйы райгуырди – Умар æмæ Ахмæт.

Тамар йæ фыццаг цæрæнбынæтты кæд фыдуаг, фыдæгъдау уыди, уæддæр уый йæхи аххос нæ уыди, фæлæ йæ ‘фсымæры мæстæй, йæ мад, йæ фыды мысынæй йæ зæрдæ сырды хуызæн сси; иу дзырд, иу ныхас никæмæн барста, йæ цардæй йæм мæлæт хуыздæр касти æмæ бирæ уæйтæ дæр уымæн фæци. Ныр Наибы хæдзары ‘йæ ‘фсымæримæ куы баиу, уæд йæ зæрдæ схорз, сфæлмæн, хæдзары зылдæй йын амонын ницы хъуыд, æнæрæнцойæ куыста, архайдта, æмæ йæ уый тыххæй Наиб æмæ йæ ус фылдæр бауарзтой. Иу дзырдæй, хæдзары мидæг уынаффæ йын иууылдæр йæ къухмæ радтой.

Адамы аразгæ дæр уарзондзинад кæны, сафгæ дæр.

Хъазара йæ усы уæлдай бирæ уарзта. Цыдæриддæр хъуыддагæй сусæгдзинад æм уыди, иууылдæр ын сæ-иу дзырдта, фæлæ Тамаримæ хо æмæ æфсымæр сты, уый йын никуы загъта, никуы схъæр кодта. Хъазарайы ус та дис кодта Хъазара æмæ Тамары цардыл. Уый тыххæй, æмæ уыдонмæ ус æмæ лæджы ‘гъдæуттæй ницы уыди.

Иуæхсæв сын цыдæр бæрæгæхсæв уыди, æмæ хъæлдзæг æхсæв адæм хъæлдзæг ныхас фæкæнынц. Хъазарайæн йæ ус уатыл афтæ зæгъы:

- Иунæг Хуыцауы тыххæй, дæ устытæй кæй фылдæр уарзыс?
- Дæу, æндæр кæй...
- Хуыцауы тыххæй, раст зæгъ, дин Иманы тыххæй.
- Уæллæй, Тамары фылдæр уарзын, уый хуызæн ус лæгæн ссарæн нæй.

Айта, ус дын загъд самадта, стæргай ис æмæ уаты къуымы уыджы бадт скодта. Лæг æм дзуры:

- Дæу фылдæр уарзын, рацу схуысс, – хъазы дзы.

Нæй, нæ хуыссы, загъд кæны.

Иннæ уаты æртæаздыд лæппу Тамары цур хуыссыд, уымæ дæр базгъордта æмæ йæ æрбаскъæфта. Æхсæв-бонмæ загъд фæкодта. Райсом дæр афтæ. Сæ загъд сын Наиб дæр фехъуыста. Дыккаг æхсæв дæр загъд райста: «Ахæм усæн дын ссарæн нæй?» – хъæр кодта. Куынæуал уагъта Хъазарайы, уæд ын афтæ зæгъы:

- Нæй, нæй йын ссарæн ахæм усæн, уый тыххæй æмæ мæ хо у.
- Куыд дæ хо у? Ныры онг дæ ус уыд, ныр та дæ хо фестад?!
- Ныры онг дæр мæ хо уыди, ныр дæр, æмæ амæй фæстæмæ дæр мæ хо у.

Тамар дæр сæм æрбацыди иннæ уатæй сæ хъæрмæ, æмæ райдыдтой усимæ дзурын суанг сæрæй: лекъ сæ куыд рахастой, куыд сæ ауæй кодтой, Тамар кæмыты уыд, уыдæттæ йын фæдзырдтой æмæ йæ баууæндын кодтой, æмæ бафидыдтой. Æртыккаг бон Хъазарайы усы Наибы ус фарста: цæуыл хыл кодтой, куыд бафидыдтой, уыдæттæй.

Хъазарайы ус ын Тамар æмæ Хъазарайы хо æмæ æфсымæрдзинады хабар радзырдта, Наибы ус та сæ йæ мойæн фæдзырдта. Наиб дæр дис фæкодта.

Диссаг хъуыддагыл адæм дис фæкæнынц. Айхъуысти дзыллæйыл

Тамар әмә Хъазарайы хабар. Кәй уырныдта, кәй – нә. Иубон Наиб Тамар әмә Хъазарамә басидти әмә сын афтә зәггы:

– Гормәттә, цәуылнә мын загътат, хо әмә әфсымәр стут, уый. Сымах дыууә әнәәипп бәлоны дзәнәты дуар хъазуатәй бакодтат. Әз та зәрондәй тәригъәды хъуыддагәй хицән нә уыдтән. Хуыцау уә фәлвәрдта, әмә къәдзәхәй фидардәр разындыстут. Хәйрәджы хызы тыхст уыдыстут әмә нә бакуымдтат хәйрәгән сайын. О, әнә-сәтгә хох, о, фидардзинады къәдзәх! Цы уә хъәуы мәнәй хәрзиуәг, зәгъут мын әй, абон мә гуырән бон у!

Тамар әмә Хъазара Наибы раз дәлгоммә әрхаудтой, әрзоныгыл кодтой, зәххы онг ын бакуывтой әмә загътой:

– Дә уындәй хуыздәр хорз махән дунейыл ницы ис, фәлә ма нын фенын кән иу хатт нә ныййарджыты, – әмә зәххыл дәлгоммә әрхаудтой.

Наиб сәм бавнәлдта, сыстын сә кодта әмә афтә зәггы:

– Домбайы хъәвдын хъәргәнгә агуры йә Фыдыбәстә. Сәххәст кәндзынән уә курындынад, – әмә сын арфә ракодта.

Хорз ләгән йә кой нә сәфы, йә хъуыддагтә нә мәлынци. Наиб йәхи дард балцмә цәттә кәнын райдыдта әмә сын загъта, әмбалән йемә куыд ацәуой, афтә. Хорз ләджы фәстә мәргътә дәр тәхынц. Иууылдәр сразы сты әмә иу бонмә әмгъуыд скодтой.

Тамар әмә Хъазарайән ләвәрдтә фәкодтой: хәзна, топпытә, цәуаг бәхтә, дарәсы хәрзтә... Се ‘мгъуыды бонмә сбадтысты дәс барәгимә. Наибы ус сә фәстә кәугә рацыд. Наиб дәр кәлмәрзәнәй йә цәстысыгтә асәрфта. Хъазара Наибы усән дзырд радта, мә фыды фендзынән, кәд ма әгас уа, уәд, әмә фәстәмә Наибимә раздәх-дзынән, зәгъгә, ууыл ын ард бахордта,

Умар әмә Ахмәт дәр сә фыды фәдыл куыдтой, фәлә Наиб йә бәхән әртә цәфы ныккодта, әмә дард фәндагыл араст сты. Раст цыппәрәм боны Ахмәты хәдзармә бахәццә сты Чысаны доны сәр әмә хәдзары фәстә хуымы фәзы әрхызтысты. Ахмәт фыццаг афтә әнхәлдта, цыма та тыхгәнджытә сты, йә топп йә къухы, сә размә бацыд, фәлә йын Хъазара хәццәйронау куы радзырдта, йәхи куы бацамыдта, Тамары йын куы базонын кодта, йә чызг әмә йә ләппу кәй сты, уый йын куы загъта, уәд фыр цинәй скуыдта, сбогъ-богъ кодта әмә сә йә хъәбысы ныккодта. Уый фәстә Наибы къух райста

æмæ йын йæ къухы уæлæрмтæн ныппытатæ кодта, зæххы онг ын бакуывта, зырзыргæнгæ сыстад æмæ афтæ зæгъы:

– Бузныг дæ дæн, æлдæртты æлдар, мæнæн мæ зæнæг чи фенын кодта. Уый фæстæ бузныг дæн Иунæг Хуыцауæй, дæуæн ахæм хорздзинады зæрдæ чи радта. Кад дæттын дæ райгуырæн бонæн, лæгъстæ кæнын дæ мæлæты сахатæн. Сомы дын кæнын уарзондзинадæй, ард дын хæрын æцæгдзинадæй, ацы хорздзинад фенынмæ æнхъæлмæ кæй нал кастæн, æмæ та йын йæ къухы уæлармæн ныппытатæ кодта.

Наиб дæр æм йæ мидбылты худгæйæ касти. Уый фæстæ хæдзармæ бацыдысты æмæ æгъдауæй æрбадтысты.

Æхсæвы сын Ахмæt нæл фыс аргæвста. Æхсæвæр цæттæ кæнын райдыдтой. Фæлæ иу аххос уыди, æмæ Ахмætмæ дзуринагтæ бирæ уыди, æмæ йын, куыд хъуыд, ахæм тæлмац нæ уыди – Хъазара æмæ Тамар иронау хорз нал зыдтой, æмæ-иу кæд Ахмæt бирæ фæдзырдта, уæддæр Наибæн æрдæг дæр нæ фæрæзтой зæгъын. Фæлæ Наиб ахæм æвронг зонды хицау уыди, æмæ Ахмæты ныхæстæ, хъуыдытæ дæр æмбæрста.

Теуайы уаргъ, загътой, афтæ ма ныккæла, æмæ дзы бæхы уаргъ ма равзæра. Ахмæt кæд уыцы хасты фæстæ фæцудыдта, фæмæгуыр, уæддæр та йæм фаг фæллой æрæмбырд, мæгуыр нал уыди. Æхсæвы сæ хорз федта – хæрд, нозт – минас фæкодтой æмæ схуыссыдысты. Ахмæt дæр йæ чызг æмæ йæ лæппуйы ‘хсæн хъæрмонæджы хуыст скодта, йæ цæнгтæ сын сæ нывæрзæн ауагъта æмæ сæ йæ хъæбысы аныуæрд-аныуæрд кодта, фыр цинай йæ цæстысыг цъæх бинаг нымæ-тыл хуырызгъæлæгау калди.

Райсом раджы фестадысты. Нæл фыс та сын аргæвстой. Уазджытæ дæр сыстадысты, сæхи цæхсадтой, Хуыцаумæ бакуывтой, аходæн сцæттæ, æмæ минас фæкодтой.

Хæстæг сыхаг хъæутæ дæр фехъуыстой Ахмæты уазджыты хабар. Уыдон дæр сæ суазæг кодтой. Чи сæ йæхимæ ахуыдта, чи уырдаæм хуынтæ хаста. Цыппар боны сæ нæ ауагътой.

Цыппæрæм бонмæ Наиб цæуын æрымысыди. Ахмæt Наибæн æртæ æстдæсы аргъ хæзна топп ралæвар кодта, йе ‘мбæлттæн дæр ын фæлæвæрттæ кодтой уæды рæстæджы æгъдаумæ гæсгæ – чи цухъхъа, чи куырæт, чи басылхъхъ. Хорз сæ барæвдыдтой.

Æцæг загъта апостолминавар: «Лæг ныууадздзæн йæ мад æмæ йæ

фыды æмæ баиу уыздæн йæ усимæ». Хъазара кæд йæ зæронд мад æмæ фыды федта, сæ уарзондзинадæй йæ зæрдæ срухс, цин кодта, уæддæр æм йæ ус æмæ йæ зæнаджы уарзондзинад фæфылдæр, æмæ æмбæрзæн æвæрдта йæ мад æмæ йæ фыды ‘хсæн æмæ афтæ зæгъы:

– Æз Хуыцауы раз дзырд радтон Наибы усæн, ма кæнгæ мадæн, фæстæмæ кæй æрцæудзынæн, зæгъгæ, ууыл ын ард бахордтон. Ард фæсайын та зын хъуыддаг у, фæлæ, æгас куы уон, уæд дæуæй дæр хæс дарын, Наиб æмæ йæ усæй дæр. Хуыцауы куы фæнда, дард бæстæй хæстæг скæндзыстæм, кæрæдзи алы аз дæр уындзыстæм, – æмæ йæ цæсты сыгтæ асæрфта.

Ахмæт дæр скуыдта æмæ афтæ зæгъы:

– Мæнгард лæг уæлæуыл дæр сæфт æмæ мæрдты дæр. Ма басæтт дæ ард, фæлæ мæн дæр ма фæрох кæн.

Кæрæдзийæн ныхъхъæбыстæ кодтой æмæ скуыдтой. Наиб дæр йæ цæсты сыгтæ асæрфта. Кæрæдзи къухтæ райстой, фысымæн «хæрзбон» загътой æмæ дард фæндагыл араст сты. Тамар баззад йæ фыды хæдзары.

Раст цыппæрæм бон Дагъыстанмæ ныххæццæ сты, æмæ та алчи дæр йæ царды æгъдаумæ гæсгæ цæрын райдыдта.

Хорз адæймаг адæмæн царды хос хæссы, йæ кой та мыггагмæ нæ сæфы. Тамар æмæ Хъазара Наибы руаджы хъуыддаг афтæ скодтой, æмæ фæсхох иры лекъ æппындæр нал хъыгдардтой, иу дзыллæ, иу адæмы хуызæн систы. Лекъ ирон адæмы ‘хсæн базар кæнын райдыдтой: цыллæ, зæлдаг уæймæ хастой. Фæсхохы ирон адæм дæр æдасæй сулæфыдысты. Наиб æмæ Хъазара алы аз дæр Ахмæт æмæ Тамармæ хуынды цыдысты, лæвæрттæ сын хастой, лечъы хуыздæр адæмты иримæ лымæн кодтой. Афтæ Ахмæт æмæ Тамар дæр Наибмæ хуынды цыдысты, ирон адæмы лекъимæ лымæн кодтой. Æмæ лекъæй иры ‘хсæн иу тых, иу лæбурд дæр нал цыд, уарзонæй цардысты.

Афонтæ цыдысты, рæстæг ивта. Гуырдзыстон Уырысимæ баиу сты. Фæлæ ма Кавказы хохы адæмтæ змæлыдысты. Уырысæн сæхи нæ лæвæрдтой. 1830 азы Абхадз хохы адæмты æрсабыр кодта, фæлæ ма Шамил хæцыд. Уыцы змæст рæстæджыты кæрæдзи нал фæдтой иу-къорд азты. Ахмæт хæрз зæронд баци, фезмæлынаен нал уыди, фæлæ Тамарæн Хъазарайы уындмæ бæллын йæ зæрдæ сыгъта, уырыдта. Иу æрæгвæззæг Тамар хуын сцæттæ кодта: хæрд, нозт, дарæстæ, хуынаен

цы хъуыд – æппæт. Йе ‘рвадæлтæй æртæ лæгимæ сбæдт æмæ Дагъыс-танмæ Хъазара æмæ Наибы уынынмæ фæцыд. Фæлæ хъуыддаг афтæ уыд, æмæ, Наиб цы хъæуы цард, уый æфсæдтæ басыгътой. Наиб æмæ Хъазара йæ фыртимæ хæсты мард фесты. Наибы ус йæ фыды хæдзармæ ацыд. Æрмæст ма Наибы хæдзары къултæ сыгъды сау æндæрг хастой. Тамар фæкуыдта, фæхъыг кодта, йе ‘фсымæры ингæн дæр нал федта æмæ кæугæ фæстæмæ йæ хæдзармæ æрцыд.

САФИАТ

Радзырд

Гуырдыстон Уырысимæ куы баиу, æмæ Георги XII йæ æнæхъару-дзинады тыххæй йæ паддзахад куы ныуагъта, уæд Уырыс алы бæс-ты се ‘гъдæуттæ æрæвæрдтой. Адæмы тæрхондæттæ фехæлдысты. Уырысы хицæуттæ уынаффæ кæнын райдыдтой. Адæм сæм сæхи хæс-тæг ласын систой, æмæ цард уырысы æгъдæуттæй зылын райдыдта.

Раст уыцы рæстæджы Уæлладжыры комы Нузалы цардысты мæ-гуыр ус æмæ лæг Сауты Саукуыдз æмæ йæ ус Сæниат. Саукуыдз æмæ йæ усæн райдианы зæнæг нæ уыд, стæй иукъорд азы фæстæ ус басывæрджын. Саукуыдз – зæнæгмæ цыбæл адæймаг – лæппуйы рай-гуырдмæ æнхæлмæ каст, фæлæ хъуыддаг афтæ нæ рауад.

Иу зымæгон фыдæхсæв цæгат фарсы тымыгъ риуыгъдтытæ систа. Уадтымыгъы æхситт кæмттæ арыдта. Митфæлдзæгъдæн хæдзары къултыл халас æвæрдта. Хæдзары астау артдзæсты мæхыйы сæт-тæнтæй гæзæмæ арт фæрухс-фæмынæг кодта. Саукуыдз йæ кæрцы зæронды арты фарсмæ бандоныл фæлдæхтæй лæууыд. Хæдзары къуы-мы фæсдуар хъæмпы уæлæ хуыссыд Сæниат, хъæрзыдта, йæ арын афон æрцыд, æмæ катæйттæ кодта. Сыхаг устытæ йæ цуры бадтысты æмæ йын ныфсытæ æвæрдтой. Уалынмæ фервæзтис – чызг ныййардта. Устытæ фæхъус сты, чызг кæй райгуырд, уый тыххæй. Æрæджиау иу зæронд ус афтæ бакодта:

– Æппын ныйы бæсты чызг дæр хорз у.

Сæниат ныхъхъæрзыдта æмæ афтæ зæгъы:

– Чызгæн йæ гуырæн бон дæр – сау æмæ йæ мæлæн бон дæр.

Чызгæн йæ райгуырдыл авд боны рацыд, афтæ йын йæ мад авдæнбæттæн скодта, сыхаг устытæм дæр бадзырдтой æмæ йыл ном сæвæрдтой Сафиат.

Анэзэнаг ус амэ лэг – Саукуыдз амэ Сэниат – сә иунэг чызджы тынг буц дардтой, дарәс, хәрдхуаг әй нә уагътой. Кәд чызг уыд, уәддәр дзы ләппуйы мондагән сәхи рәвдыдтой. Чызгыл әвддәс азы ацыд, чындздзон, алцәмәй әххәст. Йә рәсугъддзинады кой айхъуыст. Йә сау цәстытә дзедыры нәмыгау сау әндәрг хастой. Йә сау әрфгуытә ләгъз фәтән ныхыл кәрәдзимә сә ных сарәзтой. Йә сау дзыккутә сынты базыртау рәтәны стәвдән, зәвәттә әмбәрзтой. Йә фидауцджын тәнаг былтәй әнгом дән-дәгтә миты хәәпәнау урс әртывд кодтой. Йә нараг астау, сәв-джын фәтән риу ләджы зәрдә йәхимә скәәфтой, иу дзырдәй, рәсугъддәртәй рәсугъддәр уыд.

Сафиатмә алы бәстәй курджытә цыдис, фәлә никәмән куымдта. Бирә саг ләппу уый тыххәй хәхты дзәгъәл цыд әррайы хуызән. Йә фыд дәр әй никәмән ләвәрдта. Чызджы рәсугъддзинадәй йә зәр-дә схәл, сбәрзонд ис, арвы милтыл йәхи асәрфта, амә йә чызгән никәй аккаг кодта. Әвәццәгән, әнамонды цәлхдур йә разы хъән ләууыд амә йын йә фәндаг әхгәдта.

Зәрәстон хуым, загътой, дураппарән, идәдз усы хәдзар – адәмән әмбис. Арыдоны цард иу зәронд ус, Айсәт, зәгъгә. Айсәтән уыд иунәг ләппу Гәди. Айсәтмә уырысы хицәуттә, сәудәджерәтә арәх цыдысты, йәхимә сә хәстәг дардта, цәмәй йын йә иунәг ләппуйы сахуыр кәной сәудәджеры куыстыл, хицәутты хъуыддагыл. Гәди, ләппулаг уәвгәйә, уырыссагау тагъд базыдта, хицәуттимә дәр слымән амә сәудәжер кәнын райдыдта.

Уарзондзинад адәймаджы хатгәй-хатт сафгә дәр фәкәны, рәс-тагыл арәзт куынә фәуа, уәд. Уәлладжыры хохы цард Тулатәй Бибә, зәгъгә, хорз барәг, хәтәг ләг. Бирә лымәнтә йын уыд кәсәгәй, цәцәнәй, мәххәләй. Тулатә уыдысты рагон тудджын Саутәй, Саукуыдзы мыггагәй. Бибә амә Саукуыдзы чызг та кәрәдзи тынг бирә уарзтой, фәлә, тудджын кәм уыдысты, уым сә уарзондзинад уыдис сусәг уарзт. Бибә Сафиаты ракурыныл сдзурын адәмәй нә уәндыд, әфсәрмы кодта Саутәй, тудджын кәй уыдысты, уый тых-хәй, амә сә уарзондзинад Сафиатимә адәмы ‘хсән әргом нә уыд.

Рәстәг уыцы иухуызон хаста. Уырысы хицәуттә стыхджын сты. Айсәт йә фырт Гәдийы хицәуттән афтә бауарзын кодта, амә әнә Гәдийә кхәхдзәф дәр никәдәмуал кодтой. Иубон Гәди пьырыс-

тыфимæ Нузалмæ бацыд, хъазты ‘хсæн Сафиаты федта æмæ йæ тынг бауарзта. Гæдийæн уарзондзинады цæхæрæй йæ зæрдæ ссыгъд, хурхы уадындзтæ адымстысты, иу дзырд дæр йæ бон нал уыд æмæ хъазты астæу цавд дурау лæууыд. Сафиат-иу хъазты лæгъзы тæхгæ пакъуыйау куы атахт, уæд-иу Гæдийы цæхæр цæстытæ йæ фæстæ дзагъырæй аздадысты. Сафиаты уарзон цæстæнгас, хъазгæ мидбылтыхудт бирæ саг лæппуты зæрдæтæ басыгъта, фæлæ дзы йæхи ничи бафсæста, ничи барæвдыдта. Дыккаг бон Гæди æмæ пырыстыф фæстæмæ Æрыдонмæ æрцыдысты.

Гæдийыл сау æндæрг хуыз схæцыд. Сафиаты уарзондзинады мæстæй нал куыста. Йæ хъуыдытæ иууылдæр Сафиаты уарзондзинады хызы стыхстысты, æмæ-иу куыстмæ дæр йæ зæрдæ нал ради. Гæдийы мад Айсæт – фæлтæрд зæронд ус – Гæдийы хабар сбæрæг кодта. Хæххон магуыр чызджы кæй бауарзта, уый куы базыдта, уæд ын ныры дуджы царды ныхæстæ радзырдта: амонд æрмæст хъæздэгдзинады кæй ис, уый, æндæр амонд агурын никæцæй хъæуы, зæгъгæ йын загъта. Мады ныхæстæ тынг фæцыдысты Гæдийы зæрдæмæ æмæ зæрдиагæй ныл-лæууыд сæудæджеры куыстыл æмæ хицæуттимæ лымæн кæныныл.

Раст уыцы рæстæджы Нузалы цард иу гæды лæг, Кукус, зæгъгæ. Уыцы гæды лæг базыдта, Гæди Сафиаты кæй бауарзта, уый æмæ сæм-иу гуыбын æнхъæл арæх дзырдтæ хаста, æхсызгон ныхæстæ Сафиаты тыххæй, æмæ кæддæриддæр Кукусæн Гæдийы хæдзары дуар гом уыд. Афтамæй рæстæг хатти.

Иухатт та Гæди пырыстыфимæ Нузалмæ бацыд. Фæндагыл Гæди пырыстыфæн радзырдта, Сафиаты ракурын йæ зæрды кæй ис, уый. Пырыстыфæн дæр æхсызгон уыд йæ уарзон лæджы фæнд, æмæ йын ныфс дæр бавæрдта, хъуыддаджы уый дæр кæй бацæудзæн. Нузалмæ куы бацыдысты, уæд уым пырыстыф хъазт скæнын кодта. Æрæмбырд сты хъæуы чызджытæ, фæлæ Сафиат нæма æрцыд, æмæ цыма хъазт цыдæр хъуаг уыд, нæ фидыдта. Уалынмæ Сафиат хæдзары фисынай разынд, йæ дыстæ фæйлаугæ хъазты чызджыты астæу балæууыд. Хъазт стæвд. Фæндыры хæр къæдзæхтæ арыдта. Æм-дзæгъды тæпп-тæпп дардмæ хъуысти. Уалынмæ Бибо дæр хъазтмæ ссыд йæ мæхъхæлон уазджытимæ. Кукус та хъазты уынаффæгæнæг уыд – дежурнæ. Сафиат-иу куы ракафид, уæд-иу ын Гæдийы йемæ скафын кодта. Иухатт куы уыд, уæд Бибо йæ уазæджы Сафиатимæ

скафынмæ ракодта. Кукус ыл фæстæмæ ахæцыд. Бибо уый мæстæй Кукусы хъазтæй раппæрста.

Хъазт ахæлиу, ацыдысты. Ныхасы адаем хынджылæг кодтой Кукусæй, хъазтæй дæ ратардта, зæгъгæ. Уый мæстæй Кукус бартхыраен кодта Бибомæ, æз дын ацы æфхæрд нæ ныууадздзынæн, зæгъгæ. Кукус æцæг сæххæст кодта гæды дзырдтæй йæ хъуыддаг, фæлæ фæстагмæ йæхицæн дæр хорз нæ уыд.

Пъырыстыф куы ныццыд фæстæмæ, уæд Саукуыдзмæ басидт, æмæ йын радзырдта, Гæди йын йæ чызджы кæй куры, æмæ уый хорз хъуыддаг кæй у, Гæди хицæуттимæ лымæн кæй у, æмæ йын æххуыс кæй уыздæн, уыдæттæ. Кæй зæгъын æй хъæуы, уыцы рæстæджы хицæутты дзырд арвы цæфау тыхджын уыд. Саукуыдз пъырыстыфы дзырдыл уæлдай ницыуал загъта, фæлæ ма афтæ бакодта:

– Уый чызджы фæндон дæр у, æмæ...

Кукусы Бибо хъазтæй кæй раппæрста, уыцы хæрамæн Кукус бабæдти дондæттæны, Сафиат дон кæцæй хаста, уым, æмæ Сафиат æмæ Бибойы ныхæстæм хъуыста. Йæ фыд æй Гæдийæн куыд дæтты. Гæди дзæгъæлдзæуаг куыд у, ахæм æвзæр дзырдтæ Бибо Гæдийæ фæкодта Сафиатæн.

Кукус Æрыдонмæ æрцыд æмæ радзырдта Айсæт æмæ Гæдийæн, Бибо æмæ Сафиатæй цыдæриддæр фехъуыста, уый. Айсæт Кукусы йæ хæдзармæ бахуыдта, хорз æй федта æмæ йын фæдзырдта, йæ лæппуйы хуызæн æй кæй уарзы, æмæ Бибойæ Кукусы маст кæй райсын кæндзæн, уый. Æрмæст хъуамæ Кукус мæнг æвдисæн ныллæууа, цыдæриддæр Гæди Бибойыл гæды дзырдтæ равдиса хицæутты раз, ууыл. Кукус дæр сразы ис.

Айсæт Гæдийæн загъта:

– Усы байст уды айст у, æмæ йын йе ‘хсыры цъыртт хæрам скæндзæн, Бибойы хицæуттæм хорз куынæ банымудза æмæ дзы йæ маст куынæ сиса, уæд.

Гæди сразы ис æмæ йæ мадæн дзырд радта.

Уыцы изæр Кукус Гæдийы æххуырстимæ – Мæхæмæтимæ – фæхыл, æмæ Мæхæмæт Бибомæ арвыста, хицæуттæн æй кæй ахсын кæнынц, уый.

Бибо фæтарст æмæ абырæг алыгъд.

Дыккаг бон пъырыстыфмæ Гæди æвзæр банымыгъта Бибойы: мæхъхæлимæ бæхтæ давы, лæгтæ мары, ахæм дзырдтæ фæкод-

та. Ацæджы тыххæй та æвдисæн ныллæууыд Кукус. Пъырыстыф хъазахъхъы арвыста Бибойы ахсынмæ, фæлæ Бибойы не ссардтой æмæ афтидæй æрцыдысты.

Иубон Саукуыдз Дзæуджыхъæуæй раздæхт æмæ Арыдоны Гæдимæ бафысым кодта. Кæй зæгъын æй хъæуы, Саукуыдзы Гæди хорз федта, цыбæл хæринагтæ, нуазинагтæй йæ фæхынцта. Дыккаг бон Саукуыдз Нузалмæ куы бацыд, уæд фæрынчын æмæ йæ чызгæн лæгъстæ кодта, цæмæй Гæдийæн бакома, Гæдийы ус куы уа, уæд амондджын кæй уыдзæн, уый йын дзырдта. Фæлæ чызг не сразы ницы амæлттæй, æмæ йæм йæ фыд схæрам, æлгъыста йæ.

Иу къуырийы фæстæ Саукуыдз амард. Уыцы рæстæгмæ гæсгæ йæ ингæн æртæ ‘хсæвы хъахъхъæнинаг уыд, æмæ хæдзары нæлгоймаг нал уыд, чи йæ бахъахъхъæдтаид, æмæ Сафиат ацыд йæ фыды ингæн хъахъхъæнынмæ. Фæндагыл халæттæ йæ сæрмæ тахтысты, фыдæхсæв скодта, ныммæйдар. Сафиат йæ фыды ингæн хъахъхъæдта. Авиппайды федта йæ фыды аууон. Аууон æй ралгъыста, æмæ Сафиат сæрра.

Дыккаг бон Нузал хъæугуынд кодтой: дзуары бын æрæмбырд сты æмæ ныхас кодтой. Зæронд лæг Тасолтан нæма æрцыд, бафæстиат, æмæ йæм æнхæлмæ кастысты. Куы ‘рцыд, уæд сын хабар радзырдта, цæй тыххæй бафæстиат, уый æмæ загъта:

– Уæлæ Аерхы Сафиат сæрра, æмæ йæ дзуармæ кæнын хъæуы.

Фæсивæд ацыдысты, дзуармæ йæ æркодтой, æмæ дзуары цур басур, фæлæ йæ дзуарæн куы бафæдзæхстой, уæд æрчыцыдта æмæ адæмæй хицæнæй слæууыд.

Уыцы рæстæджы хъæдæй сау нымæтджын сау лæг хъуынджын худы рацыд æмæ Сафиатæн загъта:

– Цом, Къасарайы базондзынæ дæ амонд.

Сафиат æмæ саунымæтджын ацыдысты Къасарамæ. Саунымæтджын уыд Бибо. Бибо афтæ хъавыд, æмæ Къасарайы къæдзæхæй сæхи куыд аппæрстайккой – фыццаг Сафиаты, стæй та йæхи. Бибо Сафиаты раздæр къæдзæхæй аппæрста, стæг дзы стæгыл нал фæхæцыд. Бибо йæхи къæдзæхæй аппарынмæ куы хъавыд, уæд ахъуыды кодта, æмæ йын Кукус æмæ Гæди маринаг кæй уыдысты, уый тыххæй йæхи фæурæдта æмæ йе ‘мбæлттæм æрцыд.

Радзырдта сын йæ зæрдæйы мæстытæ æмæ загъта:

– Кукус æмæ мын Гæди маринаг сты, æмæ сæ агурын хъæуы.

Æрыдоны Гæдийæн йæ мад амард, æмæ иунæгæй баззад. Гæди Сафиаты мард куы фехъуыста, уæд ыл æртæфстысты, уый тыххæй цы хинтæ æмæ æвзæр митæ фæкодта, уыдон. Иубон ыл æрбафтыд Кукус, æмæ йын Гæди афтæ зæгъы:

– Ацу, мæ цæст дæ куыд нæ уына, афтæ. Атæппæт бæллæхтæ дæу тыххæй æрцыд.

Кукус ын загъта:

– Нæ дыууæ дæр зылын стæм, æмæ нæ фыдуагдзинæдтæ адаемæн мауал хъæр кæн.

Гæди загъта:

– Хорз, мæ хæдзар, мæнæ дын уат æмæ схуысс.

Кукус уаты схуыссыд, фæлæ Гæдийы цæстæнгасы цыдæр фыдбылызы хъуыддаг равзæрста æмæ йæхи бæсты йæ уаты Гæдийы æххуырст Мæхæмæты схуыссын кодта. Гæди бацыд æмæ Кукусы æфсон Мæхæмæты амардта.

Кукус алыгъд æмæ Бибомæ ссыди, цæмæй Гæдийы банымудза Бибомæ, фæлæ, Бибо Кукусы куы федта, уæд æй рацахста æмæ йæ бæласыл сбаста. Кукус ын балæгъстæ кодта, ма мæ амар, зæгъгæ, фæлæ йæ бирæ радзур-бадзуры фæстæ кардæй æркъуыхтæ кодта. Бибо уырдыгæй ацыд, æмæ Æрыдоны Гæдиимæ кæрæдзи амардтой.

Сафиаты сау дзыккутæ Къасарайы къæдзæхыл ауыгъдæй бирæ азты хъеллау фæкодтой.

ЗОНДЫ НЫХÆСТÆ

* * *

Магуыр кусæг йæ къæбæрæй
Кæйдæриддæр рæвдауы,
Магуса та йæ къайныхæй
Кæмдæриддæр фæлгъауы.

* * *

Топпы цæф тагъд дзæбæх кæны,
Æвзаджы цæф – æрæгмæ,
Фыдавзагæй бæстæ хæлы, –
Макуы йæ ‘рхæсс дæ сæрмæ.

* * *

Лæг бонгусæг у:
Бакус æмæ дæ мызд райс,
Хæлæг, хæрам, æвзæр митæй
Алы бон дæр дæхи лас.

* * *

Хæрзгæнæг лæг дунейы сæтты,
Æвзæргæнæг бон дæр тæрсы, –
Æхсæв-бонмæ хъæугæрæтты
Æрра куыдзау дзæгъæл ласы.

* * *

Де ‘взаг æмæ дæ цæст сыгъдæг
Куыд уой, ууыл дæхи бахъар,
Уæд æгасæй дæ буар дæр
Сыгъдæг уыдзæн, гъе уый бамбар.

* * *

Дæхæдæг дæхи куы сæттай,
Уæд адамæй тыхджындæр дæ.
Магуырæн кæрдзын куы дæттай,
Сцин кæндзæн уæд дæ зæрдæ.

ЛИТЕРАТУРÆМÆ НОГ КОМУЛÆФТ ХÆСДЖЫТЫ РАЗДЗÆУÆГ

Уац

Фыссæг, публицист, æхсæнадон архайæг, Ирыстоны мыхуыры оргæнтæ аразæг Къосыраты Сæрмæтæн йæ цыбыр царды дзæвгар бантыст. Уыди йæм размæ ныфсджынай лагæрдыны, йæ алыварс адæмы æнгом кæныны хъару, æмæ йыл нæ ауæрста хорз хъуыдагтæ кæнынмæ.

Цæгат Ирыстоны Лæрæфы районы Дунтæйы хъæуæй рацæуæг сæрæнгуырды астаздзыдæй фæци ахуыры фæндагыл ныллæууыны амонд – йæ фыд Уырысби скъола байгом кодта сæхи хæдзары. Фæстæдæр бинонтæ Дзæуджыхъæумæ ралыгъдысты, æмæ ам та лæппу сси горæты реалон училищейы ахуыргæнинаг.

Галиуæрдывæй рахизæрдæм: Фæрнион Къоста, Бруно Ясенский (Польшæ), Хъуылаты Варкæ, Нигер, Сæрмæт, Дзесты Куыдзæг, Ясенскийы бинойнаг. Дзæуджыхъæу, 1934 аз

18-аздыдæй бацыд Коммунистон партимæ æмæ активонæй архайдта Цæгат Ирыстоны советон хицауад æрфидар кæныныл. Дыгуры æххæсткомы зылды политрухсады хайады кустгæйæ хъæуты æвдыста кинонывтæ æмæ каст лекцитæ, Хохаг республикæ сæндидзыны фæстæ уыд партийы обкомы инструктор. Уæд райдыдта публицистон уацтæ фыссын газеттæ «Кермен», «Беднота» æмæ «Рæстдзинад»-мæ.

Мæскуыйы журналистикæйы паддзахадон институты ма куысахуыр кодта, уæд зониндзинæдтæ, куысты фæлтæрддзинад æмæ организаторы курдиат æххæстæй «сæ кæрæдзийы ссардтой». Къосырайы-фырты хъæппæрисæй Мæскуыйы Пролетарон фысджыты ассоциацийы цур 1924 азы арæзт æрцыд ирон пролетарон фысджыты секци «Зиу». Афæдзы фæстæ уыцы горæты рухс федта секцийы литературон альманах «Зиу»-ы фыццаг чиныг. Иннæ авторты æмрæнхъ æм хаст æрцыдысты æрыгон фыссæджы радзырд «Бон-изæрма» æмæ Мамин-Сибирякы «Ак-Базат» йæ тæлмацæй.

Уæдмæ секци йæ куыст Дзæуджыхъæумæ раивта æмæ Ирыстоны Цæгат æмæ Хуссары сфæлдыстадон тыхтæ æрбангом кодта. Журналистикæйы университеты рауагъдон сси республикон газет «Рæстдзинад»-ы редактор. Уым стыр æргом здæхта ног литературон фæлтæрты хъомыладмæ – йæ редакцийæ рацыд альманах «Зиу»-ы дыккаг чиныг, газетмæ та æрыгæттæ фемхиц сты йæ литературон фæрсты руаджы. Ирыстоны фыццаг литературон журнал «Фидиуæг» Хуссары фæзынд, æмæ йæхæдæг та уый иудадзыгон автор сси.

1934 азы Фысджыты цæдисы оргкомитеты сæрдар Къосыраты Сæрмаæt нысангонд æрцыд Цæгат Ирыстоны автономон облæсты Фысджыты цæдисы правленийы сæрдарæй æмæ литературон журнал «Мах дуг»-ы фыццаг редакторæй. Ирон литературæмæ ног комулафт хæсджыты раздæуæг ма Фæрниаты Къоста, Дзанайты Иван (Нигер) æмæ Дзесты Куыдзæгимæ иумæ историйы баззад Советон фысджыты фыццаг Æппæтцæдисон съезды делегатæй. Съезды радзырдта ирон литературæйы уавæр æмæ нысанти тыххæй.

Уыцы азты æвæллайгæ разамонæг уыд Дыгуры районы газет «Тох»-ы (абоны «Дигори хабæрттæ») фыццаг редактор, Цæгат

Ирыстоны педагогон институты (абоны Хетæгкаты Къостайы номыл паддзахадон университет) æмæ Цæгат Ирыстоны драмон театры фыццаг директор.

1937 азы Къосирайы-фырт æнаххосæй бацарæфтыд репресситы азарæй. Бацарæфтыд, фæлæ, цы хъæппæристы райрæзтыл архайдта, уыдон иууылдæр цæрæццаг рауадысты, ирон культурæйыл ахъаззаджы æндæвд бакодтой.

1964 азы Дзæуджыхъæуы рухс федта Къосыраты Сæрмæты уацты æмæ радзырдты æмбырдгонд «Сырх тырысаимæ». Сарæзта йæ фыссæджы æфсымæры лæппу Къосыраты Юри, разныхас та йын ныффыста нæ литературæйы разæгъды минæвæрттæй иу – Плиты Грис. Мæнæ куыд зæгъы йе ‘мсис развæдгæнæджы тыххæй: «Зын, уæззау уыдис, Сæрмæt кæй кодта, уыцы куыст, стыр энтузиазм æмæ фидар зæрдæ хъуыдис уыцы куыстæн. Ахъуыды-ма кæнут: æндæрæбон Сæрмæt кодта газет уадзыны куыст, знон архайдта ног журнал рауадзыны фæрæзтыл, абон Ирыстоны хъæуты зилы адæмон аивады олимпиадæтæ аразыныл, суинаг театрæн актертæ æмбырд кæныныл, аивадон ансамблæн кафджытæ æмæ зарджытæ æвзарыныл... Уыдонимæ йæ фыссын хъуыдис æрвылбон иронау æмæ уырыссагау уацтæ газеттæ æмæ журналтæн литературæйы алы фарстатыл, æвзаджы тыххæй, фыссæджы дæсныадыл. Тæлмац кодта уырыссаг классикон литературæйы уацмыстæ. Æмбырд кодта, чи амардис, уыцы фысджыты литературон бынтæ, фыста дæсгай æмæ сæдæгай писмотæ алырдæм, суанг ма фæсарæнты цæрæг ирон кусджытæм дæр, цæмæй дунейы алы къабæзтæй æмбырд кодтаид хабæрттæ, зæххыл цы цæуы, уый тыххæй æмæ сæ уагътаид мыхуыры». Ирон дзыллæйæн йæ сæйраг лæггæдтæй иуыл ма нымайы йæ архайды ахæм къабаз: «Иттæг ахъазы куыст та бакодта Сæрмæt ирон адæмы хъæбул Къостайы литературон бынтæ ссарыныл. Суанг Фыдыбæстæйы Стыр хæсты онг нæм Къостайы къухфыстытæй æмæ бынтæй цы уыдис, уыдон стæмтæй фæстæмæ уыдысты Сæрмæты ссард æмæ æрæмбырдгонд – уый сæ фервæзын кодта фесæфынæй. Къостайы зонæг адæмæй ма цардæгас чи уыдис, уыдоныл канд Ирыстоны нæ, суанг нæ Цæдисы къуымты алы рæтты фæзылдис Сæрмæt æмæ сын йæхи къухæй фæфыста сæ мысинæгтæ нæ поэты тыххæй, æрæмбырд

ын кодта бирæ цыдæртæ йæ уæлæдарæсæй, йæ дзаумæттæй æмæ сæ радта музеймæ».

Къосырайы-фыртæн йæхи сфæлдыстадыл ныхасгæнгæйæ сразы уыдзыстæм Плийы-фырты иннæ хъуыдымæ: «Кæд ныр Сæрмæты публицистон фæллæйттæй бирæтæ тынг нал агайынц чиныгкæсджыты зæрдæтæ, уæддæр уыдон сæ заманы иттæг ахъаз фесты царды ног хъуыдытæ ныффидар кæнынæн, ирон литературæйы рæзтæн, нæ мыхуыры хъуыддаджы рæзтæн». Зæгъæм, уац «Нæ ног литературæйы тыххæй»-ы Къосыраты Сæрмæт хæссы Ирон литературон къорды иунæг чиныг «Малусæг»-ы редактор, фыццаг ирон литературон критик Бекъойты Дзипкайы (Георги) раздзырдæй ахæм ныхæстæ: «Къорд йæ зæрдæ дары нæ фæсивæдыл, æнхъæл у, фæзындзæн нæм ахæм фысджытæ, кæцытæ нывы хуызæн нæ цæстыты раз æрæвæрдзысты нæ адæмы цард, нæ зæрдæйы конд, нæ зонды ахаст, кæцытæ афтæмæй равдисдзысты иннæ адæмтæн нæ зынаргъ хæзнатæ: нæ бæсты уаг, не ‘гъдæутты бæрзонддзинад, не ‘взаджы хорздзинад, не ‘хсар, нæ намыс». Ацы рухсмæ тырныны нысаниуæгимæ хъуыдыйы бындурыл автор æмæ къорды уæнгты цæмæдæр гæсгæ хоны «кълассон знæгтæ, буржуазийы фарсласджытæ». «Фурды чи фæцæйдæлдон кæна, уый ма йæ мæлæты размæ йæ къухтæ куы сцæгъда, уыйау ирон буржуази фæстаджы æппæрст ракодта «Малусæг», – ацы карз азым-тæрхон раст нæу, уымæн æмæ æмбырдгонды уыд ног цардыл дзурæг, йæ æвæрццаг миниуджытæ йын уынаг фысджыты уацмыстæ дæр. Уæдæ, иннæ сфæлдыстадон кусджытæй дзыллæйы æмæ ног цардарæзты ныхмæ исты хъуыдытæ зын ссарæн кæмæ у, уыдонæн уайдзæфыл дæр арæх нæ ауæрды, фæлæ уыдæттæм абоны цæстæй кæсын бынтон раст нæ уыдзæн. Сæрмæт йæ дуджы хъæбул уыд, йæхицæй æмæ иннæтæй дæр домдта йæ идеалтыл зæрдæйæ æууæндын, æмæ уый хъуамæ уа хъуыдыйаг не ‘мдугон иртасджытæн.

Уымæ кæуылты актуалон у ныртæккæ, зæгъæм, уац «Ферох кæндзыстæм?»-æй ахæм хъуыды: «Йæ хорз æмæ æвзæры удæгасæй чи нæ равзары, уыцы адæмыхаттæн сæ царды дуæрттыл стыр æхгæнæнтæ ис. Афтæ-иу дзырдта æппæт дунейæн номдзыд гермайнаг фыссæг поэт Гете. Уыцы ныхас мах, ирон адæмы, зæр-

дыл тынг бадарын хъауы. Мах нэ æхсæны кусджытæй, нэ ном-хæсджытæй бирæтæн нэ бафæрæзтам равзарын сæ удæгасæй сæ арæхст. Бирæтæ ацух сты æнæ ном ныууадзгæйæ, бирæтæ байрох сты махæй...» Ахæм зондыл хæст уæвгæйæ, æрцауы мæнæ ахæм хатдзæгмæ: «Къоста не ‘хсæн нал ис, фæлæ йæ фæстæ базмæлыд ирон фæсивæды фылдæр, бацагъта йæ базыртæ æмæ, Къостайы фæндагыл цæугæйæ, ног арæнтæм рахæццæ, ног хуртæ федта». Уыцы «ног хуртæ» уынæн та ис фæлтæрты бастдзинады руаджы, æмæ уыцы бастдзинад дæр Къосырайы-фырты хуызæн патриотты руаджы фидар кодта.

Багъæраты Созыры чиныг «Зæрди дуар»-æн та сси цæстуарзон редактор æмæ разныхасы автор. Йæ уац «Налхъуыт-налмас»-ы дзы загъта ахæм ныхæстæ: «...йæ зондæй тынг арфмæ хъуыста æмæ Æхсынты зылангау дзуаппы зыланг лæвæрдта царды алы хъуыддагæн дæр. Ирон фысджытæй бирæ нæ разындзæн, Созыры хуызæн чи бафæрæзтаид цард алы æууæлæй дæр равдисын, сæргом кæнын». Ома, уынæм фыссæджы хæс æмæ нысан Къосыраты Сæрмæтмæ гæсгæ.

Йæхи сфæлдыстадыл бæстон кусынæн ын бирæ рæстæг нæ уыд, уый уæлдæр бафиппайдтам. Уымæ курдиатæй, мадæлон æвзагыл фæлгонцтæ нывæндыны хъаруйæ цух нæ уыд. Йæ радзырд «Бонизæрмæ»-йы уынæм ахæм ныв: «Йæ уæрыччытæ сæууон æртæхы хизынц цъæх нæууыл. Газакк дæр сбадти иу дурыл æмæ Бонвæрнон стъалымæ кæсы, – уый дæр фиййау у, йæ алфамбылай цы мигътæ ис, уыдон та – йæ фыстæ. Уыцы фыййаумæ бирæ урс фыстæ æмæ уæрыччытæ и.

– Цымæ уый дæр йæ фыстæ хизынмæ райсом раджы æнæ хæргæйæ ратæры? Чи зоны, æмæ афтæ уыдзæн, æндæр цæмæн ныффæлурс и?

Уайтагъд Бонвæрнон стъалы æрбайсæфт, уымæн æмæ хур скаст.

Цæуыл афтæ цинæй зарынц цъиутæ къутæрты? Уыдонæн циу – сæ фæлмæн бумбулиты сæ цас фæнда, уыйас фæхуыссынц. Алкæмæн дæр сын цæттæ фынг. Мæтæй мæлынц... Фыййау лæппуйы хуызæн, мыййаг, стонг куынæ æвзарынц». Мæгуыр æххуырст лæппуйы хысмæт, адæймаджы иудзинад æрдзимæ æвдыстæуы аив æмæ зæрдæмæхъаргæйæ.

Йæ иннæ радзырд «Фæндагыл»-ы дæр æвдыстæуы, зæронд дуджы фидæн кæмæн нæ уыд, ахæм æрыгон лæппуйы. Фæлæ Гæвди йæ хысмæт йæхи къухмæ райста æмæ ног цардарæзты руаджы сси æхсарджын хæстон, ротæйы командир.

Радзырд «Театр – скъæты» – уый сæйраг хъайтар та, ног советон дуджы руаджы культурайы рухсмæ чи фемхиц, уыцы зæронд Ацæмæз у.

Хуымæтæг фæлгонцтæ, фæлæ сыл бæрæг у, автор сæ цардæй кæй райста, æндæра сæ архайд, сæ психологи æмæ тырнæнтæ уырнинаг, чиныгкæсæгмæ хæстæг нæ уаиккой.

Алы азты Къосыраты Сæрмæты тыххæй фыстой Плиты Грис, Бæдоаты Хъазыбег, Богазты Умар, Дзесты Куыдзæг, Малиты Васо, Туаллæгты Æхсар, Къæбысты Зауыр, Хохойты Энвер, иннæ фысджытæ, журналистæ æмæ иртасджытæ, æмæ йын йæ цардвæндагыл афæлгæсæн ис уыдоны куыстыты руаджы. Фæлæ йе сфæлдыстадон сурæт æххæст нæу, цалдæр радзырды æмæ æрдæгфыст роман «Къуылых цæргæс» йеддæмæ йын литературон уацмысы охыл нæ къухы ницы ис. Разына ма исты, уый зын зæгъæн у, фæлæ уымæ нæ рæбыны сты йæ тæлмацтæ, ирон литературæ, аивад æмæ культурайы тыххæй уацтæ. Афон у æрæмбырд, æрбæстон сæ кæнынæн...

ГУСАЛТЫ БАРИС: 85 АЗЫ

(1940)

*Ахæм стыр æмæ уæрæх зæрдæ кæм уа лæгæн,
æмæ ирон дзырд æмæ бæстæм йæ уарзт кæм
бацæуа, стæй сæ бирæ мæстытæн быхсон,
фæразон чи разына.*

КАЙ ФЫРТ НА ЧИ У...

Памфлет

Хатырæй фæуæд, Стыр Къоста, фæлæ, зæгъæм, нырæй фæстæмæ ахæм диалог цæринаг фæуæд:

– Кæй фырт дæ?

– Толайы... Уау, Толайы нæ, фæлæ Ирон Дзырды, Мадæлон æвзаджы уарзон хъæбул фырт...

– Æмæ куынае зонай иу иронау дзырд дæр иронау рæстмæ, æнæхъæн æвзаджы кой ма чи кæны, уæд та чи дæ – кæй байзæддаг бындар дæ?

– Уæд та – магъа... Не знаю, что сказать, как себя позиционировать. Хорз, æмæ паспорты ахæм бæрæггæнæн нал ис, ахæм пункт...

...Айфыццаг дын цавæрдæр лæппулагимæ такси дыууæйæ баххуырстам – иу бæрæг ранмæ нæ цæуын хъуыд. Гъемæ куы цæй тыххæй дзырдтам, куы цæй, стæй, адæмæн дæр арæхæй-арæхдæр сæ ныхасы сæр цæуыл свæййы, махæн дæр уыцырдæм аздæхт: ирон æвзаджы абоны бынтон тæссаг уавæрмæ.

– Нæ йæ ахсы мæ магуыр сæр, – дзырдта ме ‘мбæлццон хорз уырыссаг æвзагыл, – кæмæй сæ схуындæуа, йæ мад-фыды ‘взагыл йæ къух чи ауыгъта, ахæм уæлбикъонты.

– Æмæ ды та дæхæдæг æппындæр нæ дзурыс иронау? Стæй æмбаргæ дæр нæ кæныс?

– Нæ дзурын. Æмбаргæ та... Мæ магуыр мады мын куы ра-лгъитынц, уæд уый...

– Æмæ ирон у дæ ныййарæг мад?

– О.

– Æмæ дæ фыд та?

– Уый дæр. Стæй мæ мадымад æмæ мæ фыдыфыд дæр – сыгъдæг ирæттæ.

– Æмæ гуыргæ та кæм ракодтай, горæты?

– Хъæуы. Фæлæ скъола та горæты фæдæн. Æмæ мæ ирон уроктæм мама нæ уагъта...

– Уæдæ, уæдæ, ахæм мадæлты мадæлон æвзаг дæр нын уымæн нæу.

– Елхотæй дæлæмæ, дам...

– Уый Елхотæй уæлæмæ, бæргæ, сæхæдæг нæ хъæуынц уыцы

джауыр маделтæ. Ирон æвзаг та Хуыцауы æхсызгонæй хъæуы æмæ йæ уымæн афтæ дæсны скодта табутæ Йын кæнынмæ æмæ Йын кувынмæ. Карз тæрхон хæссы æфхæрд Дзырд, Дзырд-Хуыцау: кæй туджы нæй йæ маделон мыр, уымæн йæ цæрæнуат кæй уды рæбын нæй, уый...

– Уый ирон дæр нæу, нæ? Мæнæ мæнау, и?

– Раст хахгæнæг дæ...

– Æмæ уæдæ уæд æз чи дæн, кæмæй дæн, кæцытæй?

Шофыр нæм йе уæхсчы сæрты разылд æмæ уыцы цæхгæрæй фæкодта:

– Басарнятæй! Æндæр кæмæй!

– Æмæ мын уæдæ уартæ Цугун хиды бæстастæу бауром – æз уым хизын, нал цæуын фаллаг фарсмæ, Дзæугы ирон былгæронмæ. Тæккæ райсом тæхын нæхимæ... Ой, какое там нæхимæ! Владивостокмæ, æмæ уым, Находкайы, ирон бинонтæ дыууæ ис, бынтондæр ирæттæ, гъемæ кæд уыдоны фæрцы суон тугæй дæр, æвзæджы ахастæй дæр ирон, уæд ма сыздæхдзынæн Цугун хиды бæстастæумæ æмæ дæлæ Терчы их донæй бануаздзынæн, науæд!.. – æмæ æцæгдæр уым ахызт.

Уый та дын фæндаггон æнæнхæлæджы фабулæ-сюжетгонд, фæлæ, зæрдиаг ныхасгæнгæйæ, цавæр уайд уæддæр нæ хатдзæг, Маделон æвзæджы иузæрдион цот?

Алцы дæр хицæн лæджы номы кад, намыс æмæ цытæй аразгæ у, – лæджы масштабæй, – æвæццæгæн. Зæгъæм, Гæздæнты Гайто чердæм ирон уа – йæ туг æмæ стæгæй, йæ уаг æмæ æгъдауæй, йæ зондахастæй? Нæ дзырдта, нæ фыста иронау, фæлæ уæддæр æмæ уæддæр нæ нацийæн номгæнæг у, нæ культурæйы хæзна? У, дам, æмæ, уый хъуыды кæнгæйæ, нæ ныфс бахастам йæ ном ын Æвзонгты чиныгдонæн раттынмæ.

Æз зæгъын: иттæг хорз хъуыддаг!

Æз, цæхгæрмагуырд æмæ цæхгæрмазонд фыссæггонд, исты ахадгæ бынатæн Гоккийы ном дæр нæ бавгъау кæнин...

О, Гайто иуахæмы йæхи афтæ бацамыдта. Ивгъуыд æнусы æртынаем азты кæрон – æртын æстæм уыдаид æви фарæстæм, уымæн йæ бæлвырд нал хъуыды кæнын, – Парижы Бунинимæ сæмбæлдысты æмæ литературæйыл мидисджын ныхасы бацыдысты. Уалынджы дын æй Иван куы афæрсид:

– Уый дын цавæр æнахуыр ном у – Гайто?

– Ёз ирон дән...

– А-а-а, Ирыстон Кавказы куы ис, нæ?

– О...

Гъемае йæ ныр мах дæр схонам ирон? Цæмае гæсгæ, цы нымайгæйæ, цæй бындурыл?

Æндæр адæмыхæттæй дæр нæм иу æмае дыууæйæ нæ зонынц иронау. Фæлæ сæ ирæттæ схонан нæй, кæд нын цыфæнды æхсызгон у сæ хъæппæрис, уæддæр.

Алы маестытæ мае дæргъæтин царды ауайæнтæ, хæтаентæ æмае рæсæнты фагæй чысыл фылдæр федтон. О, махæдæг дæр Хуыцауы хъарм ронæй не ‘рхаудтæн, фæлæ-иу кæд æз иу хатт азымджын уыд-тæн, уæд-иу мае дæс хатты та маестджын иронау сыгъдæг дзурджытæ, ирон ныййарджыты зæйц фæкодтой. Æмае сын-иу æппæтæй фылдæр нæ фаг кодта мидафсæрм, мидагъдау, æцæг ирон уаг. Бирæ цыдæртæ исы мае зæрдæ абоны онг ирон фарнæй, ирон царды фæзилæнтæй, фæлæ цæмæндæр сабыр уæвгæйæ дæр ме знæт туг базмæлы, ацы ныв та мае цæстытыл куы ауайы, уæд:

– Уæ æлдар! Ма мае ‘рцæв дæ ехсæй – нæ дын æй ныббардзынæн: æз дæр ирон лæджы фырт дән!

Æмае та йæ дæсæм хатт сфæзмон нæ адæмы хатдзæг: «Барон-барон – лæджы фырт, æгæр барон – куыдзы фырт!»

...О хатыргæнæг Хуыцау!

Ныр мае Дзырды хъомысыл дæр куы фæндыд ногæй-ногмае та ныхас бацайдагъ кæнын, уæд... уæд...

...Гъемае æцæджы хъуыддагæн æгæрон хъомыс æмае тых кæй ис Дзырды мидаг, уый фæдыл иу бердзенаг таурæгъæй æвдисæн... Цæвиттон, ног нымады дуджы размæ стыр хæсты хъæбатыр эллингæ састы бынат-мæ цыдысты. Æмае уæд фæдисон æххуысагур арвыстой сæ разамындмæ, фæлæ уымæн йæ фадат нæ амыдта æфсадай сын феххуыс кæнын. Æмае дын сæм, цыма сæ маестæй мардтой, уыйау къуылых поэт Тирцейы куы арвитиккой. Фæлæ Хуыцауы диссаг æрцыд: ацы Тирцей чи у, уый дын ныфссат æфсæдтæн куы бавдæлид йе ‘мдзæвгæтæ дзурынмæ. Æмае ахæм разæнгардгæнæг тыхæй хайджын басгуыхт поэты Дзырд, æмае...

Æмае грекъæгты æфсад размæ алагæрста, се знаджы сæргой фæкодта.

О, æцæг аивадон нывæфтыд Дзырды тых æфсадæххуысау кæй у,

уыман Фыдыбæстæйы Стыр хæсты цаутæ дæр – ирд æвдисæн: уый дын æмæ А.Твардовскийы поэмæ «Василий Теркин», К.Симоновы «Жди меня», А.Сурковы «Землянка», уæлдайдæр та зарджытæ «Священная война», «Катюша», «Враги сожгли родную хату»...

Уæдæ аивадæй иттæг ифтонг Дзырды тыххæй аккаг ныхæстæ зæгъынмæ хорз фæцарæхст Николай Гумилев дæр:

*В оный день, когда над миром новым
Бог склонял лицо свое, тогда
Солнце останавливали словом,
Словом разрушали города.*

... ..

*Но забыли мы, что осиянно
Только слово средь земных тревог...*

Æрмæст мын уæддæр иу зарæг æмæ йе ‘рхъуыдыгæнæджы тыххæй сæрмагондæй цалдæр арфæйаг ныхасы æнæ зæгъгæ нæй – уадз æмæ ма хауæд аивадон бæрзонд литературæмæ дæр ...

Сæдæ ссæдз азæй фылдæр уал ыл сæххæст, æмæ цæрæццаг уыдзæн, цалынмæ Ног аз Стыр Уæрæсейы бæрæгбоныл нымад цæуа æд рæсугъд фæлгонцгонд заз бæлæстимæ, уæдмæ.

Уæдмæ, уæдмæ, цалынмæ ацы зарæг зæла сабиты цъæхснаг хъæлæстæй, сæ зардæтæ сын цард-цæрæнбонтæм рухс кæнгæйæ:

*В лесу родилась елочка,
В лесу она росла...*

Фыдыбæстæйы Стыр хæст ма йæ тæккæ цæхæрыл уыдис, афтæ дын иубон Советон Цæдисы Фысджыты Цæдисы хæдзары Александр Фадеевы кусæн уатмæ магуыргур арæзт зæронд ус бацыд, йæ къухы къубалбаст дзæкъулгонд, афтæмæй.

Салам куы радта, уæд æй Фадеев фæтчыгъæдæн фæрсы:

– Исты бæлвырд хъуыддаджы фæдыл мæм æрбацыдтæ?

– Тынг æвадат, æвæрæз цардæй цæрын, Александр Александрович, æмæ мæм иучысыл исты хуызы фæкаст куы уайд...

– Æмæ йед... Ды дæр истытæ фыссыс...фыссæг уыдтæ?

– Иу чысыл чиныг у мæ фыст, «Степка-растепка», зæгъгæ. Стæй ма-иу ме ‘мдзæвгæтæ дæр хатгай мыхуыры фæзындысты...

– Гы, гы... Гъемæ ма мын дзы уыдонæй искæцы радзур, æцæг, сæ цыбырдæртæй иу...

Æмæ уæд зæронд ус дæр райдыдта:

В лесу родилась елочка...

– Цы, цы?! Уый ды ныффыстай, ды?! – Фадеевы дисæн кæрон нал уыд, йæ хъæбысы дæр æй, чи зоны, ныттыхтаид, ус ахæм бызгъуыртæ уæладарæсы куынæ уыдаид, уæд. – Æмæ йед... Дæ ном, дæ мыггаг та куыд у?

– Раисæ Адамовнæ Кудашева...

Уæд Фадеев дæр Цæдисы Правленийы уæнгты æвæстиатæй æрбахуыдта, базонгæ сæ кодта æнусты æнаæмæлгæ зарæджы сфæлдисæгимаæ æмæ сын афтæ:

– Алы рака-бакæтæ уал фæуадзæм æмæ Раисæ Адамовнæйы ацы цафыл Цæдисмæ райсæм, æндæр ма уæдæ кæд!.. Йæ царды уавæртæ уæд хъуамæ фæнывылдæр уой...

Цард йе ‘нæнхъæлæджы хорздзинадтæй дæр тæхудиаг у, уæдæ нæу, кæд æрæджиауы хорзæх вæййынц хатгай, уæддæр.

Раисæ райгуырд Мæскуыйы 1878 азы 15 августы, чи фæмæгуыр, ахæм литвайаг кънйазы хæдзары, йæ мыггаг – Гедройц. Гимназы ма куы ахуыр кодта чызг, уæд бавдæлд æмдзæвгæтæ фыссынмæ сабитæн, ноджы йын ахæм дзæбæх уыдысты, æмæ йын сæ сывæллæтты журналтæ мыхуыр кодтой. О, йæ мад Софьяйы чызгон мыггаг та уыд Холмогорова – бахъуыды йæ кæнæм.

Йæ фыд куы амард, уæд Раисæйы уæхсчытыл æрæнцад йæ дыууæ кæстæр хойыл мæт. Йæ амондæн æй унаутæй, ома гувернанткайæ, райста тæтæйраг зæронд кънйаз Кудашев, идæдз лæг. Уыд ын æнахъом фырт Алешæ. Гъемæ уымæн 1903 азы Ног азы æхсæв Гедройцты чызг ныффыста æмдзæвгæ заз бæласы тыххæй, стæй йæ радта журнал «Малютка»-йы редакцимæ; ныммыхуыр ын æй кодтой, йæ сæргонд та – «Елка».

Бонтæ цыдысты, афæдзтæ ивгъуыдтой, ахицæн зæронд кънйаз, Фыццаг дунæон хæсты фæмард йæ фырт Алексей, уæдмæ фæуæлахиз Стыр Октябрь, Раисæйы фæдде кодтой йæ райдзаст хæдзарæй, æмæ йæ кæстæр хоймæ батымбылтæ сты иу чысыл къуымы. Йе ‘мдзæвгæйæ цы зарæг рауад композитор Леонид Бекманы фæрцы, уый та æрмæст

хъæутæ æмæ горæтты нæ зарыдысты алы Ног азы бæрæгæхсæвты, фæлæ ма суанг Кремлы дæр!

Иузаман дын Раисæ хъусы радиомæ йæ мадыхо Холмогороваимæ æмæ: «Передаем песенку про елочку. Слова и музыка композитора Леонида Бекмана...» Æмæ райхъуыст:

В лесу родилась елочка...

Йæ мадыхо дзы бадомдта, цæмæй, цы рагон гæххæттытæ æмæ йæм журналтæ баззад, уыдоны фæрцы æрдома йæхион. Æмæ йæм æмдзæвгæйæн суанг йæ сау къухфыст дæр ма разынд! Тæрхондоны уынаффæмæ гæсгæ райдыдта исын гонорар, йæ зарæг ын иудадзыг кæй зарыдысты, уый сæрмæ...

Раисæ Адамовнæ Кудашева ахицæн 1964 азы. Йæ цыртыл эпитафийы бæсты фыст ис: «*В лесу родилась елочка...*»

Иунæг æмдзæвгæ дæр свæййы йæ ныффыссæгæн тъымы-тъымамæ номгæнæг, зæгъæм:

Сæныккæн хизæнæй фесæфт йæ мад...

Кæнæ иу уацмыс: «Горе от ума». Йе та иу чиныг: «Овод»...

Цард æнхъызы, ивынц йæ уавæртæ, æрмæст, адæймаг куыдæй цъысымгонд цæуы, уыдæттæ фæлтæрæй-фæлтæрмæ уыцы 'мхуызонæй баззайынц, ноджы ма, дам, нæ бон нæ вæййы ивгъуыды цаутæ рæстмæ бамбарын, – ахæм у йæ тыхстагдæр мæт стыр фыссæгæн. Стæй сразы вæййы, Шекспиры трагедийы цы хъуыды ис, – «Макбеты», – уыимæ дæр: «*Цард у уацау, дзургæ та йæ иу идиот ракодта, йæ тæккæ дзаг рауайы уынаер æмæ фыцгæ мастæй, афтæмæй та йæхæдæг мур дæр ницы ахады*».

Афтæ нæ бæллиццаг цардæй загъдæуы – ам зæрдыл бар-æнæбары æрбафтынц æрыгонæй базæрондуæвæг, æнæрай цардæй бастайæг Лермонтовы рæнхъытæ: «*И жизнь, как посмотришь с холодным вниманьем вокруг, – такая пустая и глупая шутка...*»

Кæнæ Пушкины зæрдæрæхуыст: «*Дар напрасный, дар случайный, / Жизнь, зачем ты мне дана?*»

Уыцы хуызы дæр ис зæгъæн, æмæ фыссæг цырагъдар нæу – цырагъ у йæхæдæг, цыренгондæй судзгæ цырагъ. Æмæ фылдæр рæстæг куы рухс фæкæны, куы та йæ рухс фæздæджы аууон фæвæййы, кæнæ йæ

авг смила ваййы. Ермæст уæддæр фыссæджы чиныг Библи кæнæ Хъуыран нæу, ницæмæй дæ тæрсын кæны – зæгъæм, зындонæй; ницæмæй дын зæрдæ æвæры – зæгъæм, дзæнæтæй; уæдæ, цæрынтæ куыд байдайын хъæуы æмæ дарддæр дæхи куыд дарын æмбæлы, уыдæттыл ахуыр кæнын дæр йæхицæн хæсыл нæ нымайы – ома аивад сыдывд, ихсыд ныхæстæй дзаг дидактикæ нæу. У æнкъарæнты æвæрæн – алчи дæр дзы искæцы хорз йæхицæн миниуæгæн райсы æмæ йæ йæхион бакæны, уый арæнты нал бауадзы йæхи ахизын, йе ‘фсармæй йын ахæм мидцæлхдур рауайы. Дурмæ дæр цы лæгъз дзырд хъары, уыйау лæджы зонд, зæрдæ, туг æмæ удмæ дæр хъары æмæ дзы мыггагмæ сбынатон ваййы Аивадон Дзырд, йæ фарн æнæсихсигæ, æвидигæ рауайы, арфæйаг, йæ ралæваргæнæг та – Хуыцауы буцгæнæг...

...Кусыс, рагзаманты амæй-ай номдзыддæр фысджыты сфæлдыстад æмæ цардвæндагыл цыдæртæ хæрз цыбырæй зæгъын фæлварыс, æмæ дæ уыцы иу рæстæг та дæ мидсагъæстæ ‘вдæрзынц: дуне – тугамæст, рæзинæгтæ, цардхъуæгтæ цардбарæгæй сæ тæккæ хъуыддагхуызæй, сæйрагдæр та, бынтон æнахъомтæ дæр цагъды кæнынц, адæмты хъысмæтæн йæхи барджыныл чи банымадта, уыдоны азар æмæ азимагæй, ды та... Литературæ æмæ, дам, аивад, культурæ æмæ, дам, Хуыцауы комытæфæй хъулон хайджын Дзырд, афтæмæй та ногæй-ногмæ, иу хорз лæг иннæйы фаг хорз нæ, фæлæ фыдвæнд æмæ фыдгæндыл банымайы, сæ кæрæдзимæ топпы хъавæнæй ныхъхъавынц, карды цыргъæй сдзурынц æмæ ерысы бацæуынц, чи нæ кæмæй фылдæр ныццагъдид, зæгъгæ.

Кæй цот сты, кæй хотæ æмæ ‘фсымæртæ, кæй ныййарджытæ дæр ма, уыдон та сæндæтты бадынц, бæрæг рæтты зарынц æмæ кафынц, уарзынц æмæ сæ кæрæдзийæ се сæфт уынынц – нæдæр сын Библи фæахъаз сæ зондахаст æмæ удыскондæн мингай азты дæргъы, нæдæр дунейы развæлгъауы чиныг Хъуыран мин азæй дзæвгар фылдæр дугты, ды та сын зондамонæнтæ æмæ уд сыгъдæггæнæнтæ æмæ зæрдæтæвæрæнтæ æмæ ныфсы фидæртæ лæхурыныл сдæ, мæгуыр дæ бон! Фæлæ...

Фæлæ иугæр алы æхсæндзарды уавæрты дæр фыдуаг, фыдбылызы гуырæн адæймаг не стайы-фæллайы йæ хæрæмттæй, не ‘рхуды йæхиуыл, нæ фæсмойнаг кæны, уæд хæрззонд, хæрзуаг, хæрзтæм бæллæг æмæ тындзæг адæймаг дæр хъуамæ æнæбасæттон уа фыдæй-фыртмæ,

нæрæмон, хуыздæр, нывылдæр фидæныл æнæ гуырысхойæ æууæндæг, науæд царды кæрон æрцыд, науæд æцæгдæр фæсмойнаг кæны Хуыцау, адæймаджы кæй сфæлдыста æмæ йæ ‘ппæт цæрæгойтæ æмæ зæххон хъуыддæгты сæргъы кæй сæвæрдта, «венец творения» йæ кæй рахуындæуыд, уыдæттыл...

Царды хъыджы цæугæйæ, æрмæст йæхи гуылы бын æндзарыны мæт кæй ис, уыдон сæ кæрæдзи уайсахат дæр бамбарынц æмæ æмвæнд-æмвосæй сæ сау, сæ хæраймаг хабæрттæм дысвæлдæхтæй бавдæлынц, хæрзахаст, хæрзвæнд æмæ хæрзгæнд адæм та гуырысхотыл схæцынц æмæ сæ кæрæдзимæ æнæнхæлæджы фемхæццæгонд фыстау ракас-бакас фæкаенынц, иу сем сын сем никад свæййы, афтæмæй.

Литературон æвзыгъд Дзырд та тæрхгонгонд у йæхи адæймаджы хæрзæбонæн нывондæн хæссын, æмæ, – цыфæнды куы фæуа, куыдфæнды куы фæуа! – уæддæр йæхи хъардта, хъары æмæ хъардзæн, цæмæй адæймаг ма рох кæна, Хуыцау æй йæхи нывтæ-фисынтыл амадæй кæй сфæлдыста, уый. Цалынмæ йæ мидæг бæллиццаг фидæныл æууæнк нæ байсыса, нæ бахуыскъ уа, уæдмæ. Ныфсытæвæрæн та йын уыцы уавæр кодта, кæны æмæ кæндзæн, тæхудиаг сомбоны цæджындзтæн уæддæр æмæ уæддæр Хуыцауы уарзон адæм кæй ис, уыцы фæтк!

...Фæлæ та уæддæр мах, мах – разæгъды ирæттæ!.. Ромы Папæйæ католиктæдæр, Маркс-Энгельс-Ленин-Сталинай дæр коммунисттæдæр: иугæр нæ ныхтæ искæй арф ныссадзæм, уæд ын Хуыцауы хатыр дæр нал бакæндзыстæм нæ фыдæхмæ здæхт зæрдæ æмæ хуыдалынг зондæй – мыййаг дын цыдæр фæлмæнзæрдæ æмæ бараг норвейæгтæ куынæ стæм. – Коллаборационист Кнут Гамсунæн дæр ма ныббарджытæ!..

Уымæн, æмæ махæн Родина æмæ Государство, Райгуырæн бæстæ æмæ Паддзахад иу æмбарынад сты, тождественные понятия. Фæлæ – о! – иугæр æддагон знаг, цы паддзахады цæрын, уый ныхмæ у, уæд мæ Райгуырæн зæххы ныхмæ дæр у, æмæ мæ нæ хъæуы йæ тыхæйсадзгæ, бегарагондау дзæнæт дæр!

Уыйадыл никуы уыдзынæн йæ фарсласæг, æцæг, кæд хæсты размæ Паддзахад мæ зæрдæмæ нæ цыд, нæ мæ хъуыд йæ алы фæтк, æгъдау, закъæттæм гæсгæ, уæд мæ уыцы æрбалæбураг знагыл фæуæлахизы фæстæ дæр нæ хъæуы. Уымæн мæ нæ хъæуы, æмæ ницæмæй фæзæр-

дэзэггэдэр йæ уаг. Уый нæ, уый, фæлæ ма фæкарздæр, фæналатдæр, æгъатырдæр фæцис: уæззау цæфтæй, науæд та, æндæр гæнæн ын нал уыд, афтæмæй уацары чи бахауд, уыдоны Сыбыры бинаг къæйы хай кодта, ногæй та алы мидызнæгты мысыд æмæ сæ дзырдхæсджыты цинаен ахста æмæ сæфта, колхозонаен та йæ бæстæйы гражданыны паспорт дæр нæ аккаг кодта...

Фæлæ мæм уæддæр Гокки гадзрахатæй цæуæгыл нымæд нæу ахæм паддзахадыл дæр, кæд æцæг хъæбулы уарзтæй йæ æбар Райгуырæн бæстæ уарзта, уæддæр. Сси, мæнмæ гæсгæ, «невозвращенец». Æрмæстдæр. Стыр зонды хицауæй стыр ахуыргонд дурæхсæнæй дæр не ‘рбахста, цы паддзахад нæ уарзта, уый! Æви? И?

Нæй, нæ ивы нæ мидæг уидаг, нæ миддуне: дзырдыкъæфы дам-думæн, нымудзæнтæн та – фыццагон кад: уыцы фыссæгæн, дам, цы цæсгом, цы фынай зондæй дæттут Хетæгкаты Леуаны фырт Къостайы номхæссæг литературон преми, кæд æмæ уый уæлæрвтæм систа æмæ йæ дæлдæр нæ уадзы йæ Райгуырæн бæстæ уæйгæнæг Гоккийы, уæд, и, и, и?! Кæд æз мæхæдæг та графоманты бынайласгæдæр графоман дæн, уæддæр æз ПАТРИОТ дæн, æмæ мæнæн æмбæлы уыцы тæригъæджын, æлгыстытæ-фидистæ баййафæг хæрзиуæг!..

Мæнмæ, Гусалты цæхгæрмæгуырд Барисмæ гæсгæ та дзырдхæссæг, нымудзæг, рæстад лæгыл тугтæмысæг суанг гадзрахатæйцæуæгæй дæр æлгъæгдæр æмæ тæссагдæр у: уымæн йæ хъавд иудадзыгдæр æмæ кæддæриддæр адамы хуыздæртæм у – цæсты сындз ын сты!

Куыд ома нæу кæддæриддæр, кæдфæнды дугты-замана заманты дæр цард вазыгджын, хъулæттæ, бæрн домаг, æмæ дзы адамы цæсты та лæгау лæгæй цæрын та куыд ома нæ уыд зын цæрæн. Гъемæ, дам, макæуыл бахуд, æмæ дыл мачи бахуда, макæмæн у тæрхонгæнæг, æмæ дын дæхицæн дæр тæрхон мачи хæсса.

Ау, æмæ уæд цы уавæрты-фæлгæтты цæргæ у – алкæмæ дæр æмæ алцæмæ дæр хъæдын цæстытæй кæсгæйæ – ничего не вижу, ничего не слышу, ничего никому не скажу??

Цы бачындæуа, йæ æдылы зондæй лæг цына тæрхæтты бацæуы...

Ацы дзыбандытæ æмæ зæрдиаг ныхæстæ куыд фыстон, афтæ дын куы бавдæлин Дзырды ахадны тыххæй дунейы алы адæмты æмбисæндтæм дæр ме ‘ргом аздахын, уæлдайдæр, мæ къухы бын уыдис ахъазæг чиныг, хъæздыг æмæ иттæг аивæй Китайы джиппы рауагъд

– «Пословицы народов мира», 2013 аз, йæ саразæг А.Ю.Кожевников. Куыд дзы нæ разынд 70 адæммæ, мæн чи бахъуыд, ахæм цыргъзонд æмбисæндтæ – рафыстон дзы къорд, фæлæ сæ ме ‘рмæджы нал спайда кодтон: бирæвæрсыг куы сты нæхи ирон, Гуытйаты Хъазыбеджы æмбырдгонд æмбисæндтæ, уæд ма нæ ирон фурды кæмæдæр донагур кæдæм æрвитын, зæгъгæ.

Дзырды бæрны чи бацæуы, ууыл куыд архайын æмбæлы, уый тыххæй, æвæццæгæн, хуыздæр зæгъæн нæй: «Дзырдæн Додзийы дурау авд æвæрæны ис».

Додзи та, дам, уыд мæсыгамайæг, дæсныты дæсныдæр – дур-иу цалынмæ авд фæлдæхты не скодтаид алырдæмты дæр, уæдмæ йæ мæсыджы къулы не ‘вæрдта. Ма хæла мæсыг йæхи дурæй...

Уæдæ дзырдарæхсты тыххæй дæр хуыздæр куыд зæгъдзынæ: «Арвы ком уидыгæй хæргæ скæны йæ ныхасыхъæдæй».

Æмæ куыд цæммар хъомысджын у дзырд, уый та: «Цалынмæ сæ иу кардмæ згъордта, уæдмæ йæ дыккаг ныхасæй сæргæвста».

Стæй куыд фадатджын, куыд фæрæзджын у, уый дæр мæнæ нæу: «Мæ дзыхы хорзæх мæ куы уа, уæд истæмæй цæрдзынæн».

Мæнæ ахæм æппæлæн ныхас та – хорзæхты кадджындæр: «Битарты хорз Хъайтыхъо – хуссары мырмыраг æмæ цæгаты булæ- мæргъ».

Иратаманæй нырмæйы диссæгты диссагдæр абоньккон хабар: «Мæ ныййарæг мады риу мæ нæ хъæуы – Ирон Дзырды æвдæдзы хос æхсыр...»

Æмæ уый та комкоммæ мах азым у – зондамонæг мад æмæ хъомылгæнæг фыды!

СТЫР ХЪУЫДЫ ЦЫБЫР НЫХАСЫ

* * *

Фæрсынай рæдыд никауыл æрцыд.

«Уасджырджы æмæ æртæ 'фсымæры»

* * *

Дæ хистæры коммæ кæс,

Йæ дзырдтæ дæ зæрдæмæ хæсс!

«Байраг æмæ йæ мад»

* * *

Æмдзырд адамæн

Сæ фæнд нæ хæлы –

Куы фæхицæнтæ уой,

Уæд сæ бындз дæр фæтæры.

«Сусæны мæй»

* * *

Хæтæг-хæтæг цæл ары,

Æгæр хæтæг цæф ары.

«Арт æмæ аг»

* * *

Гæртам куы исай, уæд æй зон:

Иу хатт дæм ссардзысты æфсон.

«Куыдз æмæ гæды»

* * *

Дæхи хъахъхъæ лæджы хинтæй, –

Бæстæ сафы хæрам æвзаг.

«Хъæбатыр»

* * *

Фесæф, фесæф, нæ фæсивæд,

Хъæмпæй хосы не 'взарыс.

Дæ цины дæр дæхи 'взагæй

Зæрдæрухсæй не сзарыс.

«Ирыстон»

* * *

Ирон фæдæ, уæд у фæрнæй;
Æфсарм – дæ ном, лæгуарз – дæ мыггаг,
Æндæртыл баивæн сæ нæй.

«Ир – мæ ныййарæг»

* * *

Дæу нæ хъæуы кæйдæр цытæй мур дæр,
Кæн дæхицæн дæ хъаруйæ цыт.

«Ныстуан Теркмæ»

* * *

Кæд лæг дæ, уæд дæ зæрдæйæн ма цу йæ фæдыл
Æмæ бамбæхс дæ риуы дæ цинау дæ рис...

«Мæ фыдæн»

* * *

Æз разы дæн: фæлваргæ у æппæт,
Цæмæй лæгæн йæ фидæн къухы бафта...

«Хуымæтæджы фиппаинаг»

* * *

Лæджы зæрдæ куынæ кала цæхæртæ,
Уæд дзурынæй æнæ дзурын хуыздæр у.

«Диалог»

* * *

Лæг кæм дæн, уым тæхудытæ нæ уарзын,
Ироныл та нæ фидæуы уæлдайдæр.

* * *

Нæ уаз хæхтыл цы намысы зынг судзы,
Уый сцырын кæн дæ сонт туджы æртахæй!

* * *

Лæг дæ, уæд у фидæрттæй,
Дæхицæн дæр ма ракæн макуы дæ хъæстæгтæ.

* * *

Дон куы аивылы иннæрдæм,
Уæд арфдæр ныссадзынц сæ уидæгтæ бæлæстæ.

* * *

Циу амонд? Мах царды хуыздæрыл
Нымайæм цыбыр уысмы фарн.

БАСИТЫ Зæлинæ

ХАДЖЕТЫ ТАЙМУРАЗЕН

Сыгъдæгзæрдæ поэзийы ыстъалы!
Сæрибаруарзаг базырджын цæргæс!
Сыгъдис дæ зæрдæ рухс цырагъау тары,
Æвæрд дыл уыд ирон поэты хæс.

Æцаг поэт! Нæртон дзырды зæрингуыр!
Дæ хъæлæс уыд æргом æмæ зæлланг.
Дæ уды арт æвгъау нæ кодтай никуы,
Уыдис йæ тавс æгас дунейы фаг.

Рæстзæрдæйæ, сыгъдæг цæсгомæй цардтæ,
Æрвон курдиатыл кодтой адам дис.
Фæлæ уæддæр æнцойдзинад нæ ардтай,
Æнкъарæг уд æдзухæй дæр рыстис.

Цæй сæрыл уыд ирон поэты сагъæс?
Цæй фæдыл уыд ирон лæджы хынцъым?
Æнæкæрон зындзинадтæ дæ алварс
Нæ фæрæзтой дæ рухс бæллиц сæттын.

Æдзух цыдис ныфсдæттæгау дæ разæй
Нæ фыдæлты æнæмæлгæ æфсарм,
Æмæ сызгъæрин ирд тынтæй уæларвæй
Дæ удмæ калд ирон поэты фарн.

Хъысмæты уаргъ... цы чындæуа хъысмæтæн?!
Зæххыл æрцауы алцæмæн кæрон.
Цæры дæ уд мæрдты бæсты дзæнæты,
Уæларуыл та – дæ кад æмæ дæ ном.

ХАДЖЕТЫ ТАЙМУРАЗ: 80 АЗЫ

(1945 – 1996)

*Мæнæн та, мæ хорз уа, мæ цауды фæдтæ
Æвдисы нæ рухс хæхты айдæн.
У дуне мæ райгуырæн, фæлæ уæддæр
Мæ Иры къæсæр у мæ райдиан!*

ÆЗ ДУНЕМÆ РАЙГУЫРДТÆН АДÆМЫ УАРЗЫНÆН

* * *

Дыууæ хорзы агуырдон царды,
 Цæмæй уа æвæсмон
 Мæ цæсгом.
 Дыууæ хорзы агурдон царды,
 Цæмæй уа æнæмæт
 Мæ мæлæт.
 Арт цагътон мæ удæй Амранау.
 Мæ сæрыстыр уарзонæн
 Уаз уон;
 Мæ риуæй æндон мыртæ хъара, –
 Ысгуыхон фыдлæгæн
 Фыдгæнæг.
 Фæлæ мын нæ бантысти ницы...
 Мæ тухиты зæнæг –
 Къæзæнæг.
 Ызнаджы зынтæй-иу мæхицæн
 Хай кодтон:
 Лæг уыди –
 Нæ хъуыди!..
 Æцæг-иу йæ хорзы бон никад
 Нæ уыди уый адæмæн
 Адæн.
 Йæ сау хуыз-иу адардта цикъæ,
 Худт ризгæ хъæлæсæй
 Мæ тæсæй...
 Сылгоймаг?! Æнæвдæлон азты
 Хызта уый йæ мойы
 Мæ койæ.
 Æрмæст-иу æм тавиц нæ хастон –
 Æз уарзтон!
 Æз барстон!

Къæвда уары. Афтидкъуым хæдзары
Чидæр бады. Ссардта уым æнцой...
Къæвда уары. Бур цыхцырæг зары:
— Нал и, нал и зарæджы дæ кой!..

Нал фыдæх дзырд, нал зæрдиаг бустæ.
Дуне — гоби гом быдырау раст.
Къæвда уары, дзуры лæджы хъусты:
«Уæдæ ма цы хорзмæ у дæ каст?..»

Арв ныннæры. Ехс ныззиы дардыл.
Буд та чи нæу а зæххыл фынтæй.
Арв нырттивы — лæг йæ хус ком дары
Цыхцырæджы урс-урсид былтæм.

* * *

Горæт аныгъуылд мигъы.
Тар æууилы йæ рæстæджы хай.
Мах хæдласæджы дзоныгъау уигъы
Афтид трамвай...

Зæрдæ — донгуырæн абон,
Ног уым абухы цардæн йæ хин.
Ды — мæ фæстиат амонд,
Ма уадз уарзын дæхи.

Рагæй нал кæны цума
Мæнæн рагбонты урсбазыр зæд.
Ды æрвæрдынау уымæн
Тар уысмы бæрц ныррухс кодтай кæд?

Афтæ 'ххормаг фæндаггон
Суыны нуахæм фарны къæсæр,
Æмæ рацæй-рабон, —
Ары хордзенты дзулы къæбæр.

Ис дæ тæрныхы урсыл,
Ис кæйдæр хыгты мадзура фæд:
Иу уысм ивы æнусыл –
У йын демæ æгъгъæд.

Уыд мæ сонт уд зынрафтæн:
Зæххæй дзабыр кæ, хурæй – хæдон,
Фæлæ 'нувыдæй афтæ
Нал у демæ фæцæрын мæ бон.

Мæй дæ уадултыл бадон,
Йе дæ цæстыты арвы цъæх и?..
Ды, мæ фæстиат амонд,
Ма уадз уарзын мæ удæн дæхи!..

ДЫДЗЫ ФÆСМОН

Зымæг дæр нæу, нæдæр у уалдзæг,
Æгъуыз мит бæлæстыл нындзыг..
Æз та – дæ сабыр царды уазæг, –
Цы 'лгыст фæдæн! – дæумæ тындзын.

Кæрдæг куы нал зайы мæ разы,
Уæд дæм цы фарн кæсы мæнæй?
Æз царды тасы ран кæй хъазын,
Дæ фæсонæрхæджы дæр нæй.

Бæргæ дыл иу уысммæ нæ хъæцин,
Æртæхнад дидинау – сыгъдæг!
Фæлæ дæ сонт уды нæргæ цин
Куы уа ысуинаг бон быгъдæг...

Æнæсæрфат зынгуарзты охыл
Мæ тухи нæу. Тындзын дæм æз,
Цæмæй та зæрдæйæ уа рохы
Мæ рох сылгоймаджы хæлæс.

Хуыцау, куыд худæг у маæ конд:
Кæй уарзтон, уый нæ зыдтон уарзын!..
Æгæрон денджызæн йæ бон
Нæу урс кæсагдзаумæ хъазын.

Æмæ къуытты бæлццон цытæн
Хæссы йæ афтид зæрдæ уынгты.
Цы уарзты аккаг мын уыдтæ,
Цы рухс амонд маæм каст, маæ зынгыл!..

ИРОН МАДЫ НЫХАС ÆНÆЗОНГÆ САЛДАТЫ ИНГÆНЫ УÆЛХЪУС

Ды нал дæ, æмæ де 'рдыгонау нæу
Уæлон хъарæг. Дæ цыртыл уад ныккæуы.
Фæлæ цы мад фæхаста хурау дæу
Йæ ризгæ уырзтыл, уый, маæ бон, цы кæна?!

Дæ риуыл арт сырх æвзæгтæй æнхъæвзы,
Кæд, чи зоны, маæ фидыцы хъæбул,
Дæ ингæныл маæнау кæмдæр ныккæрзы
Кæйдæр мад, – сæр йæ цæссыгæй æркъул.

Æмæ дæу дæр ныссагъта уад йæ фæттæ,
Сæргуыбыр дзыллæ уонгуагъдæй лæууы.
Дыууæ мады та а бæсты кæрæттыл
Кæрæдзи фырттыл сусæгæй кæуынц.

О Мады Майрæм! Айс уæдæ маæ табу, –
Сæ цард – зындон, уæд сын хæлар дзæнæт!
Цы уæлдай у, гъе уый дæр у маæ хъæбул,
Кæд иу цæхæры басыгъдысты, уæд.

ИРОН САЛДАТЫ ФЫСТÆГ, МАДЫ ГУЫБЫНЫ ЧИ БАЗЗАД, УЫЦЫ ФЫРТМÆ

Фæлмæн дымгæ миттæ хæссы –
Уый топхосы сау рын, фæздæг у.
Лæгмæ ам цы амонд кæсы
Атакæйы размæ, – бæрæг у.

Сæнтулæфт – рæстæгмæ мæ бар
Кæм цæуы мæ цардыл... О, табу!
Къæдз-мæдзы дамгъæтæй мæ цард
Ныффыссон дæ номыл, мæ хъæбул!

Нæ базыдтон дæу. Ды та мæн
Нæ базондзæ никад. У разы
Фыды ном æгъгъæд у фыртæн,
Фыдтæн
Фыд мæрдты дæр фæразы.

Тагъд растдзæн гуымыдза мæлæт, –
Фыдбылыз у калмау йæ маргæй.
Дæ цардыл куынаæ кæнин мæт,
Уæд уый митыл ахуыр дæн рагæй.

Дæ сæрмæ-иу ма 'рхæсс кæуын,
Дæ зæрдыл-иу бадар:
Фыдцарды
Дæ фыды нæ фæндыд мæлын,
Уæлдайдæр та –
Марын.

НИЙАРÆДЖЫ КУЫВД ПОЭТ-ХЪÆБУЛЫ НОМЫЛ

Бынаты хицау, баххуыс кæ,
Дæ быны
Кæд не скæнæг хуыздæр гæнæг у, уæд,
Тыхстдæр чи у ма сабитæй,
Йæ зыны
Хуыцауы хорзæй арфæгонд фæуæд!..

Нæ арвы бын æцæг рæстытæ
Нæй
Æмæ нæ уыд. Цы хъуыддаджы у раст, –
Рæгъмæ хæссинаг фод...
Æмæ дæ фарнæй
Йæ уды разæй ма цæуæд йæ маст.

Мæнæн зæдау ма фæдон у,
Мæ рахиз,
Нæ адæмтæн та – ном æмæ æхсар.
Мæнг дзырд æмæ йæ хиуарзонæй
Бахиз,
Куыд нæ фæуа йæ худинаг йæ кар.

Хæрз амæндтæ лæг агуры
Йæ фыны,
Æнхъæлмæгæс куыройы фыдтау мад!..
Йæ хорзы кой цы лæг уæнды,
Гъе уымæн
Уæлдай хæрзтæ, Хуыцау, ма номæй ратт.

Мæ куывд та у æхсгæ бæндæнау
Дарддзæст.
Бынаты хицау, бакæн-иу йæ мæт:
Уæлон адæм ын бамбарæнт
Йæ сагъæс,
Аминон ыл рæстаудæн кæнæд!..

БАЛЛАДÆ НАРТЫ УАЦАМОНГÆЙЫЛ

I

Уый кады фыдæлтæй фæхаста йæ фарн
Нæ Ирмæ, нæ абоны цардмæ.
Фæзынди-иу фынгыл, уæд арвы цæфау
Мæнг ныхасæй тарстысты нартæ.

Фæлитой нæ базыдта уый ронджы гъæд,
Ныссабыр-иу карз фынгыл дзыллæ...
Куы-иу дзырдта раст лæг, йæ былтæм ын уæд
Рæсугъд чызгау ивæзта былтæ.

Ныр мæнæ ныххус и фæндыры къæдзау,
Йæ хъуыры фыцгæ ронг ысмал и.
Быдзауы ныхæстæм мах нал хæссæм фау,
Æмæ дзы ысхуыпгæнæг нал и.

Фатчыгъæдæн ма йæ нæ фынджы кæрон
Тæрсæгау æрæвæры кæстæр.
Нæу хистæры тасæй ысдзурын йæ бон –
Уæд фарны кæхц аззайы фæсвæд.

Æмæ уæд ныккæрзы дæлфадæй æцæг:
Кæм нæ уыди нартæм мæнгдзурæг,
Фæлæ-иу йæ ницыйыл басасти лæг,
Бынат ма-иу ссардта сæ цуры.

Æргом дзырд куы кæна, фыдгулæн дæр – аргъ,
Мæлæты фæндаг æм нæ кæсы.
Йæ бæхыл-иу ногæй уый бавæрдта саргъ,
Фæцыд-иу æвыдæй йæ къæсмæ.

Цы фæдæ, мæ хъæбулты рæзгæ фæдон?!
Кæд нал у фыдбон уа, фыддуджы
Рæстаг уды фарсмæ æрлæууын дæ бон,
Фæцæр уæд æлгъыстау дæ хъузджы.

Фыдвæды бæсты-иу æвæд истой Нарт,
Сæ цин уыд æхсаргарды азæлд...
Æгадæй кæд афтæ æхсызгон у цард,
Мæрдты уæд
Зындонмæ дæр
Ма бæлл!..

II

Гъей, дзагдар, бæстонай цауыл уыди дзырд? –
Кæд Иры хæрзæбон, нæ къæсыл,
Кæнæ та рæдауыл, – мæнмæ хауы куывд,
Æри-ма дæ кæхц, æз нæ тæрсин!..

ЗÆРДÆВÆРÆНЫ ÆМДЗÆВГÆ

Тагъд ныллæудзæн къæвда. Бæрзæндты
Сисдзæн цæргæс йæхи, æмæ кæс,
Арф кæмдæр дуртæ ‘ууилгæйæ кæмтты
Ног ныннæрдзæн дæтты хъæлæс.

Цыма фесты сæ уындæй къæмдзæстыг,
Арвы айдæны федтой сæхи,
Хæхты сатæг уæхсчътæн хъуыздзæни
Галы комы фынкау сæ хид.

Байраг цъæх нæумæ фехсдзæн йæ дзылар,
Мæргътæм сиддзæн сыфтæр къухæй хъæд...
Цæй-ма, феккуырсаем мах дæр, мæ хæлар,
Риуы айсафа иуцъус нæ мæт.

Зæрдæ рагон зынты ныхмæ уарт у,
Фæлæ иубон фæзæгъын хъæуы,
Мах нæргæ амонд агургæ царды
Хатт æппæтдæр кæй фесафæм, уый.

Æз куына уон хъысмæтимæ разы,
Гъе уæддæр мæ нæма кæны рох:

Кæд нæ фембылд, мыййаг, у уæлахиз,
Йе кæронмæ нæма фæци тох!

МЕ ‘ВЗАГ

У иу æвзаг дæр а дунейæн фаг,
Фæлæ нæ ивынц мады риу æндæрыл!..
Мæлæн дын нæй, мæ фыдæлты æвзаг!
Кæд ма æрбайсæфт хоры нæмыг мæры?!

Ды незаманæй ацы боны онг
Нæ фесæфтай дæ уаз хъæлæс, дæ намыс.
Æнус-æнус дæ сыгъдæг уды конд
Цырен арт æмæ карды комыл бахсыст.

Тыгъд быдыры дыл дымгæйы ныхмæ
Лæхурдта Скиф йæ тызмæджы ныхæстæ.
«Тох!.. Тох!..» – сæрмæттаг сабийы дзыхæй
Ысхаудта дзырд – лæг у, æрцыд йæ рæстæг!

Гуыпп... Мыхъхъ... Тъæпп... Дæнг, –
ныффæсус и дæ хъуыр.
Ныццарыдта алайнаг мады хъарæг..
Фæразон дæ, æнхъæлмæгæс, мæгуыр –
Кæд дыл ныккæндзæн иу фæрныг та зарæг!

Фæлæ дæ рæстæг а фарнæй хызта,
Дæ сызгъæрин æй ракалын нæ фæндыд..
Ныззарыд уæд Ирон лæппу – Къоста –
Æмæ дæ тулдз йæ уидæгтæм нызмæлыд.

Мæлæн дын нæй, мæ фыдæлты æвзаг, –
Дæ зæронд мад у ацы зæххы къори.
Æмæ куы сæфай (ма зæгъæд ызнаг), –
Дæуимæ сæфы дунейы истори!

ÆЗ КУЫ АМÆЛОН

Как умру, то похороните...

Шевченко

Æз куы амæлон, уæд-иу мыл
Ды, мæ хæлар, ма кæ хъарæг!
Кæс, зæгъ-иу, тæхы æвдиуау
Иры урс бæрзæндтыл барæг!

ХОХАДЖЫ МАСТ ГОРÆТЫ

Æз райгуырдтæн зæйцæуæн комы дагъы.
Уым афтæ рæсугъд у,
Уым афтæ зары дон,
Æмæ дæ фыр цинæй куы сисай сау хох уаргъæн,
Фæцудынай дын тас нæ уыздæни, мæ бон!

Уым алцыдæр дæу у: бæлас уа, зайæг халæй,
Сырд дыл æнувыд у,
Нæ дзы цæры мæнг уд.
Кæсаг дын тар æхсæв ныцъфортт кæндзæни малæй,
Зынггур гæлæбу дын фæндагамонæг у.

Уым цадаг арвыстон æвзонджы бонтæ адæн.
Ныр мын ам иу хъуыддаг
Æдзух æрхæссы маст:
Цæмæн сахуыр ысты кæрæдзи
Сайын
Адæм,
Æви сын хинты сар фæлдисагæй у барст?

Уæд мæм зæххы къори кæм нæ фæкæсы диссаг:
Йæ хъаруйы фæрцы
Цы нæ ыссардта лæг:
Æрвон тыгъдад ын – гом, йæ уæлныхты йæ систа,
Йæ цардмæ йын кæнид фæлдисæг дæр хæлæг.

Фэлæ... Æвæццагæн, фыдæлты ныхас раст у:

«Æгæргæнæг æгæр кæны...»

Æдзух

Хъæртæ... Æртхыраентæ... Æхæлд атомы тасæй

Лæууынц ныхæй-ныхмæ, æфсармыл систой къух.

Æмæ куыд цæргæ у уæдæ зæххыл, мæ боныл?

Йæхиуыл дæр куы нал

Æууæнды лæг.

Гуыдырæхгæдтæ ис сыгъдæг зæрдæйы номыл,

Кæм чи ныгæд ис, уый куынауал у бæрæг!

Нæ дард фыдæлтæ-иу кæддæр куывтой Хуыцауæн, –

Лæг хъуамæ истауыл

Æууæнда – уый у раст,

Ныр ам сæ æууæнк дæр ныууæй кодтой æхцайыл,

Кæны сæ раууатмæ æрвылбон царды тас.

Мæн та фæнды цæрын кæддæрау адæн, –

Куырыхон раст хъуыды

Куы рацауид рæгъы:

Нæ цардаразæг у паддзах, нæ – кусæг адæм,

Куы сæфа зæхх, –

Йæ дзырд

Фæстаг салдат зæгъы!

ЗÆРДÆ ЗÆРДÆМÆ ТЫНДЗЫ

Уац

2007 азы 1 январы «Литературон газет» ныммышуыр кодта Иван Евсеенкойы уац «Йæ цæрæг алы адæм». Ацы рæнхъ ист у А.С. Пушкины æмдзæвгæйæ. Литературон институты 1973 азы рауагъдон Иван Евсеенко мысы, æнæхъæн Советон Цæдисы алы республикæтæй кæимæ ахуыр кодта, уыдон. Уацы уæрæх æмæ бæстон ныхас цæуы поэт Хаджеты Таймуразы тыххæй.

Мæнæ куыд фыссы Иван Евсеенко: «Мæ чысыл кусæн бынаты къулыл ауыгъд ис Литературон институты дард 1973 азы рауагъдонты хуызист. Æз æм арæх фæкæсын æрхæндæг æмæ æнкъардæй, куы та æхсызгон æмæ цинимæ. Цин æмæ æхсызгонимæ райгæйæ, уымæн æмæ дзы бирæтæ систы зындгонд номдзид фысджытæ æмæ поэттæ, æрхæндæг æмæ мыл æнкъард сагъæстæ та уымæн æмбæлынц, æмæ не ‘мкурсонтæй бирæтæ удæгас нал сты, се ‘нусон дунемæ раджы аивгъуыдтой.

Фыццаджыдæр, уый хауы кæддæры Советон Цæдисы национ республикæтæ, Уæрæсейы Федерацийы абоны автономон республикæтæ æмæ облæсттæм. Прозæ æмæ поэзийæ дыууæ сæйраг семинарæй уæлдай (прозæйы семинары разамонæг уыд Сергей Залыгин, поэзийы семинарæн та разамынд лæвæрдта Евгений Долматовский) нæм уыд тæлмацгæнджыты цалдæр къорды: абхазаг, гуырдзиаг æмæ мордоваг.

Сергей Залыгины семинары, кæд ма исты хъуыды кæнын, уæд сыгъдæг уырыссагтæ уыдысты цыппарæй: Владимир Шириков Вологдæйæ, Георгий Баженов Свердловскæй, Николай Исаев Ленинградæй, Ярослав Шипов æмæ фæндзæм мæхæдæг, иннæтæ уыдысты национ республикæтæй; уыцы рæстæг ма социалистон лагерьты хæлæрттæй уыд Болгари, æмæ уырдыгæй Никола Радев (2000 азы уый уыд Болгарийы Фысджыты цæдисы сæрдар); Агънаты Гæстæн – ирон, фæстæдæр йæ æвирхъау бæллæхæй æгас дунейы кæй базыдтой, уыцы горæт Беслæнæй (афтæ фыст у автормæ. – *Ред.*); семинары курсы старостæ – лезгинаг Расим Гаджиев (Расим Хаджи); Бангуолис Балашевичюс – литоваг; Борис Рольник – æрдæгукраинаг, æрдæгдзуттаг.

Долматовскийы семинары дæр уыдис иу уырыссаг – Надежда Кондакова, иннæтæ уыдысты национ республикæтæй – украинæгтæ, хъыргъызтæ, ирæттæ, якуттæ, кæсæг-балхъайрагтæ æмæ æндæртæ.

Долматовскийы поэтикон семинары студенттæй æппæты зынгæдæр æнæ гуырысхойæ уыд хуссарыстойнаг Джусойты Таймураз (мах æй хуыдтам Тимур) – уыцы рæстæг ирон литературæйы номдзыд поэт, тæлмацгæнæг æмæ ахуыргонд Джусойты Нафийы кæстæр æфсымæр (мæнмæ гæсгæ ссæдз азы кæстæр). Суанг йе ‘ддаг бакастæй дæр – уæнгæй фидар, йæ хæмпæл сау къæбæлдзыг сæрыхъуынтæ æмæ, алы ироныл дæр æнæмæнг цы хæрз тæнæг рихитæ сфидAUDзæн, уыдонимæ.

Тимур Литинституты æппæт тæнтыхæг студенттæй дæр хицæн кодта, уымæ йе ‘мзæххонтæй дæр. Уыд спорты мастер хъæбысæй хæцынæй æмæ-иу нæ хъæлдзæг бонты рæстæг арæх уарзта зæгъын: «Раздæр æз гауызыл хæцыдтæн, ныр та хæцын цардимæ».

Тимуримæ бынтон æввахс нæ уыдысты нæ ахастдинаедтæ. Æз хæлардæрæй цардтæн, иу уаты кæимæ цард, мæ уыцы æмкурсон Агънаты Гæстæнимæ. Тимуримæ та-иу фембæлдыстæм æрмæст институты иумæйаг лекциты рæстæг, немыцаг æвзаджы семинарты (мах уыдыстæм хæрзчысыл къорд: Надежда Кондакова, Тимур, æз æмæ, æмдзæрæны æдзух змæнтгæ чи кодта, уый – Владимир Максименко, йæ æнæгъдаудзинады тыххæй йæ дыккаг курсæй ацух кодтой институтæй, æмæ дзы уый фæстæ поэт дæр нæ рауад). Стæй фæндзæм уæладзыджы нæ уæттæ дæр кæрæдзи ныхмæ уыдысты. Студентон фынгæвæрдты-иу мах Тимуримæ хъæлдзæгæй мысыдыстæм не ‘фсæддон хабæрттæ. Тимур службæ кодта арæнхæххъæнæг æфсæдты Батумийы, æз та Калининграды облæсты стратегион нысаниуæджы ракетон æфсæдты, фæлæ уымæй дыууæ азы раздæр, æмæ æфсады æгъдауттæм гæсгæ æз уыдтæн зæронд службæгæнæгыл нымæд, уый та – æрыгоныл. Æфсæддон закон хохаг законоу у, – уым афæдзы фылдæр службæйæн дæр ис стыр нысаниуæг. Фæлæ Тимур, æвæццæгæн, мæ къæсхуыр дæргъвæтин гуырыкондмæ гæсгæ нæ разы кодта уыдæттимæ. Æмæ-иу уый тыххæй хынджылагæй рабыцæу стæм.

Тимур цы æмæ цавæр аивадон æмвæзадыл фыста, уый зонын мæнæн, кæй зæгъын æй хъæуы, мæ бон нæ уыд.

Уæвгæ, уырыссагау чи фыста, уыдонæй национ æвзагыл фысджытæ уыдысты хуыздæр уавæры. Уыдон уырыссаг æвзаг зыдтой (чи хуыздæр, чи лæмæгъдæр), æмæ сæ бон уыд мах уацмыстæ кæсын, зонын æмæ æргомæй сæ хъуыдытæ дзурын. Мах та сæ прозæ æмæ се ‘мдзæвгæтимæ зонгæ кодтам, сæхæдаг-иу хатгай тынг лæмæгъ цы дæлрæнхонтæ сарæзтой, уыдонмæ гæсгæ. Ахæм тæлмацты фæрцы

сыл семинарты ныхас кэнгэйæ нæ бон уыд уыдонæн æрмæст сæ сюжет бамбарын, фæлæ сæ аивадон бæрзонддзинадыл нæ бон дзурын нæ уыд. Ам хъуыд бæрзонд аивадон тæлмац. Махмæ та уыцы рæстæг ахæм дæсныадмæ нæ арæхстысты, стæй не ‘взонг цытуарзондзинадæй бирæхатт тæлмацы бæсты архайдтам нæхи уацмыстæ фыссыныл.

Институты фæстæ, хъыгагæн, Тимуримæ нукууал æмбæлдыстæм. Йе ‘фсымæр Джусойты Нафиимæ (Нафи-иу Литинституты æмдзæрæны арæх уыд, æмæ нæ Тимур уым базонгæ кодта) фембæлдыстæм Фысджыты цæдисы съездты æмæ пленумты, æмæ-иу Тимурæн салæмттæ арвыстон. Тимур-иу йæхæдæг уыцы съездтæ æмæ пленумты нукуы архайдта. Уый ууыл дзурæг у, æмæ Тимур Фысджыты цæдисы разамынды оргæнты нукуы уыд, æхсæнадон литературон архайдмæ йæ хъус нæ дардта, фæлæ йæ тыхтæ сарæзта æрмæстдæр сфæлдыстадмæ. Фæлæ Советон Цæдисы, йæ хæдфæстæ та Фысджыты цæдисы фехæлдты фæстæ Нафиимæ дæр нал æмбæлдтæн. Съездтæ æмæ пленумтæ арæзт цыдысты къаддæрæй-къаддæр, куы-иу уыдысты, уæддæр чысыл адæмимæ кæмдæр къуымты. Нафи æмæ Тимур цардысты Хуссар Ирыстоны, уый та уæд хаудта Гуырдыстонмæ, æмæ Мæскуымæ делегаттæй цæуын сæ бон нал уыд.

Нукуы сæмбæлдтæн Тимуры уацмыстыл литературон рауагъдæдты фæрстыл дæр. Афтæ цардтæн, Тимур кæм ис æмæ цы баци, уый нæ зонгæйæ. Æмæ нæуæдзæм азты кæрон – дыууæминам азты райдайæнты хъусын райдыдтон тыхст æмæ сагъæссаг ныхæстæ, Тимур удæгас нал у, зæгъгæ. Ууыл мæ баууæндын фæндгæ дæр нæ кодта. Мæ сæры магъзы нæ цыд ахæм хъуыды, уæйыджы хуызæн фидар хохаг лæппу, сæдæгай азтæй фылдæр кæм цæрынц, уым ахæм уæнгвидар лæппу æрыгонæй куыд хъуамæ ахицæн уа цардæй. Кæд исты æвирхъау хабар, æндæр...

Уыцы сагъæссаг хъуыдытæй æнцой нæ зонгæйæ, иухатт Интернеты ссардтон фарс Тимуры тыххæй. Фыццаджыдæр федтон йæ æрыгон къам кавказæг урс нымæты сæрбæрзонд æмæ уæлкурдиат цæстæнгасимæ дардæй зынаг хæхты сæрмæ. Уыцы хуызист мын бирæ цæмæйдарты мæ цæстытыл ауайын кодта Лермонтовы хуызист, уый дæр кавказæг нымæты. Дарддæр цыд цыбыр ныхас Тимуры тыххæй: «Джусойты Григорийы фырт Таймураз, Хаджеты Таймураз, зынгæ ирон поэт, «ирон Есенин». Æрмæст ныр бамбæрстон, литературæйы Тимуры номыл цæуылнæ искуы æмбæлдтæн, уый. Куыд рабæрæг, афтæмæй бынтон

аерыгонæй, цæмæй йæ зындгонд æфсымæр Нафийы аууон ма уа, уый тыххæй йæ фыдыфыды ном – Хадже – райста псевдонимæн.

Дарддæр ныхас цыд Тимурæ сфæлдыстадыл. Нымад цыдысты йæ рауагъд чингуытæ – Юрий Кузнецов æмæ Дмитрий Ушаков уырыссаг æвзагмæ цы æмдзæвгæтæ ратæлмац кодтой, уыдонæй цалдæр. Æппæты кæрон та фыдохы хъусынгæнинаг: Тимур 1996 азы йæ фæндзай азы сбæрæг кæныны хæд фæстæ йæ цардæй кæй ахицæн, Цхинвалы йын кæй хъавынц цыртдзæвæн сæвæрынмæ (бюсттæ йын йæ хæлæрттæ сæвæрдтой, ныгæд кæм ис, уым – Ногиры уæлмæрдæй æмæ Къуыдаргомы Къуайсамæ бацауæны. Цхинвалы йын цыртдзæвæн абон дæр нæй (*К.Б.-йы фиппаинаг*)).

Стыр маст мæ бацыд ноджы уый тыххæй дæр, æмæ Ирыстони Тимур нымад у зынгæ курдиатджын национ поэтыл, «ирон Есениныл» (Тимурæ райгуырды 67 азы бон бæрæг кæныны бонты йæ Интернетæ фарсыл нымайынц стыр ирон поэтыл, иуæй-иу литературæиртасджытæ йæ барынц ирон литературæйы бындурæвæрæг Хетæгкаты Къостаимæ), Уæрæсейы та Хаджеты Таймуразы поэзи зындгонд нæу, йæ ‘мдзæвгæтыл иунаг критикон уац дæр нæ фæзынд, суанг Юрий Кузнецовы тæлмацты фæстæ дæр. Зынгæ та хъуамæ фæкодтаиккой – кæд Хаджеты Таймураз XX æнусы зындгонд стыр ирон поэт у, уæд хъуамæ зындгонд æмæ стыр поэт уа Уæрæсейы дæр æмæ, æцæгæйдæр, аккаг бынат æрцахса Хетæгкаты Къостайы фарсмæ.

Фæлæ нæй, не ‘рцахста бынат Советон Цæдисы рæстæг национ республикæтæй йæ хистæр æфсымæр-поэттæ Расул Гамзатов, Кайсын Кулиев, Давид Кугультинов, Мустай Карим, Алим Кешоков, Юван Шесталов æмæ бирæ æндæрты фарсмæ. Æппæтцæдисон æмæ дунеон зынгæдзинад уыдонмæ æрцыд уырыссаг æвзагмæ тæлмацы фæстæ. Зæгъгæ, уыцы тæлмацтæ нæ уыдысты фылдæрхатт зындгонд уырыссаг поэттæ æмæ тæлмацгæнджыты фæрцы, уæд базадаиккой стыр поэттæй æрмæст сæхи чысыл адамæн. Æнæсбаргæ сты æрмæст сæ чингуыты тиражтæ дæр сæхи æвзæгтыл æмæ уырыссаг æвзагыл. Сæхи æвзæгтыл тиражтæ нымад цыдысты хуыздæр-хуыздæр минтæй кæнæ дæсгай минтæй, уырыссаг æвзагыл та – сæдæгай минтæй æмæ милуантæй».

Дунейæн æнæзындгонд уæвын бæллæхы иу æмбис у; дыккаг стыр бæллæх та уый мидæг ис, æмæ генион поэты æрмæст йæ ‘мзæххонтæй дæр цалдæрæй кæй зонынц.

Ирон поэзийы тæлмацы зындзинад, бæлвырддæр та Хаджейы-фырты поэзийы тæлмац, хицæн ныхасы аккаг у. Хаджейы-фырты бирæвæрсыг

курдиатæн дуне саргъ кæнын базондзæн, уый дызæрдыггаг у, уымæн æмæ бæрзонд поэзи ратæлмац кæнын стыр зын хъуыддаг у, кæнæ та, иу зындгонд тæлмацгæнæг куыд загъта, «йæ ратæлмацæн гæнæн дæр нæй».

Дарддæр автор рыстæрдæйæ мысы, Уарæсейы Жуковский, Пушкин, Лермонтов æмæ уырыссаг литературæйы классиктæ цы стыр цымыдис дардтой дунейы æппæт литературæмæ, уый тыххæй, Уыцы традици куыд адарддæр кодтой Борис Пастернак, Марина Цветаева, Николай Заболоцкий, Корней Чуковский, Самуил Маршак, Арсений Тарковский, Константин Симонов, Александр Твардовский æмæ бирæ æндæр поэттæ æмæ тæлмацгæнджытæ.

Литературæйы тæлмац куыд ахсджиаг у, ууыл дзургæйæ Иван Евсеенко арымысы, кæимæ ахуыр кодта, уыдоны, фæлæ дзы Хаджеты Таймуразы бæрц зæрдæрисгæ ныхæстæ никæй тыххæй фыссы.

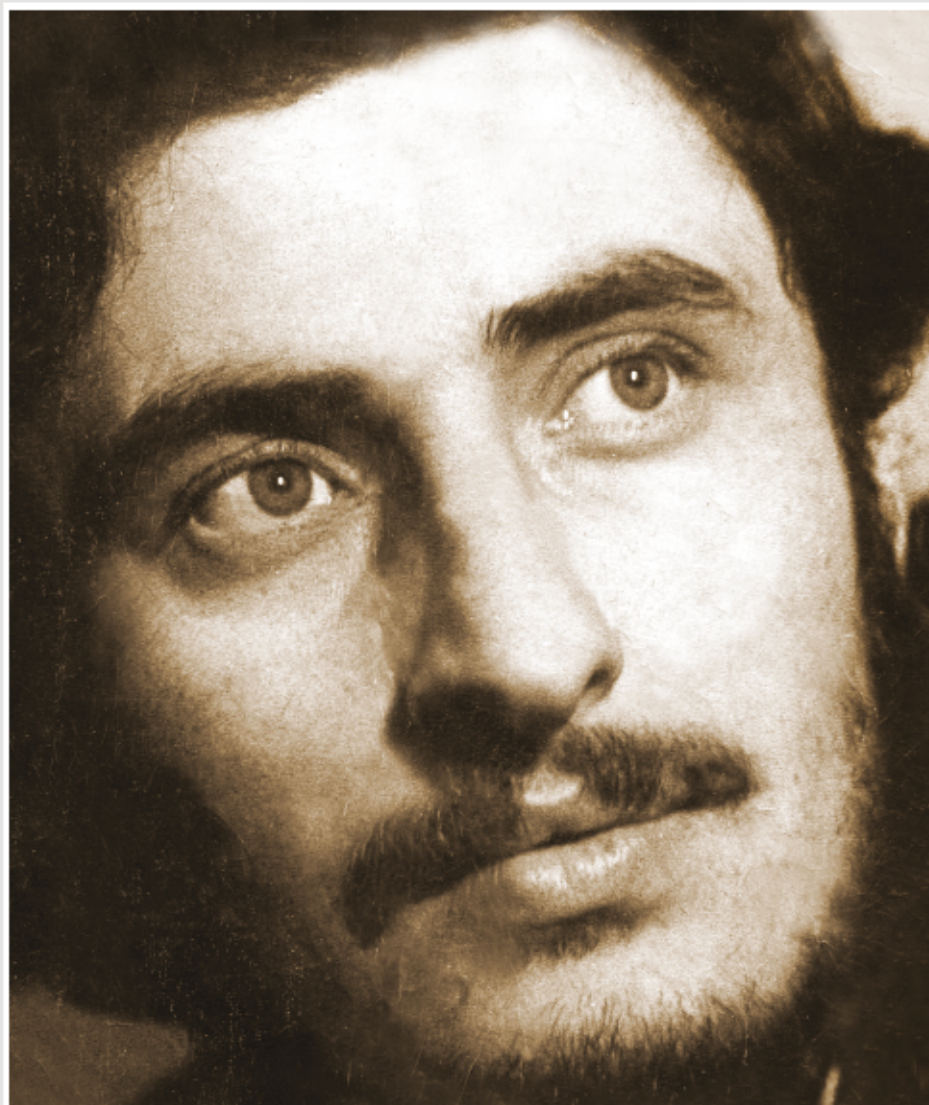
Курдиат æдзухдæр тырны курдиатмæ, курдиат кæмæн нæ фаг кæны, уый та йæм дары уазал æнгас, хатгай та фыдзæрдæ дæр. Иван кæд Таймуразæн йе сфæлдыстадимæ æххæст зонгæ нæ уыд, уæддæр æй æнкъардта зæрдæйæ, йæхæдæг цы стыр курдиаты хицау уыд, уыцы æнæрæнцой зæрдæйæ.

Иван Иваны фырт Евсеенко хуымæтæджы нæ райста афтæ хæстæг йæ зæрдæмæ Хаджеты Таймуразы. Ацы уац мыхуыры куы рацыд, уый фæстæ ма фæцард авд азы æмæ йе ‘цæг дунемæ ахицæн 2014 азы. 1976 азы йæ райстой ССР Цæдисы Фысджыты цæдисмæ. Царди æмæ куысты Воронежи литературон журнал «Подъем»-ы 1997 – 2006 азты фыццаг прозæйы хайады сæргълаууæгæй, фæстæдæр та – журналы сæйраг редакторæй. Йæ бирæ радзырдтæ æмæ уацаутæ мыхуыргонд цыдысты журналтæ «Новый мир», «Наш современник», «Москва», «Смена», «Север», «Дон», «Роман-газета» æмæ æндæрты. Алы рауагъдæтты йын рацыд 20 чиныгæй фылдæр. Иван Евсеенкойы уацмыстæ тæлмацгонд æрцыдысты фæсарæйнаг æвзæгтæм. Алы азты ссис Иван Бунин, Андрей Платонов, Васили Шукшины литературон премиты лауреат, райста Олимпæг комитет æмæ Воронежи Васили Кубановы номыл фæсскомцæдисон премитæ.

Зæрдæ зæрдæмæ тындзы, зæгъгæ, хуымæтæджы нæ фæзæгъынц. Дыууæ поэты кæд ахуыры фæстæ нал æмбæлдысты кæрæдзийыл, уæддæр сæ удварны æнкъарæнтæ зилдх кодтой сæ алкæй хъуыдытимæ дæр, æнцой нæ уагътой курдиатæй ифтонг зæрдæты.

*Æрмæг бацæттæ кодта
КАСАТЫ Батрадз*

«МАХ ДУГ»-Ы РАВДЫСТ

ХАДЖЕТЫ Таймураз:

*«Мæ чысыл Ир!
Æз дæр дæ фырт дæн!»*

Йæ ныййарджытæ Григори æмæ Хуыгаты Софья (Сопи). 1968 аз

Хуыгаты Резоимæ

Æфсады

Йе 'фсымæр Нафиймæ

Йæ хотæ Ксеня æмæ Клавæимæ

Йæ хотæ Ксеня æмæ Варяимæ

Йæ цардæмбал Ирина æмæ фырт Æфсатиимæ

Таймураз, йæ цардæмбал Юля, абхазаг ахуыргонд
Инал-Ипайы бинойнаг Мирра æмæ Хъодзаты Æхсар. Ялтæ, 1983 аз

1983 аз

Йæ хæлæрттимæ

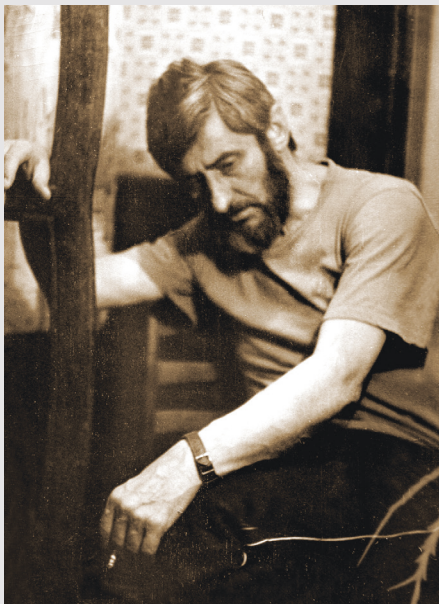
Йæ хæлар Плиты Олегимæ

Камал æмæ Бæгъиаты Эльбрусимæ

Йæ фырт Æфсати æмæ
йæ фыргыфырт Алыксандр

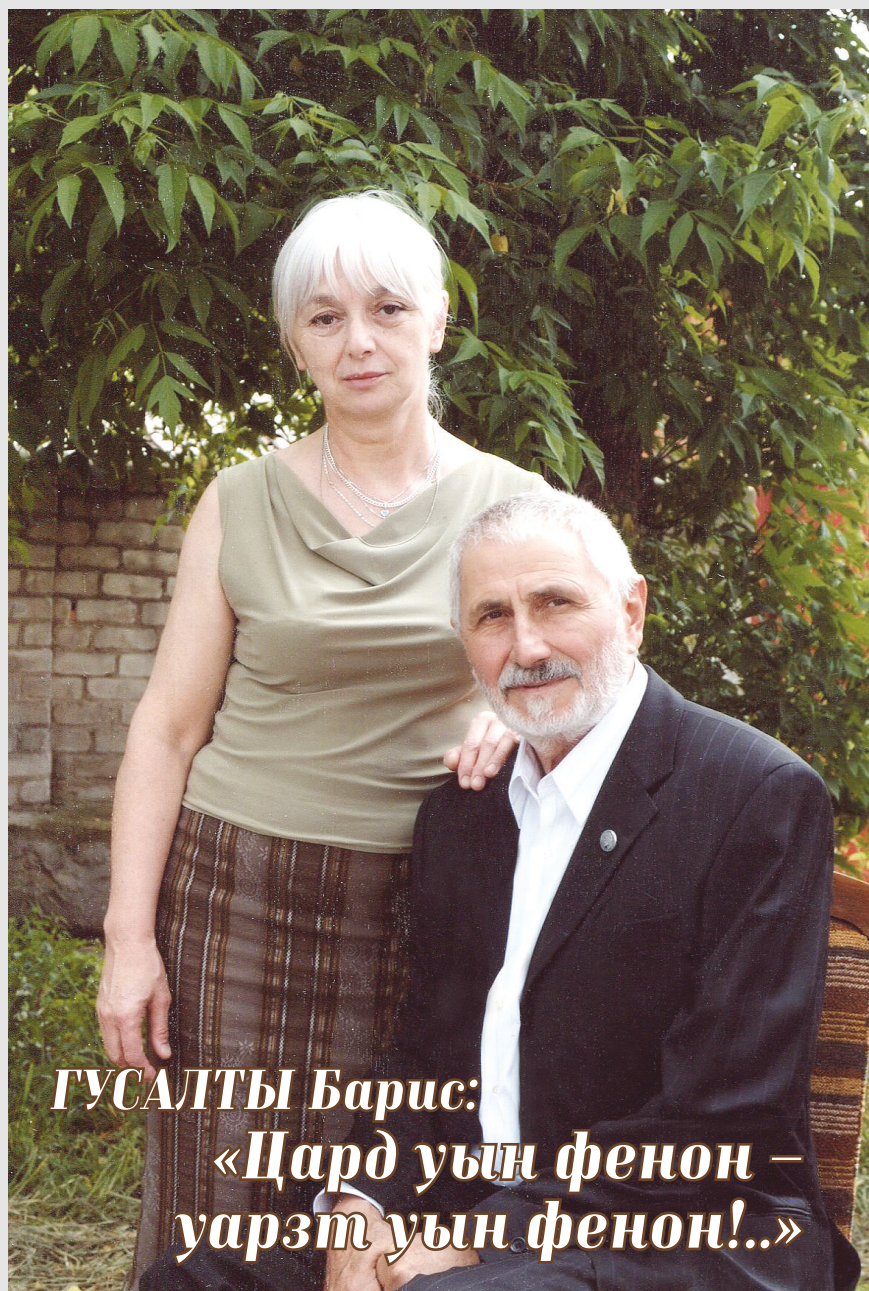
Таймураз зæрдæрыстæй
хъуыдыты аныгъуылд. 1992 аз

Таймуразы ахуыргæнджытæ Къуайсайы скъолайы.
Абон скъола хæссы Таймуразы ном

Нафи æмæ Таймуразы номыл мысæн изæр
Дзæуджыхæуы Сæйраг чиныгдоны. 2025 аз

ГУСАЛТЫ Барис:
**«Цард уын фенонон –
уарзт уын фенонон!..»**

Йæ фыд Хадзымустæ

Йæ мад Замирæт

Йæ хо Знаретæ

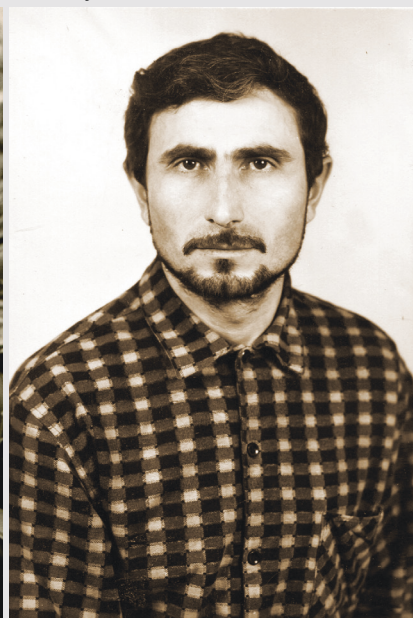
Скъолайы азтæ

Йæ ахуырдаутимæ. Заманхъул, 1965 аз

Æрыгоны бонтæ

1970-æм азтæ

Малиты Васо, Хьодзаты Ёхсар, Хæмыцаты Албег,
Хуыгаты Сергей, Тлатты Бексолтан æмæ Газданти Болатимæ. 2004 аз

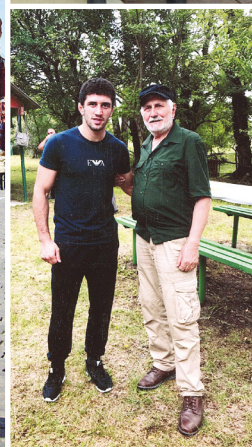
Абхазаг поэт Анатолий Лагулаимæ

Балхъайраг поэт Салих Гуртуевимæ

Малиты Васо, Скьодтаты Эльбрус, Хуыгаты Сергей æмæ Уалыты Лаврентимæ.
2003 аз

ЙÆ КУРДИАТЫ БÆСТЫДЗАГ РУХС

Мысинæгтæ

Хъусын æй, зонын æй, фæлæ ма уæддæр нæ уырны, Хаджейы-фыр-
тыл, уыцы æнæрцæф, æлвæст æхсаргардау цæхæртæкалаг лæппуйыл
ныр æстай азы сæххæст уыдаид, уый... Æцæг, ацы дагъытбайлаг
дунейæ куы ахицæн, уæд дæр нал уыд æлвæст æхсаргарды хуызæн.
Зындис ыл, низ ын йе уæнгты хъару кæй хордта, кæй йын цыбыр
кодта йæ рæсугъд, йæ фæрнджын царды бонтæ – хуры зæхмæ чи
æристайд æмæ йæ хъызт зымæджы дæр зæххыл чи атулын кодтаид,
уыцы ныфсхаст, æнæрцæф æмæ сæрыстыр лæппуйæн...

Фæлæ йæ цавæрæй базыдтон, ахæмæй баззад ма уды дæр æмæ ма
цæстныдзæвæны дæр. Нырма йын бакастæн йе ‘мдзæвгæтæ, æмæ сæ
федтон, уæдмæ кæй никуы банкъардтон, ахæм поэтикон хуры рухс –
мæ сонт уды мын цардмæ, дзырдаивадмæ æндæр цæстæй чи бакæсын
кодта, ахæм рухс. Йемæ лæгæй-лæгмæ та базонгæ дæн йæ иууыл
æввахсдæр æмæ курдиатджындæр æрдхорд-æфсымæр Гуыцмæзты
Алешы фæрцы. Алеш ме стыр мады хойы чызг Кокойты Эльзæимæ
йæ цард куы баиу кодта, уæдæй фæстæмæ арæх æмбæлдтæн йемæ.
Алешы фæрцы хæстæгмæ базонгæ дæн Таймуразимæ дæр. Уый уыд
иу уалдзыгон бон сахар Цхинвалы театры раз. Алеш нæ базонгæ код-
таид, уый сæр ма нæ хъуыд, чи у, уый базыдтон йæ къаммæ гæсгæ
дæр. Уый нæ уыд, æз уæды онг кæй зыдтон æмæ уый фæстæ дæр кæй
базыдтон, уыцы зæххон адæмæй æндæр искæй хуызæн, йæ Хуыцауы
комытæфæй гуырд поэзи куыд никæй поэзийы хуызæн у, афтæ. Фыц-
цаг цæуыл ахъуыды кодтон æмæ йæм цы фæхатыдтæн, уый – йæ
сæртæг ныхасыхъæд æй куыд æнæрцæф æмæ хивæндæй æвдыста,
æцæгæй ахæм кæй нæ уыд. Йæ артуадзæг цæстæнгасы пиллон артау
сыгъд царды æнæрæнцой мидзмæлд, йе уæнгты алы фæзмæлд дæр –
æлвæст æхсаргарды фергтывдау, фæлæ мæм уый æмрæстæджы фæкаст
хæларзæрдæ, фæлмæн удыхъæды хицау.

Уыцы фембæлды фыццаг хатт бадис кодтон, абоны онг дæр цæуыл
дис кæнын, уыцы æнахуыр хабарыл, æмæ уæдæй абонмæ фæрсын

махи: цы сæ баста кæрæдзийыл ахæм æнувыд æмæ æфсымæрдзинады иузæрдион тæгтæй Алешимæ?.. Таймураз – фырсæртæг æмæ фыранæрцæф, Алеш – фырнымд æмæ фыруæзбын... Æмæ уæдæй абонмæ уыцы иугъæдон фарстæн дæттын уыцы иунæг дзуапп: æцæг курдиаты бархъомыс, æрмæстдæр Хуыцауы комытæфæй чи гуыры, ахæм дзырдаивады фарн!..

Таймураз, кæй зæгъын æй хъæуы, мæн нæ зыдта æмæ афарста Алешы:

– Так, Алеко, ашы лæппу чи у, исты лæг джы рауайджен?

Алеш та, рухс дзæнæты бада, куыд зыдта, афтæ йæхи йæ кæсæнцæс-тытæ сæрфæг фæкодта:

– Хъуамæ рауайа, кæд нæ къухмæ бахауа, уæд ын æндæр гæнæн нæй.

Таймураз æй куы базыдта, Алешæн цы бавæййаг дæн, мæ фыд фæндырдзæгъдæг кæй уыд, иуæй-иу рагон ирон зарджытæ уый йеддæмæ кæй ничиуал зыдта, стæй залдайаг кæй дæн, уыдæттæ, уæд мæ уыцы лæмбынæг райдыдта цæмæйдæрты фæрстытæ кæнын. Бафарста мæ, Залдайы нæ мыггаджы кувæндон Лалисайы дзуары цы дурцырт ис, уымæй дæр. Цæвиттон, дзуары фæстæ ис æмраст лыг цыппæрдигъон дур, йæ тæккæ астæу цыппæрдигъон къахт дзыхъгонды æвæрд ис уыцы дурæн йæхицæй арæзт арсы сæр. Дзуармæ кувæн бон æй исчи йæ бынаты фезмæлын кодта, зæгъгæ, уæд, арвы æнæбын тыгъдады иу мигъы бындзыг куы никуы зына, уæддæр уайтагъд æрбацасасдзæн, æмæ тæрккъæвда ныккалдзæн. Таймураз кæмæйдæр фехъуыста уыцы хабар æмæ мæ лыстæгтай фæфарста, æцæг, дам, ис ахæм миниуæг уыцы дурмæ. Куы йын загътон, æцæгæй афтæ кæй у, уæд ноджы сцымыдис. Æмæ сæ фæхуыдтон Залдамæ. Зæгъын, Куадзæны фæстæ дыккаг майрæмбоны вæййы нæ дзуары бон, æмæ нæм фæзынут, уемæ ма искаейты дæр ракаенут, æмæ уыдоны дæр базонгæ кæнæм «арсы сæримæ». Æфсæрмæй нæ, зæрдиагæй сæ фæхуыдтон. Æмæ мын фидар дзырд куы раттиккой.

Æрхæццæ Лалисайы дзуары бон. Райсом раджы мæ фыдимæ кусарт акодтам, стæй ма, нæлгоймаджы кæнинаг хъуыддæгтæм цыдæриддæр хауы, уыдон тагъд-тагъд бабæстон кодтон, æмæ мæ цæстытæ ныццæвтон Цъалайы фæндагмæ – мах хъæуæн йæ тæккæ кæрон цардыстæм, æмæ тарстæн, мидæмæ мын куы аирвæзой, уымæй. Æнæуый сæ фæдзæхсгæ бакодтон, зæгъын, куыддæр хъæды дзыхæй ахизат,

афтæ-иу, фыццаг уæм цы хæдзæрттæ разыной, уыдоны акомкоммæ æрлæуут, æмæ уæ размæ æрцæудзынæн.

Хур арвы астæумæ схæццæ, дзуармæ цæуынафонæй дæр ахызт, фæлæ, Цъалайы цыдæриддæр цæуджытæ уыдис – фистæгæй зæгъай, машинæйыл, – уыдонæй нæ акомкоммæ æрлæууæг нæ разындис. Мæнмæ кæсгæйæ, мæ фыд мæнæй тынгдæр тыхсын райдыдта. Уый сæм мæнæй зæрдиагдæрæй æнхъæлмæ каст, нæ йæ фæндыд æнæ уыдон ракувын, фæлæ уазæг хæстæджытæй дæр æфсæрмы кодта, стæй, дам, цалынмæ хур уæлæмæ цæуа, уæдмæ хъæуы дзуармæ кувын... Æмæ æрбадын кодта йæ уазджыты. Дзуары номыл конд æртæ кæрдзынæн цы нæ ахæсгæ уыдис, æмæ мæ мад мæ хоймæ ацыдысты дзуармæ, мæнмæ æрхауд фынгыл лæггадгæнæджы хæс, фæлæ иу каст фынгмæ кодтон, иннæ – Цъалайы фæндагмæ. Уæддæр мæ ныфс нæ саст, нæ мæ уырныдта, Алеш æмæ Таймураз сæ дзырд фæсайой, уый. Рæстæг цыд. Дæлæрдыгæй уазæг зынаг нæ уыд, фæлæ уыйхыгъд иуафон уæлæрдыгæй, мусы чылаей, æрыхуыст нæ сæрмæ цæрæг хъæубæсты фæсивæды фидауц Сурены хъæр:

– Уæ Къоста, мæнæ дæ уазджытæм ракас, кæннод сæм тыххæй лæууын æмæ дын сæ ныртæккæ нæхимæ смидæг кæндзынæн!

Æз уайтагъд уынджы фæвзæрдтæн. Кæсын, æмæ уæлæ мусы чылыл Суренимæ лæууынц Алеш, Таймураз æмæ нывгæнæг Коцты Павел. Слыгътæн сæ цурмæ æмæ, цастæ сæм уæндыдтæн, уыйбæрц сыл бабустæ кодтон, кæй бафæстиат сты, уый тыххæй. Нозтджын уыдысты зæгъын мæ цæст нæ бауарздзæн, æмæ сæ схондзынæн сыкъадзæфтæ. Дæлæты бæсты уæлæты куыд æмæ цы хуызы æрцыдысты, уымæй сæ фæрсгæ дæр нал бакодтон, фæлæ йæ фæстæдæр куыд базыдтон, афтæмæй сæ фæндагыл чидæртæ машинæйыл æрбаййæфтой. Къахеттаг Гæбæратаей уыдысты, фæлæ фыццаг хатт цыдысты Лалисайы дзуармæ, уыдон дæр Таймуразитæй уæлдай никай зыдтой хъæубæстæй æмæ сæ сæр сæ фыццаг фембæлджытыл бафтыдтой. Нæ фыдæлты дзуары номыл, дам, рынчын сабийы тыххæй фыс загътам, æмæ, дам, уæ хорзæхæй, немæ уал, дам, дзуармæ рацæут æмæ, дам, стæй уæ фысымтыл дæр сæмбæлдзыстут... Уыдон та, сæхи загъдау, «æгъдауыл мард» лæппутæ уыдысты, æмæ сæ «æгъдау куыnnæ ‘рцахстаид...» Фæлæ ма Таймуразы æгъдауæй уæлдай арсы сæр феныны бæллиц дæр кæй баразæнгард кодта, ууыл мын фæстæдæр Алеш басаст.

Сурен мын нэ куымдта семæ, сæхимæ дунейы уазджытæ уыд, фæлæ йæм куы бахатыдтæн, зæгъын, ам æввæхсты дæуæй хуыздæр ничи зары, æмæ мын Таймуразимæ иу зард уæддæр бакæн, уæд уый дæр «нæ» нал загъта.

Балкъонмæ фыццаг схызт Таймураз, дзуары хорзæх уæ уæд, зæгъгæ, арфæ ракодта фынгыл бадджытæн, нырма мæ фыды къух райста, стæй иннæты къухтæ дæр, æмæ сыл уыцы барджынаей йæ цæргæс цæстытæ ахаста:

– Так! Махмæ хæрд æмæ нозтæй хатын нал хъæуы, фæлæ уын фæйна сыкъайæ куыннæ хъуамæ раарфæ кæнæм? Стæй заргæ!..

Мæ фыдыл хур куыннæ хъуамæ ракастайд ахæм уазджыты фæзындаей – цыма йæм уæларв дунейæ æрхаудтой, ахæм буц каст сæм кодта – сæ иуæй иннæ сахъдæр, сæ иуæй иннæ фидуцджындæр! Таймуразмæ йæ диссаджы æмдзæвгæты тыххæй уæды онг дæр хъарм зæрдæ дардта, фæлæ ныр йæ хæдзары йæхи афтæ кæй сбарджын кодта, уый тыххæй йын ноджы цыдæр хионы ад скодта. Павелы дæр лæгæй-лæгмæ фыццаг хатт федта, æмæ йыл уайтагъд фæзынд, йæ зæрдæ йын кæй балхæдта йæ аив бакаст æмæ йæ ирон уæздандзинадаей. Æмæ сыл йæ уды цин лæдæрсæнтæ кодта. Фæйна сыкъайæ лæугæйæ куы раарфæ кодтой, уæд сæ æрбадын кодта фынгыл.

– Зонын æй, дзуары бынаей уæ афтæ æнцонтæй нæ рауагътаиккой, фæлæ æфсонæн уæддæр истæмæй ацаходут, – хатыдис сæм мæ фыд.

– Так! Алеко, ды хæргæ кæн, кæд дæ хъæуы, уæд, æз æмæ Пъауле заргæ кæнæм!..

Æмæ, мæ фыдаен ахæм зынаргъ уазджыты фендаей йæ зæрдæйы цин куыд ныззæй кодта, афтæ ныззæй кодта сæ зарæг дæр æмæ уыцы паряхатæй комы ивылгæ ацыд.

Дыккаг бон райсомæй нæ бынмæ цæрæг Доме йæ фос хизынмæ куы раздæхта, уæд уæлбылæй «мæсты» хъæр скодта махæрдæм:

– Уæ Къоста!

– Дæ райсом хорз уа, Доме!

– Уый мын цы бакуыстай, мæ кусарт æнæхъуаджы куы фæцис, де ‘тæрылæй?..

– Цы дын кодтон, Доме, куынае дæ æмбарын?..

– Цы мын кодтай, цы, æмæ мæ уазджытæй фынгмæ ничи февнæлдта, дæ уазджыты зарынмæ хъусыныл фесты...

Ахæм уыд Таймураз... Йæ къах кæм æрæвæрдтаид, иу зард кæм бакодтаид, уым дæр хъуамæ ныууагътаид, фæрохгæнæн кæмæн нæй, ахæм тæлмæнтæ, ссæуæн кæмæн нæй, ахæм фæд. Таймуразимæ, Таймураз кæм уыдаид, уым цардæн æндæр хуызтæ уыд.

Иухатт та, уый дзæвгар фæстæдæр уыд, уыцы рæстæг театры куыстон... Горæтæн йæ тæккæ астæу Джиоты Дауыты уынгыл цардтæн фатеры, æмæ-иу мæм арæх бауадысты. Уыцы «сывæллоны», дам, абæрæг кæнæм – афтæ мæ хуыдтой, дзæвгар кæстæр сæ кæй уыдтæн, уый тыххæй. Æнафон уыд. Телевизормæ кæсгæ мæ баййæфтой Алешимæ. Таймураз уыцы барджын æмæ æнæвдæлонхуызæй телевизор ахуыссын кодта, мæ разы æрбадт æмæ йæ уæраг æрцафта:

– Так, райсом немæ цæуыс?

– Кæдæм? – ницы ‘мбарæджы каст æм кæнын.

Таймураз, куыд зыдта, афтæ:

– Алеко, ай чи у?! Хаджейы-фырт æмæ дæ Алеш семæ кæной, æмæ, кæдæм, уымæй дæр ма фæрсай!..

– Омæ куы цæуын, уый афтæ фæтджыгъæдæн бафарстон...

Алеш мын бамбарын кодта хабар, Таму, дам нын фалæмæ, ома Цæгат Ирыстонмæ æфцæгыл къахæй ацæуыны фæнд скодта... Æмæ мæ куыnnæ хъуамæ бафæндыдаид ахæм балцы ацæуын, стæй Таймуразы фæндонны ныхмæ æрлæууыны ныфс хæйрæгмæ дæр кæм разындаид?.. Уыцы бон нæхицæй, Залдайæ, æрцыдтæн. Мæ мад мын иу литруат авг арахъхъ, цыхтимæ конд нартхоры кæрдзынтæ æмæ уазал дзыкка рарвыста. Фынг сын авæрдтон, фæлæ мæ «сыбыртт» дæр не суагътой, улæфын, дам нæ хъæуы, адонмæ та, дам, Хъæцлæуоны æрвитæггæгтæм, ноджы истытæ бафтаудзыстæм, æмæ, дам нын фæндаггагæн бабæздзысты.

Райсомы сбадтыстæм Къуайсамæ цæуæг фыццаг автобусы. Къобетмæ фæзилæны æрхызтыстæм æмæ араст стæм къахæй. Таймураз-иу цы сфæнд кодта, уымæ алы хатт дæр цæттæввонг уыд – уыцы дзæбæх рог дзæкълтæ нæ ссардта алкæмæн дæр, æмæ нæ хæссинагтæн сæ уæз хатгæ дæр нæ кодтам. Алешы йеддæмæ. Арахъхъ уый дзæкълты уыд. Уыцы рæстæг ацы пластикон мигæнæнтæн сæ кой дæр кæм уыд – хæссинагæн рог, нæ сæтгæ акæндзысты, нæ кæлгæ... Æмæ арахъхъ, нæхицæй йæ цы литруат авджы æрхастон, уый мидæг рахастам. Кæд ма сæ исчи хъуыды кæны: шампайнаджы æвгты хуызæн

уыдысты, æрмæст стырдæр æмæ бæзджындæр, афтидæй дæр йедзаджы уæз кодтой... Къобеты хъæуæй дзæвгар куы ауадыстæм, уæд Таймураз иу ран æрлæууыд æмæ нын уæлæмæ, хурыскæсæнырдæм амоны:

– Уæлæ уым та ис Морæхы дзуар, – загъта æмæ йæ цæнгтæ хæрдмæ сдаргæйæ хъæрæй скуывта: – Уæ Морæхы дзуар, Ирыстон æмæ ирон адæмæн æххуысгæнæг у!

Æмæ уæд Алеш афтæ куы бакæнид:

– Омæ йын æххæст Хъæцлæуоны арахъхъæй скувæм, уæдæ ма цæмæн рахастам ацы фæндаггæгтæ.

Таймураз уыцы хъуыддагхуызæй дзуры Алешмæ:

– Алеко, мæ саг æфсымæр, куыд дæм кæсы, Хаджейы-фырт æй рагацау нæ аскъуыддзаг кодта, кæм хъуамæ акувæм, уый?.. Мах хъуамæ скувæм, Ирыстоны зæхх дыууæ хайыл кæм дих кæны, тæккæ уыцы ран. Дзуæрттæм та, табу сæхицæн, куывд цыфæнды ранæй дæр хъуысы...

Цæуæм, хæххон зынвæдат фæндаг ныл даргъæй ивæзы. Хур арвы цъæхы бæрзонд сфардæг, афтæ Таймураз æрлæууыд æмæ дзуры:

– Мæнæ тæккæ ацы ранæй райдыдта, гъе, Цæгат Ирыстон, æмæ ам хъуамæ æрфистæг уæм æмæ зæрдиагæй скувæм, цæмæй Ирыстоны зæхх дыууæ хайыл дих мауал уа.

Нæ дзæкъултæ æристам, нæууыл сæ æрæвæрдтам æмæ, нæ хæссинагтæй кæмæ цы ‘рхауд, уыдоны иу ран æвæрæм. Алеш арахъхъы авг, æнæуый дæр, дам, схъарм уыдаид, æмæ, дам æй иучысыл уæддæр æрæвæрæм ауон ран, зæгъгæ, авг къæдзæхрæбынмæ бахаста æмæ йæ уым æрæвæрдта, йæхæдæг, чысыл дæлдæр цы чысыл цæугæдон цыд, уырдаæм ныууад джитритæ æмæ пъамидортæ ахсынмæ. Арф комгонды уыдыстæм, хур æрæгмæ кæдæм æркæсы, ахæм ран, кæрдæг æмæ залгъæды къутæртыл сæумæрайсомы æртæх дзæбæх нæма басур. Хуры æрæндæвдæй æртæхæмбæрзт зæххы уæлцъар куы стæфсы, уæд базмæлы, æмæ дын раст уыцы базмæлды рæстæг уæлейæ къæдзыхы фахсæй иу чылыл дур куы рахауид æмæ, къæдзæхы тигътыл схъиудтытæгæнгæ, йæ ных комкоммæ арахъхъы авгмæ куы саразид... Къæрцц, æмæ, Таймураз зæрдиаг куывдтытæ кæмæй хъуамæ фæкодтаид, æз Залдайæ сосæвæндагмæ кæй фентъыхтон, Алеш та – Къобеты фæзилаæнæй уырдаæм, уыцы арахъхъы авг лыстæг згъæлæн бацис...

Уæдæй абонмæ цал азы рацыд, фæлæ мæ цæстыты разæй нæ хицæн кæны уыцы диссаджы ныв: Таймураз иудзæвгар джихæй алæууыд, стæй цæф арсау ныззæмбыдта æмæ, йæ цæнгтæ арвмæ сдардгæйæ, хъæрæй, тынг хъæрæй загъта:

– Уæ Дунесфæлдисæг, уæ Къуыдары зæдтæ, мæ Алеко æфсымæрæн мын ацы тугтæригъæд ныххатыр кæнут!..

Бирæ сты, Хаджейы-фырт мын мæ мысæнуаты æнусон æвæрæнау кæй ныууагъта, уыцы мысинæгтæ – чи сæ хъæлдзæг, зæрдæйæн æхцонхæссæг у, чи та – уды рæбынмæ риссаг æнусон мастау... Фæстаг хатт ма йæ федтон поэт Гобозты Валерийы мады æви фыды дыууиссæдзæм боны. Фынгæй куы сыстадыстæм, уæд дæр ма бирæ фæлæууыд мемæ уынджы, иу сахатæй фылдæры бæрц фæныхас кодтам. Фæлæ уый уыцы Таймураз нал уыд – йæ уды цардбæллон хæлбурцъ æддæмæ кæмæн рæдывта, йæ цæстыты цæхæр æрттывдæй æгомьг дуры дæр уд чи уагъта, уыцы Таймуразыл цыдæр æрцыд. Цалдæр фарсты йæ бакодтон «цы кæныс, Таму?», фæлæ та-иу йæхи æндæр ныхæстыл фæкодта. Цалдæр хатты йын балæгъстæ кодтон, зæгъын, ахсæв махмæ æрлæуу, фæныхæстæ кæнæм, фæлæ, дам мæм Мани (сæ хо) æнхъæлмæ кæсдзæн æмæ, дам, тæригъæд у.

Стæй... Уыцы изæр кæмæн тæригъæд кодта, уыцы хойæн дæр æмæ иннæтæн дæр нал фæтæригъæд кодта... Уыцы хомæ уыд йæ царды фæстаг сахат дæр. Бинонтæй Манийы чызг Дзерассæ йеддæмæ хæдзары ничи уыд, æмæ, Таймураз йæ хурныгуылды хабар куы базыдта, уæд æй хос балхæныны æфсон асайдта, цæмæй ма фæтарстайд... Æмæ ацыд йæ фæстаг балцы, йе ‘нусон дунемæ. Фæлæ нын ныууагъта, уыцы æнусон дуне кæмæн ницы хъом у, ахæм æнæмæлгæ поэзи. Бæс-тыдзаг рухс кæмæй кæлы, ахæм поэзи. Æмæ нын цæрдзæн, цалынмæ хур къæдзæхы фæсонтыл бада, цалынмæ цытийы дон ихсаккæмтты хила æмæ йæхи рындзæй зыгъгуытт кæна, цалынмæ хæхтæ комы фынгыл сæ сусæггаг ныхасы бадой, уæдмæ...

УАРЗТ АЕМÆ ХÆРАМ

Радзырд

– Сафар! – æрбахъæр кодта чидæр æмæ кæрты дуар æрбахоста.

Хæдзары хицау – бæрзонд саулагъз саухил лæг – кæрты сугсæттæн къуыдырыл бадтис æмæ лæдзæджы кæрон кардæй амадта.

– Мидама, – йæ цæстытæ уæлæмæ дæр нæ систа, афтæмæй ахъæр кодта æмæ сыстад.

Кæртмæ æрбахызт бæрзонд къæсхуыргомау лæппу.

– Дæ бон хорз, Сафар.

– Æгас цу, æгас, Ацæмæз. Хойгæ нæм куы кæныс! Фæуæздандæр дæ æви? – йæ мидбылты бахудт Сафар æмæ лæппуйы йæ хъæбысы акодта. – Кæм дæ, цы фæдæ? Дыууæ боны дæргы дæм æнхæлмæ куы кæсæм... Куыдтæ стут цæй? Знон уæ рæзты рацæйцыдтæн, фæлæ иунагæй нæ уыдтæн æмæ уæм уый тыххæй нæ фездæхтæн.

– Ницы кæны, уæддæр нæ хæдзары ничи уыди... – загъта лæппу æмæ йæ 'ргом хæдзары 'рдæм аздæхта. – Æмæ иннæтæ кæм сты?

– Заремæ æмæ Зæринæ уæртæ къæбиц æфснайынц, лæппутæ та дæлæ се 'мбалмæ ауадысты, – дзуапп ын радта Сафар. – Цæй-ма, дзур истытæ. Кæм фесæфтæ?

– Дадатæм уыдыстæм, гыццийы цагаты, – ныллæг хъæлæсæй загъта Ацæмæз æмæ йæ цæстытæ зæхмæ фæцафта. Зындис ыл, цæуылдæр кæй тыхст, цæмæдæр кæй æнхæлмæ каст... Фæлæ йæ уымæй хъауджыдæр ничи ницæмæй бафæрсдзæн, уый куы бамбæрста, уæд йæхæдæг райдыдта дзурын:

– Дада... дадайы айразмæ рынчындоны кæй схуыссын кодтой, уый зыдтаис... Фæлæ йæ знон хæдзармæ рарвыстой... Æмæ...

Сафарæн йæ 'рфугытæ кæрæдзимидæг ауадысты, йæхи фæтызмæг кодта:

– Ацæ, дæу цы зæгъын фæнды, уый æмбарын, фæлæ мæ йæ фехъусын дæр нæ фæнды... Дæуæн ис дада, мæ хойæн та – фыд. Фæлæ мæнæн мæ фыд раджы амард. Йæхæдæг мын загъта афтæ! Зоныс æй...

Ацæмæз байгомыг. Фæлæ, кæй ницыуал дзырдта, уымæй Сафар йæ

миднымæр тыхсын райдыдта. Йæ лæдзæг фæстæмæ систа, цæмæй йæ къухтæн исты куыст рагта, йæхи истæуылты фæкæна. Ацæмæз уæддæр йæхи нæ баурæдта, æрæджиау арф ныуулафыд æмæ æнкъардæй загъта:

– Æвзæр у... Дохтыр загъта афтæ... Дыууæ-æртæ бонæй фылдæр, дам, нал ахæсдзæн. Æмæ... Агуры дæ...

Сафар фестæлфыд. Ахæм ныхæстæ фехъусынмæ не ‘нхæлмæ каст. Йæ уды цы маст нылхынцъ, уымæ ма цавæрдæр уæвдæрзæг æнкъарæн дæр бафтыд, æмæ йæ хъуыдытæ æддæг-мидæг ауадысты. Исдуг сдзурынхъом дæр нал уыд. Ацæмæз йæ мадыфсымæры тыхст цæстæнгасæй бамбæрста, цы йын загъта, уый йæ зæрдæйы иувæрсты кæй нæ ахызт, кæй йыл бандæвта.

– Æмæ мæ цæмæн æрцагуырда, цымæ? – йæ зæрдæйы уаг тыхæмбæхст кæнгæйæ, æрæджиау бафарста Сафар. – Цы фидис, цы æлгыст ма йын баззадис æнæ загъдæй?..

Уыцы ныхæстæм Ацæмæз фæтыхст, фæлæ уæддæр йæхи фæныфсджын кодта:

– Цыма йæ демæ фидауын фæнды... Гыцци дæр афтæ хъуыды кæны.

Сафар æм йæ тызмæг цæстытæ масты хъулаётæ акодта:

– Ныууадз! Дæ мад цæрæнбонты фæлмæн, тæнæгзæрдæ у æмæ алкæй дæр йæхи хуызæн æнхæлы. Уый та, иугæр мæлæты къахыл лæууы, уæд йæхи йæ тæригæдтæй ссыгъдæг кæнынмæ хъавы! Фæлæ байрæджы... Цæй, ууыл фæуæд нæ ныхас, æз ацы хъуыддагыл дзуринаг нал дæн! Цу, æмæ дæ чи рарвыста, уыдонæн дæр афтæ зæгъ!

Ацæмæз ма иуцасдæр æрхæндæгæй алаууыд, стæй сæргуыбырæй кулдуары ‘рдæм араст. Дуары хæцæнмæ куы бавнæлдта, уæд ма иу каст ракодта Сафармæ. Æнхæлцауы, домæджы каст:

– Уый йæхи тæригæдджыныл нымайы æмæ йæ дæ разы йæхи уыцы тæригæдтæй ссыгъдæг кæнын фæнды... Ныххатыр мын кæн, Сафар, мæнæн демæ афтæтæ дзурын не ‘мбæлы, фæлæ йæм куынаæ бацæуай, уæд ды дæхæдæг дæр тæригæдджын суыдзынæ, æрмæст дæ бон хатыр ракурын дæр нал бауыздæн.

Дзæвгар рæстæг рацыд, Ацæмæз кæрты дуар масты æхгæд куы акодта, уæдæй, фæлæ Сафар нырма дæр сагъдауæй лæууыд, йæ фæстаг ныхæстыл ын хъуыдыгæнгæйæ ма дзы йæ мастытæ дæр айрох сты: «Кæсæд ма йæм исчи, цытæ мæм бауæндыд! Ныр дын ацы лæдзæг дæ фæсонтыл æруадз!»

Йæ лæдзæг дæр ма батылдта кæрты дуары ‘рдæм, фæлæ уалынмæ йе уæхскыл кæйдæр къухæндзæвд банкъардта æмæ фестæлфыд.

– Цæмæн æм мæсты кæныс? Раст дын куы зæгъы, – сдзырдта йæм фæлмæн, рæвдаугæ хъæлæс.

– Заремæ... – йæ мидхъуырдухæнтæ амбæхсыныл архайгæйæ, йе ‘ргом сылгоймагмæ раздæхта Сафар.

– Ацу йæм... Цы дæ фæнды, уæддæр дæ фыд у... – хъавгæ йын загъта уый.

– Ды зыдтай хабар? – афарста йæ Сафар.

– Абон райсом мын æй Агъниан загъта, фæлæ дæм æй куыд бадзырдтаин, уый нæ зыдтон, – къæмдзæстыгæй дзуапп радта Заремæ.

– Фæлæ мын, дæу кæй æрцагуырда, уый тыххæй ницы загъта.

Заремæ исдуг фæхъус, хъуыдыты аныгъуылд, стæй йæ мойы цæстытæм лæгъстæгæнæджы каст бакодта:

– Цæй, ацу йæм... Йæ фæстаг фæндиаг ма у, æмæ йын æй сæххæст кæн, дæхимæ тæригъæд ма райс...

– Ныр мын дæ бынаты æндæр исчи куы зæгъид ахæм ныхас, уæд æй, чи зоны, бамбарин, фæлæ мæ ды куыд, цы зæрдæйæ æрвитыс?

– Æмæ мæнæн æндæр искаемæй хъауджыдæр зæрдæ нæй? – йæ фарстæн ын фарстæй дзуапп радта йæ бинойнаг.

– Зæрдæ дын бæргæ ис, фæлæ... – Сафар йæ сæр нынкъуыста æмæ йæ ныхас кæронмæ нал ахæццæ кодта.

– Фæлæ цы? – Заремæйы æрвгъуыз цæстытæ йæм домæджы каст кодтой.

– Ницы... – арф ныуулæфыд Сафар. Йæ бæзджын æрфгуыты æлхынцъ райхæлын нал куымдта.

Заремæ йæ мойы зæрдæйы уаг æмбæрста, æмбæрста йын йæ мид-утæхсæн æмæ ма хъавгæ афтæ бакодта:

– Хорз, бахатыр мын кæн. Дæхицæй хуыздæр ничи зоны, куыд кæнгæ дын у, уый, æмæ дын уынаффæ дæр мачи хъуамæ кæна. Æрмæст ма дын иу ныхас зæгъдзынæн: мæнæн ма фыд куы уайд, уæд цыфæнды гæрæны сæрты дæр ахизин æмæ йæм мæ гуыбыны цъарыл дæр фæбырин... – æмæ сылгоймаг хæдзармæ бацыд.

Сафар ма иучысыл алаæууыд кæрты, стæй уæззау къахдæфтай уынгмæ рахызт, сисыл банцой кодта æмæ æрхæндæгæй арвгæронмæ нымдзаст, цыма дзы йæ ивгъуыды нывтæ кæрæдзийы фæдыл

равæрыны бынат агуырда. Æмæ та йæ цæстыты раз кæрæдзи ивын райдыдтой, сног та йын алцы дæр.

* * *

Уыд хъарм фæззыгон изæр. Зæрæхсид ма арвгæрæттыл лæмæгъ рухсæй узæлыд. Æрыгон лæппу цинæвдылд цæстытæй каст йæ алыварс. Йæ зæрдæ ради: цыппар азы нæ уыд йæ райгуыраен хъæуы, ныр ссæрибар йе ‘фсæддон службæйæ. Лæууы сæ дуармæ æмæ йæ уарзон хъæуы уындæй йæ мондæгтæ исы. Уæртæ Агънаты гом рудзынгæй сæ гыццыл лæппуйы худын хъуысы. Нæма йæ федта Сафар, фæлæ сæм райсом æнæмæнг бауайдзæн. Уæртæ Хъуылатæ сæ хæдзары сæр раивтой. Дзæбæх рауад. Ам куы уыдаид, уæд сæм уый дæр бæргæ фæкастаид. Берозтæ сæ зæронд æмбонд райхæлдтой, æмæ сæ зад фæткъуы бæлæстæ уынгмæ разындысты. Тагъд та сæ тыллæгæй æгас сых дæр фæхайджын уыдзысты... Ай та чи у? Мæнæ Хазби!

– Сафар, уый ды дæ, цы?

– Æз дæн, æз, Хазби!

Лæппутæ кæрæдзийы къухтæ райстой. Хазби Сафары йæ хъæбысы акодта, стæй йæ йæ службæйы хабæрттæй афæрстытæ кодта. Уалынмæ сыхы иннæ лæппутæ дæр фæзындысты, æртымбыл сты Сафарыл, æмæ сæ цин, сæ рафарс-бафарсæн кæрон нал уыд.

Афтæмæй сыл æрталынг. Лæппутæ, цæй, улæфын афон у, зæгъгæ, куы загътой æмæ фæйнæрдæм куы апырх сты, уæд Сафары цæст тигъыл æрхæцыд кæйдæр æндæргыл. Хæстæгæй-хæстæгдæр æм кодта, æмæ лæппу раиртæста, сылгоймаг кæй у. Йæ къухы – цавæрдæр хызынтæ.

Сафары онг куы схæццæ, уæд æй лæппу уайтагъд базыдта æмæ йæм сдзырдта:

– Заремæ, дæ изæр хорз!

Чызг Сафармæ нымдзаст, стæй фефсæрмы, йе стыр цъæх цæстытæ бынмæ æруагъта æмæ йын дзуапп радта:

– Дæ изæр хорз...

– Æри-ма, дæ хызынтæ дын уæхи онг бадавон, – загъта лæппу æмæ хъуамæ хызынтæм бавнæлдтаид, фæлæ чызг фæстæмæ акъæхдзæф кодта æмæ загъта:

– Мæхæдæг сæ ахæсдзынæн...

– Нæ, нæ, æри сæ, зыны сыл, уæззау дын сты, нæ дæ ауадздзынæн уæддæр, – фидарæй загъта Сафар.

Чызг æм æвæндонæй радта йæ хæссинагтæ, æмæ иумæ араст сты Заремæты 'рдæм.

Уыдон сыхæн йæ иннæ кæрон цардысты. Цæугæ-цæуын лæппу чызгмæ сусæгæй бакаес-бакаес кодта. Цыппар азы размæ æфсадмæ куы цыди, уæд Заремæ нырма скъолайы ахуыр кодта, ныр...

– Кæцы къласы ахуыр кæныс, Заремæ? – бафарста чызджы Сафар.

Заремæ лæппумæ бакаст, æфсæрмдзæст худт бакодта æмæ загъта:

– Ацы сæрд фæдæн ахуыр, сентябры кусын райдыдтон.

– Кусгæ кæныс? Кæм? – бадис кодта Сафар æмæ, йæхæдæг дæр Заремæйы бакастæй кæй фефсæрмы, уый бамбæрста.

– Нæхи скъолайы.

– Æмæ афтæ æрæгмæ вæййыс куысты? Куы баталынг...

Заремæ иудзæвгар ницыуал сдзырдта, стæй æрæджиау загъта:

– Бирæ куыст мын уыдис, æмæ бафæстиат дæн.

Чызгыл зындис, ныхас кæнын æй кæй нæ фæндыд.

Æмæ Сафар хъуыдыты аныгъуылд. Заремæйы йæ мад иунæгæй хъомыл кодта. Йæ фыд, дам ын йæ райгуырд дæр нал æрæййæфта, афтæмæй амарди. Ханифæ цæрæнбонты уæззау куыст фæкодта, йæ иунæг чызджы ницы хъуаг уагъта. Фæлæ фæстаг азты йе 'нæниздзинад цудын райдыдта. Афтæтæ-иу дзырдтой сыхы устытæ.

– Заремæ, æмæ дæ мад та куыд у?

Чызг ын дзуапп нæ радта. Лæппу йæм бакаст æмæ федта, Заремæйы рустыл цæссыгтæ куыд уадысты.

– Цы кодтай?! Истæмæй дæ фæхъыг кодтон?! – фæтыхст лæппу.

– Нæ, цæмæй мæ хъуамæ фæхъыг кæнай... Мæ мадæй мæ бафарстай, æмæ... Нал ис, – зæрдæсастæй загъта Заремæ.

Сафар æрлæууыд æмæ йæм тæригъæдгæнæджы каст кодта. Фæлæ Заремæ куы ницыуал дзырдта, уæд уый дæр байгомыг, афтæмæй адард-дæр кодтой сæ фæндаг. Бынатмæ куы ныххæццæ сты, уæд Заремæ йæ хызынтæ райста, лæппуйæн «бузныг» загъта æмæ хæдзары фæмидæг.

Сафар сæхимæ цыд æнкъардæй. Йæ мад Сæниат æм сæ дуармæ æнхъæлмæ каст æмæ, куыддæр йæ фырт йæ цурмæ схæццæ, афтæ йæм загъд кæнын райдыдта:

– Мæнæ лæппу, нырма дæ хæдзарыл абон сæмбæлдтæ, афтæмæй æмбисæхсæвмæ уынджы баззæдтæ! Мах цур дæр ма чысыл абад, дæ уындæй уал бафсæдæм! Кæм уыдтæ?

– Гыцци, ма мæм хыл кæн, дæ хорзæхæй, – йæ мады æрбахъæбысгæн-гæйæ, хатыр кураджы хъæлæсæй загъта Сафар. – Дæлæ Заремæйы сæхи онг ныххæццæ кодтон, уæззау хæссинагтæ йæм уыдис æмæ...

– Кæй Заремæйы? – нæ йæ бамбæрста мад.

– Дæлæ Ханиффæйы чызг Заремæйы. Ханиффæ кæй амард, уый дæр нæ зыдтон, йæхæдæг мын æй загъта, – дзуапп радта лæппу æмæ кæртмæ бахызт.

* * *

Сафартæм уыдис стыр бæрæгбон: Солтан, йæ иунæг фырт æфсадаей кæй сыздæхт, уый фæдыл куывд скодта. Хиуæтты, æгас хъæубæсты фæхуыдта, æмæ сæ кæрты адæм æмызмæлд кодтой. Фæсивæд фынгтæ æвæрдтой, æфснайдтой, кафыдысты, зарыдысты.

Сафар æмæ Хазби фынгтыл фыдызгъæл куыд уæрстой, афтæ Сафар ауыдта, Заремæ уынджы дæлæмæ иунæгæй куыд фæцæйцыд, уый. Æмæ лæппуйы нырма ныр равдæлд ууыл ахъуыды кæнынмæ – сыхы чызджытæ иууылдæр ам куы сты, уæд уый цæуылнæ ‘рбацыд куывдмæ?..

* * *

Куывды бонæй иу-дыууæ къуырийы бæрц рацыдаид, афтæ Сафар сæ колхозы шофырæй кусын райдыдта. Куы-иу быдырма æмæ фæстæмæ адæмы ласта, куы та исты хабæртты фæдыл горæтмæ кæнæ æндæр искадæмты цыдис.

Иуахæмы колхозы фермæйæ хъæуы скъоламæ æхсыр баласта. Кæсы, æмæ кæрты цалдæр ахуыргæнæджы лæууы, сæ алыварс скъоладзаутæ хъазынц. Сафар ауыдта Заремæйы æмæ йæм йæ къух фæтылта. Чызг фефсæрмы, йæ сæрæй йын зына-нæзынæ акуывта, йæ мидбылты бахудт æмæ фæстæмæ йæ ‘ргом сывæллæттæм аздæхта.

Дыккаг бон мит æруарыд, фыццаг мит. Бæстæ уыцы урс-урсид рæсугъд уыдис. Сафар лæууыд, скъолайы раз цы стыр бæлас уыди, уый бын. Дыууæ сахаты бæрц рацыди, уроктæ куы фесты, уæдæй. Сывæллæттæ æмæ ахуыргæнджытæ раджы ацыдысты, фæлæ Заремæ никуыцæй зынди. Лæппу лæууынаей дæр бæргæ бафæллад, уазал дæр ын уыд, фæлæ уæддæр æнхъæлмæ каст. Кæддæр фæзынд Заремæ

дәр, фәлә иунәгәй нә уыд: уырыссаг әвзаджы ахуыргәнәг Нинә Руслановнәимә рацәйцыд.

– Ох, Заремә, стыр бузныг дын. Ды куынә уаис, уәд, цәмәйзон, цытә кәнин?

– Цытә дзурыс, Нинә Руслановнә? Мәнәән... – чызг Сафары ауыдта әмә фәхъус.

Нинә Руслановнә дәр әм ракаст әмә йә уайтагъд базыдта:

– Ай нәхи Сафар куы у! Диссәгтә! Мәнә цәйас ләг ацис!

– Дә бон хорз, Нинә Руслановнә, – ләппу фәтыхст, – йәхәдәг дәр Нинә Руслановнәмә ахуыр кодта әмә дзы нырма дәр әфсәрмы кодта.

– Цәмә ләууыс ам? Искәмә әнхәәлмә кәсыс? – бафарста йә ахуыргәнәг.

Ләппу аивәй Заремәмә бакаст, нә зыдта, цы дзуапн радтаид, уый әмә әрәджиау афтә бакодта:

– Мәнә Әхполты Хазбимә ләууын.

– Әмә Хазби абон скъолайы бынтондәр куынә уыди, дзәгъәлы йәм әнхәәлмә кәсыс. Сывәлләттимә горәтмә ацыди цыдәр ерыс-тәм, – загъта Нинә Руслановнә әмә дызәрдыггәнәг фыццаг ләппумә бакаст, стәй та – чызгмә.

Сафар йәхәдәг дәр куыннә зыдта, Хазби горәтмә кәй ацыд, уый, фәлә әндәр цы загътаид?

– Бузныг, Нинә Руслановнә, уәд әз цәуон.

– Хорз, хорз, Сафар. Заремә, ды дәр ацу. Әри мын мә тетрәдтә. Абон афтә бирә не сты, мәхәдәг сә ахәсдзынән, – фәлмән хәләсәй загъта сылгоймаг. Заремәйә хызын райста әмә хәуысәры ‘рдәм фәраст.

Чызг әмә ләппу дыууәйы баззадысты. Сафарәй фыр тыхстәй, цы зәгъын әй фәндыд, дыууә сахаты цәй тыххәй фәләууыд, уыдәттә ферох сты. Заремә та йәм кәсгә дәр нә кодта, цыма дзы тәрсгә кәны, уыйау. Уәд кәддәр-кәддәр сдзырдта ләппу:

– Цәй, цәуәм. Уәхи онг дә ахизын кәнон...

– Нә хәуы. Дәхи ма тыхсын кән, – загъта Заремә әмә фәндаджы ‘рдәм фәраст.

– Заремә, әз дәумә ләууыдтән, әмә мәм иу каст уәддәр ракән, – йәхи нал баурәдта Сафар.

Чызг әрләууыд әмә фәстәмә разылд. Сә цәстытә кәрәдзийыл

сæмбæлдысты. Сафары сæры иу хъуыды иннæйы ивта. Йæ зæгъинаг-тæ бæргæ бирæ уыдысты, фæлæ дзы йæ бон иу дæр зæгъын нæ бацы.

* * *

Иу уалдзыгон изæр Сафар æмæ Хазби быдырæй сæ фос стардтой, бакодтой сæ æмæ ма æдде цæуылдæр ныхас кодтой. Уыцы рæстæг сæ рæзты сцæйцыдысты Заремæ æмæ Агънаты Сона. Кæрæдзийæн салам радтой. Сона сæхимæ бацыд, Заремæ йæ фæндаг дарддæр акодта. Сафары зæрдæ йæ уындæй ныррухс, лæппу фæхъæлдзæгдæр, фæлæ йæ нæ равдыста Хазбийы цур.

– Цы фыдбылызы рæсугъд у уæддæр ацы чызг... – сдзырдта Хазби.

– Кæцы чызг? – афарста йæ Сафар.

– Заремæ, – дзуапп ын радта Хазби.

Сафары риуы знæт денджызы уылаæнау сабухта, нырма дæр кæронмæ кæй не ‘мбæрста, ахæм æнкъарæн. Хазби та дарддæр кодта йæ ныхас:

– Бирæты зæрдæмæ цæуы, фæлæ йæхимæ тæфтыл дæр никæй уадзы, – æмæ аивæй Сафармæ бакаст.

Сафар йæ хæлары ‘рдæм кæсгæ дæр нæ кодта, йе ‘ргом иннæрдæм азылдта: нæ йæ фæндыди цæстæнгасæй йе ‘нкъарæнтæ равдисын. Хазби та, цыма йæ уæддæр бамбæрста, уыйау мæстæймарæгау дзырдта:

– Стæй цы хорз чызг у! Кусаг, уæздан. Стæй фæлмæнзæрдæ. Скъолайы дæле Сæлбиты Аминает куы цæры, хъуыды йæ кæныс? Фаззон лæппу æмæ чызг ын куы и.

– О, о, хъуыды йæ кæнын. Цы кæны?

– Рынчынтæ кæны, æмæ сæм Заремæ къуыри цалдæр хатты цæуы, æххуыс сын кæны.

– Хорз хъуыддаг у, йæ цæрæнбон бирæ, – æнæбары загъта Сафар.

Хазби зæрдиагæй ныххудт, йе ‘мбал та йæм дисгæнгæ ныккаст. Кæддæр æрсабыр, Сафары хъызгæ æрбахъæбыс кодта æмæ йын афтæ:

– Кæйфæнды сай, фæлæ мæн нæ асайдзынæ.

* * *

Заремæ йæ фæстæ арæхстгай дуар рахгæдта æмæ, фæндагмæ куыд хъуамæ рахызтаид, афтæ йæ размæ ауыдта кæйдæр фæлгонц.

– Сафар? Хяхъхъаѳгә ма кодтай æви? – дисхуызæй бафарста Зарема.

– О, хяхъхъæдтон дæ.

Зарема Сафармаæ маesty каст кодта, стæй, йæ къухы цы хызынтæ уыдис, уыдон зæххыл æрæвæрдта æмаæ хæдзары дуар байгом кодта.

– Агуындæ, Мысост, ма хъуырбæттæн уым нæ ныууагътон, мый-йаг? – бадзырдта мидæмаæ.

Хæдзарæй разгъордтой гыццыл лæппу æмаæ чызг. Цымыдисæй уал Сафармаæ бакастысты, стæй уæд лæппу загъта:

– Зарема Владимировнæ, никуы зыны!

– Ныртæккæ ма гыццийы уаты дæр фендзыстæм, – йæ ‘фсымæры ныхасмаæ бафтыдта Агуындæ.

– Нæ хъæуы, иннæ хатт æй махæдæг ацагурдзынæн. Ма райхъал кæнут гыццийы. Мысост, дуар-иу сæхгæн, ма та дæ ферох уæд, – рæвдаугæ хъæлæсæй ма загъта Зарема æмаæ йæ хызынтæ сита.

Уынгмаæ куы рахызтысты, уæд чызг иуцасдæр æнасымæй алæууыд. Стæй уæд æнкъардæй дзурын райдыдта:

– Мысост æмаæ Агуындæ ма ахуыргæнинагтæ сты. Алы хатт дæр-иу сыгъдæг æмаæ хæрзконд уыдысты, ахуыр дæр хорз кодтой. Стæй уæд бафиппайдтон: раздæры уагæй нал цыдысты скъоламæ, сæ хæдзармаæ куыстытæ дæр нал ахуыр кодтой. Бæрæггæнæг сæм бацыдтæн æмаæ...

– Зонын æй, сæ мад рынчын у.

– Хуымæтæджы рынчын нæу, йæ къæхтыл нал лæууы, æруатон. Иу фæкæсæг æм нæй. Æмаæ йæ ма бон радзурын дæр никæмæн у: исчи куы базона, сывæллæттæ ахæм уавæры сты, уæд ын сæ интернатмæ акæндзысты. Гъемаæ сын фæтæригъæд кодтон. Мæхицæй йæ зонын, куыд зын у æнæ мадæй... Уыдон та нырма гыццылтæ сты, федтай сæ. Фæсурокты сæ ныууадзын къласы, мемæ сæ хæдзармаæ куыстытæ сахуыр кæнынц. Къуыри дыууæ хатты та сæм цæугæ бакæнын, хæдзар бафснайын, хæринаг сын скæнын. Адон та – сæ дзаумæттæ, – йæ хызынтæм ацамьдта, – нæхимæ сæ ахæссын æмаæ сæ уым ныхсын.

Сафарæн чызджы ныхас йæ зæрдæ бацагайдта, æмаæ йын ныфсытæ æвæрынмæ фæци:

– Амæй фæстæмаæ дын æз дæр æххуыс кæндзынæн, Зарема. Аминæтмæ горæтæй дохтырты дæр æркæндзыстæм...

Заремайаен та йае цаестытае маесты аерттывд факодтой. Комкоммае йае бакаст аеае йын бустахуызай загъта:

– Макуууал дае фенон мае фадыл зилга! Цы дае нае уадзы, аеае мае хъахъхъаенай?

– Зоныс аей, маенмае гаесгае... – чыздзы цаестытае аедзынаг бакаст Сафар.

Заремае сдзурынхъом нал уыд. Талынджы даер ыл зынди, куыд стыхст.

– Каед дае фанды, уад дае хастаг даер нал бацаудзынаен... Аер-маестдаер мын аей комкоммае заегъ...

– Нае мае фанды...

Лаппу чызгмае хастаг бацыд аеае йае йае риумае ‘рбалваеста.

* * *

– Заре...

– Цы каеныс? – мидбылхудгае бафарста чызг.

– Даеу хуызан адаймаг никуы федтон...

– Ма тыхс, нырма афтае бире адае нае федтай. Уыздзани ма мае хуызаттае, – худти йыл чызг.

– Нае мае уырны...

– Исчи нае бафиппайдзэн. Худинаг у. Ацаеуон... – фэйнаердае аракас-бакас кодта Заремае аеае йае доны ведра фелваеста.

– Бафиппайд! Маенмае сусэггагаей ницы ис. Каедмае ма ра-мбæхс-бамбæхс кæндзыстæм?

– Абон ма – аенамаенг, стай истытае кæндзыстæм, – ныххудти чызг аеае аед ведра фæцаеуаг.

Сафар йае фæстае рухсæрдæйае касти.

Лаппу цингаенгае цыдис хæдзармае. Хъуамае фыццаг йае мадаен ра-ргом каена йае æрдæйы фæндон. Куыд æхсызгон ын уыздзэн! Сафары æртае хойы чындзы куы ацыдысты, уадæй нырма «чындз-чындз» каены. Уæлдайдæр та, хистæр Марийаен Ацае куы райгуырды, уадæй фæстамае.

Лаппу хæдзармае бацыд. Сæниат къæбицы ахсæвæр цагтае кодта. Сафар æм бауад, йае табæгътае йын йае къухтаей раскъæфта, стъолы кæрон сæ авæрдта аеае мады йае цуры æрбадын кодта. Сылгоймаг кæсгаейае баззад йае фыртмае:

– Цы кодтай, лаппу? Ма мае тæрсын каен!..

Сафар ныххудт.

– Нæ, гыцци, тæрсгæ – нæ! Амæй фæстæмæ мах æрмæстдæр цин кæндзыстæм, цин!

Мад ноджы тынгдæр бадис кодта:

– Цы цинаг ныл æрцыд уагæры?

– Гыцци, айфыццаг мын цы дзырдтай, уый ма хъуыды кæныс? Ацæ куы райгуырд, уый фæстæ?..

– Хъуыды кæнын, бæргæ. Мах дæр, зæгъын, чындз куы æрхæссик-кам. Фæлæ мæ цæмæн фæрсыс? Æви дæ зæрды исты ис? – мад фыр диссагæй йæ къухтæй йæ мæллæг цæсгом ахгæдта.

– Ис, гыцци... – Сафар, иуæй, цин кодта, иннæмæй та, йæ уадултæ сырх кодтой фыр æфсæрмæй.

Мадæн йæ зæрдæ суынгæг, йæ цæстытæ бауымæл сты. Сафар æй сабыр кæны:

– Гыцци, цæй-ма, цы кодтай? Дæхи куы фæндыдис, уæд цæуыл кæуыс?

– Фыр цинай, мæ хъæбул, фыр цинай...

Мад йæ раздарæны кæронæй йæ цæссыгтæ асарфта æмæ загъта:

– Цæй, дзур, чи у, кæцон у, кæй чызг у?

Сафар йæ мидбылты бахудт:

– Гыцци, зоныс æй. Нæхи хъæуккаг у...

– Æцæг? Æмæ куыд ницы фæхатыдтæн ныры онг? Махмæ исты бамбæхсæн и?

– Ис, гыцци, ис, тынг дæ куы фæнда, уæд, – хъæлдзæгæй загъта лæппу.

– Уæддæр чи у?

– Заремæ, Ханиффæты Заремæ.

...Сафары мидбылхудт мынæг кодта, йæ мады цæстæнгас куыд ивта, уымæ кæсгæйæ. Сылгоймаг байгомыг, ницыуал дзырдта, стæй æрæджиау афтæ бакодта:

– Уæдæ уыцы æхсæв мæ зæрдæ дзæгъæлы нæ фæкъæпп кодта... Лæппу, уыцы чызг йæ къах ацы хæдзары къæсæрæй никуы æрбавæрдзæн! Кой дæр æй мауал скæн, дæ фæхъхъау!

– Фæлæуу-ма, гыцци, цавæр зæрдæ, цавæр æхсæв? Цытæ дзурыс уый? Цæуылнæ æрбавæрдзæн йæ къах нæ хæдзармæ? Ницы дын æмбарын... – Сафарæн йæ хъуыдытæ сæмхæццæ сты, йæ сæр сдзæгъæл.

– Сафар, кәуылфәнды дәр разы дән, әрмәст уый – нә! Ханиффәйы чызг мах чындз никуы уыздән! – тызмәгәй загъта мад.

– Уый цы хъусын, цәуыл дзурут уый?! – кьәсәргәронәй әрбайхъуыст Солтаны мәсты хъәр.

Сәниат фесхьиудта, йә бынатәй фестад. Ләг кьәбицы цәгъдәгау фәмидәг. Сафар йә фыды ахәмәй никуы федта: йә цәстытәй цыма ныртәккә пиллон арт ракәлдзән, ахәм сонт әрттывд ын кодтой.

– Ләппу, уый мә хъустыл ауад әви?!.

Сафар куыддәрты йәхимә әрцыд, сыстад, йә фыды цәстытәм комкоммә бакаст әмә загъта:

– Баба, дә хъустыл нә ауад, фәлә...

– Уый никуы уыздән! Мә хәдзары уыцы чызгән бынат нәй! Дәхи фәнд куы тәрай, уәд та дәхицән дәр! – тызмәгәй загъта фыд әмә картмә ахызт.

Сафар цавд дурау ләугәйә баззад кьәбицы астаәу. Кәддәр-кәддәр әрчыицыдта әмә йә мадмә бакасти. Мад әнәдзургәйә ләууыд, әмә йә цәссыгтә йә цәсгомыл уадысты.

* * *

Сафар фәскуыст иунәгәй бадтис сә дуармә. Йә кьәхтә йә мидәмә нә хастой. Сфәнд кодта йә хо Маримә суайын, сывәллоны фенын. Кәд йә удмарәг хъуыдытәй иучысыл фәиппәрд уайд. Кәд ма ноджы искәуыл дәр амбәлид...

Мари дард нә царди: сәхи сыхы иннә кәрон. Иннә дыууә хойы сә бионтимә горәты цардысты.

Фәцәуы Сафар Мариты ‘рдәм, уәззау кьәхдзәфтә кәны. Ныххәццә. Йә сияхс Әхсарбег уынджы йә хәдтулгәимә архайдта. Сафары куы ауыдта, уәд ыл бацин кодта:

– Әгас цәуай, Сафар, әгас!

– Дә изәр хорз, Әхсар! – райста йын йә кьух. – Куыд стут?

– Бузныг, дзәбәх стәм, табу Хуыцауән, ме стырдәр бәлләх – мәнә ацы әфсәйнаг. Әппындәр нә рәстмә кәны. Дә хорзәхәй, куы йәм әркәсис! Механизатор дә дзәгъәлы куынаә скодтой, мыййаг!

– Әркәсдзынән, әркәсдзынән, бауадз-ма мә... – Сафар йә дыстә бафәлдәхта әмә хәдтулгәмә ныггуыбыр.

– Сафар, куыд дæ дæхæдæг та? – сагъæсхуызæй йæ бафарста Æхсарбег. – Нæма æрсабыр стут?

Сафар фестæлфыд, стæй арф ныуулафыд:

– Кæм и нырма... Æрсабыр уыдзыстæм, уый дæр мæ куы нал уырны. Тынг ныццахгæрма сты. Æмæ мын æй зæгъгæ дæр нæ кæнынц, цæмæн... Мæ сæрæн ницыуал зонын.

– Знон дæ хо дæр тынг мæстыйæ æрцыди уæхицæй.

– Уæд, дам, цæмæн? Уый дæр истæмæй бафхæрдта уыцы магуыр чызг? – бахъуыр-хъуыр кодта Сафар æмæ ныхас иннæрдæм фæзылдта. – Амæн талынды ницы схос кæндзыстæм, Æхсар. Райсом боныгон æруайдзынæн æмæ йæ ацарздзыстæм.

– Хорз, лæууæд райсоммæ дæр. Цом мидæмæ, дæ хойы æмæ дæ хъулон хæрæфырты дæр фен.

Мидæмæ куыд фæцæйхызтысты, афтæ Мари сæ размæ фæци. Сафары куы федта, уæд йæ былтæ базыр-зыр кодтой, сдзурын дæр нал сфæрæзта.

– Цы фестут? Ацæ бафынæй? – бафарста Æхсар Марийы.

Мари, цыма Æхсары хъусгæ дæр нæ фæкодта, афтæ сæм æдзынæгæй каст.

– Кæс-ма, йæхæдæг дæр бафынæй, – хъазгæйæ загъта Æхсар.

– Сафар, æгас цу, – æрæджиау сфæрæзта Мари.

– Дæ изæр хорз, Мари.

– Цомут мидæмæ, истытæ уын фенон, – Мари къæбицы ‘рдæм фæраст.

Æрбадтысты фынгыл. Æхсар машинæйы тыххæй арафæрс-бафæрс кодта Сафары, стæй цыдæр æфсон æддæмæ ахызт. Хо æмæ æфсымæр дыууæйæ базадысты. Иуцасдæры фæстæ Мари сдзырдта:

– Сафар, знон нæхимæ уыдтæн, гыцциимæ ныхас кодтон... Радзырдта мын алцы дæр. Фæлæ мын лæгъстæ бакодта, цæмæй дын мацы зæгъон...

– Цы ма дзы и æмбæхсинагæй? Баба ахæм хъæр кодта, æмæ йæ сых иууылдæр фехъуыстой. Суанг Заремæйæн йæхимæ дæр куы бахæццæ, Солтан йæ фыртæн Ханиффæйы чызджы курын нæ уадзы, зæгъгæ, æмæ мæ кæм фены, уырдыгæй лидзæг фæвæййы...

– Нæ мæ бамбæрстай. Цæй тыххæй йæ нæ уадзы, уый мын загъта...

Сафар йæ хомæ æдзынæг ныккаст æмæ æнхæлмæ каст, цы зæгъгæ дæн, уымæ.

– Байхъус мæм, фæлæ хæдзары мацы зæгъ. Цæуылнæ дын æй дзурынц, уый дæр не ‘мбарын. Адæмæй йæ уæддæр базондзынæ, æмæ фæлтау...

– Цæй, дзур. Ницы сын зæгъдзынæн...

– Сафар, Заремæ сын ницы кодта. Ханиффæйы тыххæй сæ нæ фæнды. Ды уый нæ зоныс, фæлæ кæддæр баба Ханиффæйы куырда. Тынг, дам æй уарзта. Минæвæрттæ дæр сæм барвыстой, æмæ Ханиффæйы фыд сразы, йæ чызгæн дæр разыйы дзуапп раттын кодта, нæ, дам æй фæндыди, афтæмæй: куыдта, йæхи мардта. Фæлæ йæм ничи æрыхъуыста. Йæ мад, дам ын бæргæ тæригъæд кодта, фæлæ йæ мойы ныхасыл йæ бон дыууæ зæгъын нæ баци. Иу дзырдæй, бафидыдтой, сæхи чындзæхсæвмæ цæттæ кæнын райдыдтой. Фæлæ ма чындзæхсæвмæ æртæ боны куы хъуыди, уæд Ханиффæйы æхсæвыгон чидæр аскъæфта. Уый фæстæ рахъæр и, йæхæдæг дæр уыцы лæппуйы кæй уарзта, уый. Стыр худинагыл æй банымадтой баба дæр æмæ нæ мыггаг дæр. Ханиффæйы фыд дæр, дам, тынг мæстджын уыдис. Загъта, куы йæ ссарон, уæд æй мæхи къухæй ныммардзынæн, зæгъгæ. Фæлæ сын сæ фæд дæр ничиуал ссардта. Лæппуйы бинонтæм дæр ма слæбурдтой, фæлæ уыдон сæхæдæг дæр ницы зыдтой, кæм агуырдаиккой сæ фырты?.. Цалдæр азы фæстæ Ханиффæйы фыд амарди, мад дæр ма иучысыл ахаста æмæ уый дæр ахицæн цардæй. Уæдмæ бабайæн гыццийы ракуырда. Фæзындыстæм мах. Ды куы райгуырдтæ, уымæй æхсæз азы куы рацыд, уæд Ханиффæ æнæнхæлæджы æрыздæхт хъæумæ гыццыл Заремаймæ æмæ йæ фыды хæдзары æрцард. Дзырдтой, йæ лæг, дам, амард, æмæ бынтон иунæгæй баззад. Уæдæй нырмæ ам цæрынц. Бабайæ дæр нæ ферох уыцы хабар æмæ гыццийæ дæр. Уыцы чызг цæрæнбонтæм цæсты сындзы хуызæн уыдзæн сæ дыууæйæн дæр, Сафар...

Сафар рацыд йæ хойы хæдзарæй. Йæ къæхтæ йæ коммæ нал кастысты. Кæйдæр дуармæ бандоныл йæхи æруагъта, æмæ йæ хъуыдытæ сæ быны скодтой.

Æмбæрста йæ фыды: нæ дзы рох кæны уыцы худинаг...

Йæ мады дæр æмбары: цæрæнбонты уыцы мастимæ цæры зæрдæхсайгæйæ... Кæд ын Ханиффæ йæхæдæг ницы кодта, уæддæр зоны: Солтан уарзта æндæры. Ныр æм Заремæйы бакæн, æмæ, уымæ кæсгæйæ, æдзух Ханиффæ уайдзæн йæ цæстытыл...

Ныххæцыд йæ сæрыл Сафар. Ныббогъ кæнынмæ йæ бирæ нал хъуыд, фæлæ йæхи тыххæй ныууæрдта.

Йæ зæрдыл æрбалæууыд Заремæ: йæ хурæнгæс цæсгом, йæ цъæх-цъæхид худгæ цæстытæ, йæ алдымбыд дзыккутæ. Йæ хъустыл уайы йæ рæсугъд, йæ рæвдаугæ хъæлæс... Фæлæ уыцы рæсугъддинад цы у йæ уды сыгъдæг æмæ хъæздыгдинады цур?.. Куыд æй ныуадза? Куыд ыл сиса йæ къух? Æмæ ма уæд йæ цард цы уыздæн?

* * *

Æмбисæхсæв. Даргъ, уæрæх уынджы фæцауы Сафар. Зонгæ хæдзары раз æрлæууыд. Кæсы, æмæ кæройнаг рудзынгæй рухс кæлы: нæ фынай кæны... Сафар фæйнæрдæм акаст: иннæ хæдзæртты рухсытæ нæ судзынц. Сабыргай бацыд Заремæйы рудзынгмæ æмæ йæ бахоста. Рудзынгæмбæрзæн базмæлыд, æмæ федта дыууæ хъоппæг тарст цæсты – æппæтæй фылдæр цы цæстытæ уарзта, уыдоны. Чи йæ зоны, кæрæдзимæ афтæ цас фæкастысты, фæлæ иуафон Заремæ рудзынг байгом кодта æмæ Сафармæ ралæвæрдта гæххæтты гæбаз, стæй рудзынг ахгæдта æмæ рудзынгæмбæрзæны фæстæ амбæхст.

Сафар ма иудзæвгар алæууыд, стæй сæхимæ ацыд. Йæ мад хуысгæ нæ кодта, æнхъæлмæ йæм каст. Лæппу мидæмæ куы бацыд, уæд æй рафæрс-бафæрс кæнын райдыдта:

– Кæм та уыдтæ? Уыцы чызгимæ? Ацафонмæ? Æппындæр ын цæсгом нæй! Хуымæтæджы нæ фæзæгъынц, сæгъæй сæныкк гуыры...

– Гыцци! Æгъгъæд! Кæд дзы дæ бон хорзæй зæгъын ницы у, уæд йæ кой уæддæр ма кæн!

– Хорзæй? Цы дзы хъуамæ зæгъон хорзæй? Мæ иунæг лæппуйы мын сæфты фæндагыл кæй æфтауы уыцы æнæгъдау...

– Гыцци! Курын дæ, мæ зæрдæ мын мауал скъуын, дæхимæ тæригъæд ма ис! – ацы ныхæстимæ лæппу сонтæй йæ уаты фæмидаг. Рухс ссыгъта, сынтагыл æрбадт, æмæ йæм æрдабон Заремæ кæй радта, уыцы гæххæтт йæ дзыппæй систа: «Сафар, алцы дæр зонын. Мæ зæрдæ фæйнæрдæм тоны, фæлæ нын иу фæрæз йеддæмæ нæй: фæрох мæ кæн. Мæн тыххæй дæ бинонтимæ ма сфыдаæх у. Нæ хъысмæт афтæ у, æвæццæгæн...»

* * *

Лæппу тындзыдта автобусы æрлæууæнмæ. Фæтагъд кæнын æй хъæуы, кæннод байрæджы уыздæн. Стæй ма йæ кæм агурдæн?

Райсом йæ трактор не скуыста, æмæ быдырмæ нæ рацыд. Правлени-мæ бауад, зæгъон сын, зæгъгæ, тракторы хабар. Хистæры кусæнуатмæ куыд фæцæйхæццæ кодта, афтæ йæм гом дуарæй райхъуыст Дзерассæ æмæ Сонайы ныхас:

– Горæтмæ, дам, цæуын...

– Цы? Æмæ йе скъоладзаутæ та? Нæ мæ уырны. Æвæццæгæн, Сафарæй лидзы. Æцæгæйдæр Сафары фыд Ханиффæйы уарзта?

– Афтæ дзурынц æмæ... Мæ мад дæр афтæ зæгъы. Знон, дам, Сæни-ат Заремæйæн йæхимæ дæр балæбурдта, мæ фырты, дам мын ныууадз, æвæццæгæн, дам ын хинтæ скодтай...

– Диссæгтæ... Мæгуыр Заремæ...

Сафар дарддæр нал байхъуыста сылгоймæгты ныхасмæ. Уыциу лыгъд ракодта правленийы агъуыстæй æмæ атындзыдта автобусы æрлæууæнмæ. Нæ, нал æй баййафдзæн: автобус афонмæ æрбацыд... Уалынмæ йæ цуры хæдтулгæ æрлæууыд – Æхсарбег.

– Сафар, кæдæм тагъд кæныс?

– Автобусмæ.

– Абад.

Цалдæр минутмæ бынаты уыдысты. Адæм нырма лæууынц, уый нысан кæны, автобус нæма æрбацыди. Уайтагъд ауыдта Заремæйы. Бауади йæм, йæ рæмбыныкъæдзмæ йын бавнæлдта æмæ йын фидарæй загъта:

– Цом фæстæмæ, нæ дæ ауадздзынæн!

Чызгæн йæ цæссыгтæ фемæхстысты. Кæд æй фæндыди йæхи аиуварс кæнын, уæддæр æм уыцы хъару нал разынд. Сафар ын йæ къухыл ныххæцыд æмæ йæ йемæ ракодта.

* * *

Сафар йæ фыды раз сæркъулæй лæууыди. Йæ фарсмæ стъолы уæлхъус бадтис Сæниат, йæ сæр йæ къухтæй нылхъывта, афтæмæй.

– Æз дæуæн загътон, мæ хæдзары уымæн бынат нæй! Дæхи фæнд мауал тæр æмæ йæ ныххъуытты уадз! – нæрыди æнæхъæн хæдзары Солтаны бæзджын хъæлæс.

– Бахатыр кæн, баба, нæ мæ фæнды дæ ныхасы сæрты хизын, фæлæ уымæн уæвæн нæй, – сабырæй, фæлæ фидарæй дзуапп радта Сафар.

– Æз дын цы зæгъон, уый дын æнæ бакæнгæ нæй, лæппу! Æз дæ фыд дæн!

– Баба, ма цард мын ма фехал, курын дæ. Бауырнæд дæ, алцы дæр æмбарын. Фæлæ чызг ницы аххосджын у. Æмæ æз дæр...

– Уыцы тугимæ ма тугæн схæццæгæнæн нæй! Кæд ма коммæ нæ бакæсай, уæд дын ма хæдзары дæр æмæ ма царды дæр бынат нал уыдзæн!

– Баба...

– Ныртаккæ мын æй зæгъ, ныуадздзынæ йæ æви нæ?

– Баба, бахатыр кæн, ма бон нæу...

Солтан иуцасдæр ницыуал сдзырдта, стæй уазал æмæ фидар хъæлæсæй загъта:

– Ацу уæдæ ма разæй. Куыд дæ фæнды, кæимæ дæ фæнды æмæ дæ кæм фæнды, уым цар. Абонай фæстæмæ мæнæн фырт нæй, дæуæн та – фыд.

* * *

– Сафар, кæс-ма, йæ фындз раст дæ фындзы хуызæн у! – Мари цинæвдылд цæстытæй каст, йæ хъæбысы цы гытцыл лæппу уыд, уымæ. Тæхуды, дæ мад ма йæ куы федтаид, Заремæ... Цы йыл сæвæрдзыстут?

– Æз ыл Ацæмæз бæргæ сæвæрин, фæлæ ма иу чидæр нæ бамбардзæн, – мидбылхудгæ загъта Сафар.

– Цытæ дзурыс! Нæ дын æй ныххатыр кæндзæн! Æнæуый дæр ма афтæ бафарста, Сафар, дам, мæн нал уарздзæн?.. Йæхи кæуынай амардта. Æз дын дзырдтон, æгæр æй къулбадæг кæныс, алцы дæр ын барыс, йæ алы фæнд ын æххæст кæныс. Сахуыр дыл и, æдзух дæр æй ардæм фæнды. Йæ бар куы уайд, уæд уемæ цæрид, – бустæхуызæй дзырдта Мари.

– Æмæ-иу нæм æй иу-дыууæ боны уæддæр рарвит, – загъта Заремæ.

– Ницæмæн уæ хъæуы дыууæ боны дæр. Ныр дæ уымæ æвдæлгæ дæр нал ракæндзæн, æццæй, нæ? – æмæ та сывæллонмæ ныккаст. – Цæй, уæддæр цы хуыйныс, бæппу?..

Æхсарбег уатмæ æрбакаст æмæ Сафарæн цæстæй ацамыдта, ныхасаг ма ис, зæгъгæ. Уынгмæ куы рахызтысты, уæд ын афтæ зæгъы:

– Сафар, иу хъуыды мæм фæзынд, фæлæ нæ зонин, куыд дын æй зæгъон...

– Комкоммæ. Уымæй хуыздæр уæддæр ницы æрхъуыды кæндзынæ, – йæ мидбылты бахудт Сафар.

Æхсарбег тыхстис, афтæмæй райдыдта дзурын:

– Ныр дæ фыдимæ æртæ азы дæргъы нæ дзурыс...

– Æз нæ, уый нæ дзуры мемæ. Зоныс æй, цал хатты хъавыдтæн фидауынмæ, – йæ ныхас ын аскъуыдта Сафар.

– Хæдзарæй куы рацыдтæ, уæдæй нырмæ...

– Æз нæ рацыдтæн, йæхæдæг мæ ратардта, – нæ та йæ бауагъта дзурын Сафар.

– О, йæхæдæг. Фæлæ рæстæг рацыд æмæ, чи зоны, йæ маст ссыд. Ныр та ма йын фыртыфырт дæр фæзынд. Хуыздæр æфсон ма цы хъуамæ уа бафидауынæн?

– Цы та æрхъуыды кодтай, Æхсар?

– Дæ лæппуйæн ном нæма и. Цæй, æмæ дæ фыдмæ сæрвит, кæнæ та йæм иууылдæр иумæ ссæуæм, фыртыфырт дын райгуырæд æмæ йыл ном сæвæр, зæгъгæ, – загъта Æхсар.

Сафар æм кæсгæйæ баззад.

– Цы? Æвзæр хъуыды у? – Æхсарбег æнхъæлмæ каст, Сафары зæрдæмæ йæ хъуыды кæй фæцæудзæн, уымæ.

– Нæ зонын, цы дын зæгъон, Æхсар? Хæстæг нæ куына уадзы, уæд нын нæ сывæллоныл ном сæвæрдзæн?

– Бафæлварæм... Сывæллон ын йæ зæрдæ хъуамæ æрфæлмæн кæна...

* * *

– Ахæссут æй ардыгæй! Мæнæн фырт нал ис, æмæ мын фыртыфырт дæр нæй!

Солтан сывæллонмæ кæсгæ дæр нæ бакодта, афтæмæй мидæмæ бацыд æмæ кулдуар рахгæдта. Сафар, Æхсарбег æмæ Мари сывæллониæ уынджы лæугæйæ базадысты. Ноггуырæд саби кулдуары гуыппæй фæтарст æмæ ныккуыдта. Æмæ йæ кæуынмæ хъусгæйæ Сафар бамбæрста, цæрæнбонтæм ын ардæм фæндаг кæй нал ис.

Сæниат сæм рудзынгæй каст æмæ зæрдæхалæн куыд кодта.

* * *

Азæмæт йæ хо Зæринайы фыссын ахуыр кодта, сæ кæстæр Аслан та авдæны хуыссыди. Заремæ æмæ Сафар цыдæртæ архайдтой кæрты. Уалынмæ чидæр кулдуар хъавгæ бахоста. Сафар æддæмæ рауад. Заремæ дæр рацыд йæ фæдыл æмæ сагъдау фæци: Сафар æмæ Сæниат кæрæдзийыл ныттыхстысты, афтæмæй лæууынц.

Сәниат Заремәйи куы ауыдта, уәд йә фырты суагъта әмә йәм хәстәг бацыд.

– Ба... Бахатыр мын кән...

Заремә дзургә ницы скодта, фәләә йә сәр бынмә әруагъта, афтәмәй иуварс аләууыд, мидәмә рахиз, зәгъгә.

Сәниат сывәлләтты куы федта, уәд йә зәрдә бынтондәр суын-гәг, әмә йә цәссыгтә нал уәдта. Зәрина Азәмәтмә тарстхуызәй куы бакаст, уәд сылгоймаг йәхиуыл фәхәцид, йәхи әрсабыр кодта. Хәстәгдәр бацыд сывәлләттәм, барәвдыдта сә, гыццыл Асланы йә кьухтәй дәләмә нал уагъта. Уыцы бонәй фәстәмә сәм йә мойы сусәгәй цыд бәрәгәнәг.

* * *

Сафар сә дуармә трактор цалцәг кодта. Йә фарсмә ләууыд Ацәмәз әмә-иу әм куы дәгъәл авәрдта, куы та әндәр исты.

– Сафар, ды та нә цәуыс дадатәм, нә? Стыр куывд сәм куы уы-дзән! – Ацәмәз хынцфарст кодта йә мадыфсымәры.

– Нә, Ацә, нә цәуын, – цыбыр дзуапп ын ләвәрдта уый.

– Цәуылнә? Хыл стут, нә? Гыцци әмә баба цыдәртә сусу-бусу кодтой ибон...

– Ацә, хистәрты хъуыддәгты-иу дә фындз ма тьысс, әндәра дын әй иу бон раскъуындзынән.

– Әмә ма әз сывәллон дән? Дәхәдәг мын куы фәдзурыс, стыр ләг дә, зәгъгә! – сбустә кодта ләппу.

– Иуцалдәр хатты дә цәуылнә ранадтон гыццыләй, цымә?..

* * *

Мари әмә Сафар иумә сцәйцыдысты уынджы.

– Цәй цы, Мари? Адымдтой дә хотә фәстәмә?

– О... Фарстой дә, куыд, дам, у... – дзуапп ын радта Мари.

– Уал азы дәргъы иунаг хатт дәр мә кьәсәрәй чи не 'рбахызт, уыдонәй мә цыдәр нә уырны, – арф ныууләфгәйә загъта Сафар.

– Бабайә тәрсынц...

– Әмә дзы ды куыд нә тәрсыс иу хъәуы цәргәйә! Әви нәм ды дәр гыцциау уал азы дәргъы сусәгәй әрбацәуыс?

– Нә, әз дзы нал тәрсын... – йә мидбылты әнкъардәй бахудт Мари.

* * *

Райхъуыст уасджыты уасын. Сафар йæ алыварс аракæс-бакæс кодта: сæ дуармæ ма куы бады, арвы кæрæттæ зына-нæзына куы фæрухс сты. Лæг сыстад, хæдзармæ бацыд. Бæстæ сабыр: бинонтæ фынаёй кæнынц. Æмæ уый дæр йæхи хуыссæны æруагъта.

Куы райхъал, уæд æддæмæ рацыд. Заремæ æмæ Зæринаæ кæрты ногæхсад дзаумæттæ ауыгътой, Азæмæт æмæ Аслан та цæхæрадоны уыдысты. Иудзæвгар фæбадт сугсæттæн къуыдырыл, фæхъуыдытæ кодта, стæй фестад, æнæдзургæйæ Заремæ æмæ Зæринаёйы иувæрсты ахызт, æмæ, йæ фæдыл кæрты дуар дæр нал ахгæдта, афтæмæй кæдæмдæр атындзыдта.

* * *

Уынджы лæууыд бирæ адæм: хиуæттæ, сыхæгтæ. Сафары дзы алчи дæр зыдта, фæлæ йæм куы бацыд, уæд дзургæ дæр ничи ницы скодта. Фæцауы Сафар зонгæ кæрты, фæхизы уæлæмæ зонгæ асинтыл.

Хæдзары дуар – гом. Чи дзы уыд, уыдон æнæдзургæйæ иуварс алаууыдысты æмæ йæ мидæмæ бауагътой. Мæнæ йæ фыды хуыссæн-уат. Йæ цуры бадынц йæ хотæ Мари, Заретæ, Замирæт, хистæр сылгоймæгтæ, Сæниат та дуары цур лæууы. Сафары куы федта, уæд йæ цæсгом дыууæ къухæй бамбæрзта æмæ æгомыгæй ныккуыдта.

Баввахс и Сафар сынтагмæ. Сылгоймæгтæ сыстадысты æмæ йæ зæронд лæджы фарсмæ æрбадын кодтой.

Кæсы йæ фыдмæ æдзынаг Сафар, уымæн та йæ цæстытæ – æхгæд. Бæрæг у, тынг тыхст кæй у: рафт-бафт кæны, куы та, цыма æппын-дæр нал змæлы, уыйау æрсабыр вæййы. Æрæджиау лæг йæ цæстытæ байгом кодта. Йæ цуры чи бады, уый куы федта, уæд йæ рафт-бафтæй банцад. Иудзæвгар æдзынаг фæкасти Сафармæ, йæ былтæ лæмæгъ змæлд кæнын райдыдтой, фæлæ дзы ныхас нал райхъуыст. Йæ къухыл ма тыххæйты схæцыд æмæ, йæ хъару ма йæ куыд амыдта, афтæ йæ фырты къух нылхъывта.

Зæронд лæгæн ма йæ русыл иунаг цæстысыг æртылди, æмæ Сафар банкъардта, йæ къух ын кæй ничиуал æлхъивы, уый.

ШПИОН*

Роман

XVII

– Абон, Григори, нæ ныхæстæ фысгæ нæ кæндзыстæм, микрофонтæ нууылдæр хицæнгонд сты. Æнæуи аныхас кæндзыстæм. Разы дæ?

– Хорз, аныхас кæнæм, Джордж. Англисагау дзурдзыстæм?

– Нæ, уырыссагау. Англисагау нырма афтæ хорз нæ арæхсис. Мæн та фæнды бæстон бамбарын, цы дзурдзынæ, уый. Ды загътай, Коммунистон партимæ бацыдтæ, дыууын дыууæ азы дыл куы цыдис, уæд æмæ йын йæ идеятыл дызæрдыг никуы кодтай?

– О, уый афтæ уыд. Дызæрдыджы хъуыды мæм цæугæ дæр никуы ‘ркодтаид.

– Æмæ дын уæдæ дæ зондахаст цы аивта?

– Æнцон загъæн нæу. Уыдæттæ мæ сæрмæ цыдысты сындагтай, уæззау æфсæйнагтæ стджыты цæххытау куыд æмбырд кæнынц, афтæ. Фыццаг фæдзыæрдыг дæн, кулактæ кæнын куы райдыдтой, уæд. Æз не ‘мбæрстон, алцы дæр йæхи къухæй, йæхи фыдæбонай чи бакуыста, уыдонæн сæ фæллой цæмæн исынц æмæ сæ фыдгæнджытау сæ хæдзæрттæй кæдæмдæр цæмæн æрвитынц, уый. Уый фæстæ рацыдис Сталины уац, нуай-иу рæтты æгæр кæй æфхæрынц адæмы, уый тыххæй, æмæ мæ уый цыдæр гыццыл ныфс бауагъта.

Мæ къæхты бынæй мæ ныууыгъта хæсты райдайæн. Уый та куыд? Мах зарыдыстæм: «Броня крепка и танки наши быстры», немцы та Мæскуыйы бын балæууыдысты. Æцæгдзинадæй афтæ нæ рауадис, æмæ «хæстмæ цæттæ стæм» ныхæстыл нал æууæндыдтæн.

Мах æдзух дзырдтам нæ дзыллæты хæлардзинадыл, фæлæ æнæхъæн адæмты ахастой Кавказæй Казахстанмæ. Батардтой сæ фосласæн вагæтты æмæ фосы ласт акодтой цæцаæны, мæхъхъæлы, балхыйæргты. Æнæхъæн бинонтæй – зæрондæй, сылгоймагæй, сывæллонæй. Немцы фарс уыдыстут, загъгæ сæ аххосджын кодтой. Фæлæ сылгоймæгтæн æмæ сывæллæттæн сæ бон никæй фарс уыд хæцын.

– Депортацийы тыххæй куыд базыдтай? Уый цыппор цыппæрæм азы уыдис, ды уæдмæ рагæй цардтæ Мæскуыйы.

* Дарддæр. Райдайæн 2024 азы 9, 11-æм номыртæ æмæ 2025 азы 1-æм номыры

– Базыдтон. Зонгæтæ цыдысты, дзырдтой. Се ‘ппæтæн сæ дзыхтæ нæ сæхгæндзынæ.

– Æмæ ирæттæм, куыд зонын, афтæмæй куынæ бавнæлдтой?

– Дæ сыхаджы хæдзарыл бæллæх куы ‘рцæуа, уæд уый дæумæ дæр хауы. Мах афтæ хъуыды кæнæм.

– Ды цытæ дзурыс, уыдæттæ Советон Цæдисы иууылдæр зыдтой. Æрмæст дæуæн цæмæн аивтой дæ хъуыдытæ?

– Рæдийыс, æрмæст æз нæ уыдтæн. Хæст бирæты ныхъхъуыды кæнын кодта. Зоныс, цы фыстæджытæ æрвыстой нæ хæстонтæ хæдзармæ, сæхицæй-иу сын сæ зын царды хабæрттæ куы кодтой, уæд? «Гыццыл ма бафæразут, мах тагъд рæстæджы сыздæхдзыстæм æмæ алцы дæр бабæстон кæндзыстæм. Мах сæ сахуыр кæндзыстæм Фыдыбæстæ уарзын». Æмæ цы? Сыздæхтысты æмæ, раздæр куыд уыдис, алцы дæр афтæмæй баззад. Алчи дæр æй йæхимидæг æмбары, цыдæр раст кæй нæу, уый, фæлæ йæхицæн тæрсы, мæнæн мæ бон цы у, мæнмæ ницы бартæ ис, зæгъгæ. Афтæ кæй хъуыды кæнынц, уый у æнæхъæн Уæрæсейы бæллæх. Бæллæх æмæ аххос. Профессор Танк загъта, немыцы удысконды æппæты фыддæр минуæг, дам, у сæ закъонæн коммæгæсдзинад. Уый, дам, аразы адæмæй фос, цагъартæ. Афтæ зæгъæн ис уырыссæгтæй дæр.

– Ды ирон дæ, фæлæ дæхи нымайыс уырыссагыл?

– О, уырыссаг дæн. Мæ зондахастмæ гæсгæ, мæ царды арæзмæ гæсгæ, мæ цагъайраг психологимæ гæсгæ – уый мæ туджы фæци.

– Бынтон фидарæй дзы ис? Цагъайраджы удысконд кæмæн вæййы, уыцы адæймаг, ды цы хъуыддаг бакодтай, уый нæ бакандзæн. Æз Ныгуылæнмæ алидзыны кой кæнын.

– Алы адæймаджы царды дæр æрлæууы ахæм рæстæг, исты фæндмæ йæ кæронмæ æрцæуын куы бахъæуы. Цæмæй йæхиуыл æлгъ кæнын ма райдайа. Æз дæр ахæм фæндмæ æрцыдтæн: ног хæст цæттæ кæныныл не сразы дæн.

– Ды загътай, Григори, зæгъгæ дæм æнаæразыдзинад æмбырд кодта стджыты цæхх æмбырдгæнæгау. Уыцы хъуыддаг дæргъвæтин вæййы, хатгай æнæхъæн царды дæргъæн. Цæмæй йæ бынатæй базмæла, уый тыххæй хъуамæ æрцæуа, фæстæмæ йæ æрлæууын кæнын йæ бон кæмæн мауал суа, ахæм хабар. Дæ царды ахæм хабар æрцыдис?

– О, æрцыдис.

– Цы ‘рцыд?

– Сталинмæ уынаффæйы æрбадт 1947 азы апрелы...

XVIII

1947 азы 14 апрелы ахсæвы дыккагæм сахатыл, дæлбулкхон Токайы-фырт цы коттеджды цард, уым айхъуыст телефоны дзæнгæрæг. Дзырдта Карлхорсты СВАГ-ы управленийы радгæс афицер. Телефон систа Азæ, Токайы-фырты бинойнаг. Телефон Токайы-фыртмæ раттыны курдиатаен Азæ фидарæй загъта:

– Нæу мæ бон. Æнафонмæ фæкуыста, нырма ныр бафынæй. Нæ йæ райхъал кæндзынæн, райсомæй-иу æрбадзур.

Сахаты ‘рдæджы фæстæ та ногæй телефоны зæлланг райхъуыст. Ныр дзырдта инæлар-лейтенант Куцевалов, Германийы Советон æфсæддон администрацийы Хæстон-Уæлдæфон хайады разамонæг, уый хæддæлбар уыд Токайы-фырты къорд дæр. Куцевалов бардзырд радта, цæмæй дæлбулкхон Токайы-фырт æвæстиатæй фæзына Карлхорстмæ инæлар-лейтенант Куцеваловы кабинетмæ.

Фæндагыл Григори архайдта, ацы ахсæвыгон фæдзырд цы уа, уый бамбарыныл. Мæскуыйы разамынд иууылдæр ахсæвыгæтты куыстой, сæ хæдзæрттæм-иу ацыдысты, Сталин-иу Кремлæй куы ацыд, уæд. Карлхорсты дæр куыстой ахсæвыгæтты, кæд дзы фылдæрхатт уый сæр ницæмæн хъуыд, уæддæр. Куцеваловы фæсидт нысан кодтаид, цыдæр ахсджиаг хъуыддаг кæй æрцыд, уый кæнæ та æппындæр ницы: афтæ æнæуи инæлар-лейтенантмæ цавæрдæр фарст сæвзæрд.

Куцеваловимæ дæлбулкхон Токайы-фырты ахастытæ хуымæтæг нæ уыдысты. Григори зыдта: Куцевалов уыд хæстон тæхæг, хæцыд хъæбатырæй. Халхин-Голы бынмæ хæсты тыххæй йын радтой Советон Цæдисы Хъæбатыры ном, йæ раздæры æмслужбæгæнджытæ йын кодтой æрмæстдæр тынг хорз аргъ. Фæлæ, карьерæйы асинтыл куыд уæлдæр хызт, афтæ йæ характер æвзæрæй-æвзæрдæр кодта, смæстыгæр, искай хъуыды йæм нымады дæр нæ уыд. Токайы-фырты къорд цы мигæнæг у, уымæ Куцевалов æппындæр йæ хъус нæ дардта, фæлæ нымæдта, зæгъгæ, Токайы-фыртæн æгæр либералон ахаст ис немыцаг специалисттæм, хъæуы сæ æнæ иу сныхасæй ахсын æмæ æрвитын Советон Цæдисмæ. Токайы-фырт ын-иу куы загъта, афтæмæй, ныллæг квалификация кæмæ ис, ахæм кусджытæ бабирау уыдзысты, стыр ахуыргæндтæ та нын аирвæздзысты, зæгъгæ, уæд-иу ыл йæ къух мæсты уыгъд акодта. Авиаконструктор Курт Танчы фæцыдæры фæстæ та бынтон фехæлдысты сæ ахастытæ. Дæлбулкхон Токайы-фыртæн

Куцевалов йæ куысты ницы æххуыс уыд, фæлæ йæ хыгдаргæ дæр нæ кодта, зыдта, СВАГ-ы разамонджытæ Токайы-фыртæн, куыд ахуыр-гонд-ракетчикæн, стыр аргъ кæй кæнынц.

Карлхорсты Григори Куцеваловы кабинеты баййæфта инæлар-лейтенант Дратвины, уый æрæджы нысангонд æрцыд СВАГ-ы Сæйраг командыгæнæг маршал Соколовскийы хæдивæгæй, кабинеты ма уыд СВАГ-ы политуправленийы хицау инæлар-майор Андреев. Се ‘ппæтæн дæр сæ цæсгæмттæ уыдысты сагъæсхуыз.

– Исты хабар æрцыдис, æмбал инæлар-лейтенант? – бафарста Токайы-фырт Куцеваловы.

– Æрцыдис, – йæ бæсты йын дзуапп радта Дратвин. – Маршал Соколовскимæ фæдзырдта Хотыхджын Тыхты министр Булганин. Бардзырд радта, цæмæй æвæстиатæй Мæскуымæ рарвита инæлар Куцеваловы æмæ дæу. Кремлы цавæрдæр уынаффайы æрбадт уыдзæн ракетæты тыххæй.

– Уынаффайы æрбадт Кремлы – уый стыр хъуыддаг у, – сдзырдта Григори. – Рæстæг хъæуы бацæттæ кæнынæн.

– Нæй рæстæг, – йæ ныхас ын цæхгæр фæлыг кодта Дратвин. – Райсом сæумæраджы тæхут Мæскуымæ. Иннæбон изæры дæс сахатыл хъуамæ уат Кремлы.

Дыккаг бон изæрæй уыдысты Ходынскы быдыры. Цы машинæ сæм æрæрвыстой, ууыл Куцевалов йе ‘мбæлццоны йæ хæдзармæ бахæццæ кодта, йæхæдæг та ацыд хихъахъхъæнынады министрады уазæгуатмæ, уым ын рагацау бынат бацахстой.

Æнæнхæлæджы йæ хæдзармæ кæй бахауд, уымæй Григори цыдæр æнахуыр æнкъарæнтæ æвзæрста. Берлинмæ ацæуыны размæ Азæ бафснайдта, алцы дæр æвæрд уыд йæ бынаты, фæлæ цыма цыдæр æцæгæлон уыдысты, бынтон æндæр кæйдæр уыдысты, афтæ йæм каст. Æнæнысан рацу-бацу акодта агъуысты, абадт, кæддæр чингуытæй æмæ алыхуызон гæххæттытæй дзаг чи уыд, уыцы фыссæн афтид стъолы уæлхъус æмæ ацыд фынай кæнынмæ. Бафынай кæнын хъуыд, зыдта: райсомы бон се ‘нцонтæй нæ уыдзæн.

Григори æнхæлдта, Куцевалов йæ фæндаг ууыл ракæндзæн æмæ Кремльмæ иумæ ацæудзысты. Фæлæ йын уый бæсты изæры аст сахатыл йæ дуар бахоста бынтон æвзонг чызг НКВД-йы сержанты формæйы æмæ йын фехъусын кодта:

– Аѳбал дѳлбулкѳон, машинаѳ цѳттѳ у. Абон уыдзѳн дѳумѳ фидаргонд...

Мѳскуыйы уыцы аз скодта хѳуынтыыз апрель, уарыд уымѳл мит ѳмѳ ныхѳст, дѳлбулкѳон Токайы-фыртмѳ цы сау «опель-капитан» ѳрбарвыстой, уый раззаг авгыл. Уайтагѳд ѳрталынг, уынгты цѳуджытѳ стѳм уыд, тротуартыл дѳр змѳлѳг нѳ зынд. «Опель»-ѳн йѳ цѳлхыты сыф-сыф Сырх фѳзы астардыл ссыд, стѳй ѳрлѳууыд Спасскы мѳсыджы раз. Мидѳмѳ бацѳуыны барлѳвѳрды гѳххѳтт дѳлбулкѳон Токайы-фыртѳн цѳттѳ уыд. Хѳхѳхѳѳнѳг бѳстон фѳкаст чызг ѳмѳ йѳ фѳндаггоны документтѳм, стѳй шлагбаум сиса. ѳвзонг чызг Кремлы талынг бацѳуѳнтыл сѳрѳн тард кодта машинаѳ, ѳмѳ бахѳцѳ сты Сенаты бѳстыхаймѳ. Ам, Мѳскуы Петрограды бѳсты сѳйраг горѳт куы ссис, уѳдѳй фѳстамѳ куыста советон хичауад. Бѳстыхаймѳ бацѳуѳны цур сѳ хуылыдз фѳрстѳ ѳрттывтой иу-фынддѳс сау лимузинѳн. «Опель» дѳр йѳхицѳн бынат ссардта фѳрсѳрдыгѳй.

– Ам дѳм ѳнхѳѳлмѳ кѳсдзынѳн, цас бахѳѳуа, уыйбѳрц. Цу, ѳмбал дѳлбулкѳон.

Сенаты бацѳуѳн уыд тынг рухс. Дыууѳ афицеры НКВД-йы формѳйы лѳмбынѳг фѳкастысты Григорийы документтѳм, йѳ барлѳвѳрды гѳххѳтмѳ, стѳй йѳ мидѳмѳ бауагѳтой. Бинаг уѳладздыджы гардеробы ныуагѳта йѳ цинел ѳмѳ схызт уѳрѳх дзѳнхѳ асинтыл. Асинты кѳрон та йын ногѳй йѳ документтѳм ѳркастысты, стѳй йѳ НКВД-йы афицѳртѳй иу акодта, хичауады уынаффѳдоны алыварс цѳфхадѳвѳрд кѳѳлидорыл. Кабинетты дуѳрттыл уыд фыстытѳ: «ССРЦ Министрты Советы Сѳрдары Хѳдивѳг Л.П.Бѳрия», «ССРЦ Министрты Советы Сѳрдары Хѳдивѳг Г.М.Маленков», «ССРЦ Министрты Советы Сѳрдары Хѳдивѳг М.А.Вознесенский».

Вознесенскийы кабинеты цур афицѳр сдзырдта:

– Дѳу ардѳм цѳуын хѳѳуы.

Йѳ кѳух йѳ кѳѳмисѳныл авѳрдта ѳмѳ ацыд.

Вознесенскийы секретарѳ-булкѳон Токайы-фыртмѳ ѳнѳразыхуыз каст бакодта ѳмѳ йѳ бафарста:

– Кѳм тезгѳо кодтай? Уынаффѳйы ѳрбадт райдыдта.

– Мѳнмѳ дѳс сахатмѳ фѳдзырдтой, – йѳ зѳрдыл ын ѳрлѳууын кодта Григори. – Ныр та дѳсѳм ѳрдѳг у.

– Раздэр райдыдтой, дæу бафæдзæхсын нын нал бантыст. Абад, æз сын фехъусын кæнон.

Йæ ныхас нæма фæцис, афтæ Вознесенский кабинетæй рахызт Вершинин, ССРЦ Хæстон-Уæлдæфон Тыхты командыгæнæг, Хихъахъхъанынады министры хæдивæг. Григори йæ хорз зыдта хæсты размæйæ: Вершинин уыд тæхæг хайы дæсныйад бæрзонддæргæнæн Сæйраг авиацион курсыты хицауы хæдивæг æмæ-иу Жуковский номыл академимæ дæр арæх фæзынд.

– Цæй къодах у уæ Куцевалов! Куы байхъуыстаис, цытæ лæхурдта, уымæ. Ног сиддонты политинформацийы цыма ис, уыйау! – мæстæлгъæдæй бакодта уый. – Хорз æмæ ды æрбацыдтæ, Токаев. Бацу, æнхъæлмæ дæм кæсынц.

Кабинеты, даргъ стъолы цур бадтысты Политбюройы уæнгтæ иу-уылдæр: Вознесенский æмæ Маленков, авиацион промышленности министр Хруничев, «Як»-ты сæйраг конструктор инæлар-булкъон Яковлев, «Миг»-ты сæйраг конструктор Артем Микоян æмæ инæлар Куцевалов. Куцеваловы цæсгом уыд тарсырх, хидæйдзаг. Зындис ыл, кабинеты цы ныхас цæуы, уый се ‘нцонтæй кæй нæу.

– Сбад, Токаев, – загъта йын Маленков. – Ныфс мæ ис, ды нын нæ фæрстытæн дæ хицауæй хуыздæр дзуаппытæ ратдзынæ.

– Куыд мæ бон бауа, афтæ, бацæттæ кæнынæн мын рæстæг нæ уыд.

– Дæхи ма ныммæгуыр кæн, бауыздæн дæ бон, – йæ ныхас ын фескъуыдта Вершинин. – Райдай, Георги Максимилианович.

Маленков дзурын райдыдта:

– Махмæ ис информаци, зæгъгæ, «Фау-2»-йы конструктор Вернер фон Браун ныхас кодта инæлар-булкъон Серовимæ æмæ цæттæ уыд Советон Цæдисæн балæггад кæнынмæ, фæлæ йын йæ фæндыл не сразы сты. Афтæ уыд?

– Нæ уыд. Уый дезинформаци у. Фон Браун уыд СС-ы штурмбанфюрер æмæ нацистон партийы активон уæнг. Барвæндæй йæхи радта америкæгтæм æмæ ныртæккæ ис АИШ-ы. Зын бауырнæн у, махмæ æмгуыстыл разы кæй уыдаид, уый.

– Профессор Курт Танк, – дарддæр дзырдта Маленков. – Мах зонæм, ды йемæ фембæлдтæ Берлины, æмæ Курт Танк уый фæстæ фæцыдæр. Куыд бамбарын кæнис уыцы хабар?

– О, æз фембæлдтæн йемæ. Ацархайдтон, цæмæй Советон Цæдисмæ

кусынмæ ацæуыныл сразы уа. Ныфс ын бавæрдтон, алы фадат дæр ын кæй уыздæн кусынæн, уымæй. Уый мын загъта, зæгъгæ, дам, бафæлладтæн хæстæй, æмæ йæ æрмæст фæнды, цæмæй йæ ферох кæной. Фæлæ мын зæрдæ бавæрдта ахъуыды кæнынæй.

– Æмæ Аргентинæмæ алыгъд?

– Æз нæ зонын, кæдæм алыгъд, уый.

Ныхас йæхимæ айста Вознесенский:

– Æмбал Сталины хъуыдыйыл бафтыдта конструктор Зенгеры проект. Ды исты зоныс уыцы проекты тыххæй?

– Цыдæртæ дзы зонын.

– Зенгер ныртæккæ Францы ис, мах æй зынтæй ссардзыстæм. Куыд дæм кæсы, æнæ йæхи йын йæ проектæй исты пайда скæнын бауыздæн нæ бон?

– Нæ зонын, цы зæгъон. Уый тынг зын сæххæстгæнæн хæс у.

– Инæлар Куцевалов та афтæ нымайы, мах ахуыргæндтæн сæ бон алцы дæр у. Зæгъгæ, иууылдæр æмхуызонæй нæ тыхтæ бамбырд кæндзыстæм æмæ йæ скæндзыстæм.

– Инæлар Куцевалов æфсæддон у, ахуыргонд нæу, – не сразы Григори.

– Ахæм зын хъуыддаг адæмы бæрцæй аразгæ нæу. Мин ахуыргонды дæр сæмбырд кæн, фæлæ се ‘хсæн стыр курдиаты хицæуттæ куына уа, уæд дзы ницы рауайдзæн. Ам сты конструктортæ Яковлев æмæ Микоян. Уыдон, æз раст кæй дæн, уый бафидар кæндзысты.

Яковлев æнæдзургæйæ йæ сæр разыйы тылд бакодта, Микоян та загъта:

– Уый афтæ у.

Маленков ныхас фæстæмæ хъуыддаджы фæдмæ раздæхта:

– Нысан æвæрд æрцыд нæ размæ, æмæ мах хъуамæ ссарæм йæ сæххæст кæныны мадзал. Фыццаг: Германийы саразын хъæуы эксперименталон бюро, куыстыл дзы бафтауын, куыд гæнæн ис, афтæ фылдæр немыцаг специалистты. Ды уый тыххæй куыд хъуыды кæныс, æмбал Токаев?

– Нæ цæдисонты зæрдæмæ нæ фæцæудзæн.

– Мах, нæ цæдисонты зæрдæмæ цы фæцæудзæн æмæ цы нæ фæцæудзæн, уый мæт нæй. Æз фæрсын, куыстхъом уыздæн ахæм бюро?

– Зын зæгъæн у. Немыцаг специалисттæй Германийы чи баззад, уыдон тынг зын уавæрты цæрынц æмæ сразы уыздысты махимæ кусыныл. Фæлæ мæм сæ квалификаци гуырысхойаг кæсы. Хуыздæр

ахуыргæндтæн сæ иу хай аластой Америкамæ, иннæтæ кусынц махмæ Туполеvmæ Городомлы.

– Дыккаг хъуыды та ахæм у, – дарддæр дзырдта Маленков. – Наукон-иртасæн центр ам саразæм æви темæ Туполевы пъланмæ бахæссæм. Уыдон уæддæр ракетæтыл кусынц. Куыд хъуыды кæныс?

– Мæнмæ гæсгæ, хъуыддаг лыг кæнынмæ æндæр хуызы бацæуын хъæуы. Искæй размæ бæлвырд хæс æвæрыны размæ уал бамбарын хъæуы, Зенгеры проектæн нæ наука æмæ технологиты ныртаеккайы уавæрты сæххæстгæнæн ис æви нæ, уый. Мæнмæ гæсгæ, сæмбырд кæнын хъæуы нæхи æмæ немыцы хуыздæр ахуыргæндты иумæ æмæ уыдоны размæ сæвæрын ацы фарст. Кæд «о» зæгъой, уæд æрæвналæн уыздæн хъуыддагмæ.

– Æмæ уæдæ уæд цы уынаффæ хæссæм? – бафарста Маленков.

– Уынаффæ мах нæ хæсдзыстæм, – дзуапп ын радта Вознесенский.

Ууыл уал уынаффæгæнæн æрбадт фескъуыд. Маленков æмæ Вознесенский ацыдысты Сталинмæ, кабинеты чи баззад, уыдонæн дæр сæ уавæр фенцондæр, æмæ сæхи хъуыддагтыл дзырын райдыдтой. Инæлар Куцевалов Григоримæ хæстæгдæр бабадт.

– Дипломат дæ, Токаев, стыр дипломат, – райдыдта уый. – Серовы сраст кодтай, мæн та цъысымы баппæрстай. Фæлæ дæм маст нæ хæссын.

Маленков æмæ Вознесенский æрбаздæхтысты.

– Райсом нæ ныхас адарддæр кæндзыстæм æмбал Сталины раз, – фехъусын кодта Вознесенский. – Бузныг, иууылдæр сæрибар стут. Токаев, райсом дæ хæдзарæй макуыдæм ацу, цы сахат дæм фæдзурдысты, уый бæрæг нæу.

Сенаты фæзæй кæрæдзийы фæстæ цыдысты уæззау сау лимузинтæ. Григори ссардта йæ «опель». Машинаæ тæрæг чызг адджын фынаёй кодта, йæхи бадæныл фæстæмæ ауадзгæйæ.

– Ацу уæхимæ, æмбал сержант, – загъта Григори чызгæн. – Æз фистæгæй ацæудзынæн, дард цæуын мæ нæ хъæуы. Стæй Мæскуы дæр фенон, рагæй нæ уыдтæн ам.

– Нæ, нæ, бафхæрдзысты мæ, – фæтарст чызг.

– Нæ дæ бафхæрдзысты. Зæгъ-иу сын: дæлбулкъон мын бардзырд радта. Ды та хъуамæ, дæхицæй хистæр цины чи у, уыдоны бардзырдтæ æххæст кæнай.

Уыд æхсæвы æртæ сахаты. Мит йæ уарынаёй банцад. Астæрд æрттывдтытæ калдта цырæгъты рухсмæ. Бынтон афтид уынгты хæ-

дзэрттэй аѳмэст искуы-иуты рудзгуытэй калдис рухс, амэ уымэй горэст ноджы хуынтгыздэрэй зындис.

Григори хэдзармэ куыд фэцэйхэццэ кодта, афтэ ауыдта иу-сэдэймэ фылдэр адамы дэргэй-дэргэмэ тар хал. Йэ райдайэн уыд «Дзулдэстээн»-ы раз, йэ кэрон та хэдзэртты аууонай нэ зынд. Рады лэуджытээн сэ фылдэр уыдысты, сэху бэзджын кэлмэрзэнты чи стыхта, ахэм ас сылгоймэгтэ, фэлэ дзы уыд зэронд лэгтэ амэ сывэллэттэ дэр.

– Цамэ лэууэм? – афарста Григори, йэ уэлэ хуэсджын худ амэ бэмбэджджын кэмэн уыд, ахэм гыццыл лэппуы.

– Дзулмэ, – дзуапп радта лэппу, йэ фындз сфуртт кэнгэймэ.

– Кэд эрбаласдзысты?

– Ласгэ йэ авдыл эрбакэндзысты, фэлэ йэ дэттын астыл райдайдысты.

– Амэ уэдэ астмэ ам лэудзынэ?

– Нэ, тагд мэ хо эрбацэудзэн амэ мэ баивдзэн. Уый стыр у, дыууадэс азы йыл цэуы.

– Дэуыл та?

– Аст амэ эрдэг.

– Нэ тэрсис, исчи йэху уэ разэй куы фэкаэна, уымэй?

– Нэ, ам иууылдэр номыртэм гэсгэ исынц.

Лэппу йэ арымтэпэн февдыста. Фыст ыл уыд химион кэрандасэй «126».

Уыцы ахсэв Григори кэдмэдэрты нэ бафынэй. Йэ цэстыты раз лэууыд сывэллон-лэппуы арымтэпэн «126» нысанамэ.

XIX

17 апрелы райсомэй йэ агуысты райхуыст телефоны цэхснаг зэлланг. Уый уыд аэнахуыр зэлланг – скыуыйгэ амэ домаг. Афтэ вэййы, аэндэр горэтэй куы фэдзурынц, уэд. Фэлэ уый аэндэр горэтэй нэ дзырдтой, дзырдтой Кремлы коммутаторэй. Оператор фехуысын кодта, цэмэй дэлбулкэон Токайы-фырт телефонэй дард ма ацэуа, стэй дзургэ дэр макэимэ кэна, йэ телефон иугонд у сэрмагонд бастдзинадмэ, амэ йэм цы уысм бадзурдзысты, уый бэрэг нэу. Аэнахээн бон Григори фэрацу-бацу кодта агуысты, телефоны сау аппаратмэ раст фехсынмэ цэттэ гранатмэ кэсэгау бакэсбакэсгэнгэ. Эрмэст изэрырдэм раудэгас ис телефон.

- Серов дæн.
- Цавæр Серов? – нæ бамбæрста Григори.
- Ахæм! Нæ мæ базыдтай?
- Бахатыр кæн, æмбал инæлар-булкъон. Хъусын дæм.
- Машинæ дæм арвыстой. Бады дзы капитан Никитин Кремлы комендатурæйæ. Цы дын зæгъа, уый кæн.

Цалдæр минуты фæстæ дуар æрбахостой. Капитан Никитин хъавгæ йæ цæст ахаста агъуыстыл æмæ Григоримæ сдзырдта:

- Дæлбулкъон Токаев?
- О, уый æз дæн.
- Дæ хæцæнгарз ратт.
- Ахст дæн?
- Æмæ уымæн æфсон ис?
- Нæ зонын, сымах æй хуыздæр зонут.
- Ахст нæ дæ. Нырма уал нæ дæ. Хæцæнгарзимæ æмбал Сталинмæ ный цæуæн. Никамæн, суанг маршалтæн дæр.

Æмæ, Григорийы ТТ йæ пьартфелы сæвæргæйæ, афарста:

- Цæттæ дæ? Уæд цом.

Рацæуæны раз лæууыд сау «Зис». Искуы-иу фистæгæйцæуджытæ йæм цыдæр тарстхуыз цымыдисимæ кастысты. Шофыр сиренæ скусын кодта, æмæ машинæ мæскуыйаг уынгты фæцагайдта, стæй фæстагмæ æрлæууыд Боровицкы кулдуары цур. Машинæ дæр æмæ капитан Никитины дæр хъахъхъæнджытæ хорз зыдтой, фæлæ сын уæддæр сæ документтæм лæмбынæг фæкастысты. Иннæ ран, Сенатмæ фæрс-æрдыгæй бацæуæны дæр афтæ. Фойейы лæууæг кæстæр лейтенант Григорийы цинел райста, капитан Никитинан та – йæ цинел æмæ йæ пьартфел. Сырх гауызæй æмбæрзт асинтыл (цæмæй къахы уынаер ма хъуыса) суайгæйæ, фестадысты даргъ нарæг къæлидоры. Алы дæс метрæй дæс метрмæ дæр дурæй кондау цæсгæмттимæ лæууыдысты НКВД-йы афицертæ. Фыст цы дуарыл нæ уыд, уый цур та лæууыдысты дыууæйæ. Ногæй та – æппæт документты бæстон сгæрст. Æрмæст уый фæстæ афицертæ дуарæй иуварс алаууыдысты, кабинетмæ ба-цауæн суæгъд кодтой.

Уый уыдис Сталины кабинетмæ бацæуæн. Фыссæн стъолы цур ныггуыбыр Сталинан йæхи сәрмагонд секретарь, инæлар-майор Поскребышев, ныллæггомау лæг даст сәр æмæ агъуыз цъæхбын цæсгомимæ. Кабинетмæ бацæуæны рацу-бацу кодта инæлар-булкъон

Серов. Уыд булкъдаст, калд дзы йæ портупейы цармы æмæ «Шипр»-ы тæф, дзæбæх ыл бадт йæ мундир.

– Æмбал инæлар-майор, дæлбулкъон Токаев ам ис, – фехъусын кодта капитан Никитин Поскребышеваен, кæд, субординацимæ гæсгæ, хъуамæ фыццаг Сероваен загътаид, уæддæр. Фæлæ ам, Кремлаен, йæхи æгъдæуттæ уыд.

– Сæрибар дæ, капитан, – дзуапп ын радта Поскребышев æмæ æдзынаг ныккаст Григоримæ. – Токаев, мыййаг, нуазгæ нæ бакодтай?

– Нæ, æмбал инæлар-майор.

– Æмæ дын уæдæ ахæм æнаенцой хуыз цæмæн ис?

– Тыхсын.

– Хорз, бамбæрстон. Фæлæуу, Иван Александрович, – дзуры Серов-мæ, – ныртæккæ фехъусын кæндзынæн.

Цыбыр рæстæгмæ кабинеты фæмидæг.

– Бацæут, – Григорийы дысыл фæхæцыд. – Бирæ-иу ма дзур, афтæ нæ уарзы. Æрмæст хъуыддагыл.

Сталин бадтис фыссаен стъолы цур æрдæгталынг кабинеты рахиз-æрдыгæй дард къуымы. Йæ галиу фарс лæгъзгонд тулдзын стъолы уæлхъус бадтысты Политбюройы уæнгтæ Маленков, Берия, Вознесенский, Микоян, Ворошилов, Жданов æмæ Молотов. Паддзахады разамынды фыццагдæрты уыйбæрцæй иумæ Григори федта æрмæст Мавзолейы трибунаейы хæсты размæйы майы демонстрацийы рæстæг.

– Æмбал Сталин, инæлар-булкъон Серов æмæ дæлбулкъон Токаев дæ бардзырдмæ гæсгæ фæзындысты, – фехъусын кодта Серов.

– Æрбахизут, æмбæлттæ, æрбадут, – зæрдæхæларæй сын загъта Сталин. Стъолы цурæй сыстад æмæ хæстæг бацыд Григоримæ. Дæлбулкъонай уыд зынгæ ныллæгдæр, Григори йын дзæбæх уыдта йæ «дзуарæй» баззайæг хæбуздзыхъхъ фæдтимæ цæсгом, тамакойы фæздæг кæуыл фæзынд, уыцы рихитæ æмæ, чи фæтæнæгдæр, уыцы халас сæрыхъуынтæ.

– Ирон дæ?

– Раст афтæ, æмбал Сталин.

– Иронау ма зоныс, Токайы-фырт? – бафарста йæ Сталин иронау хуссайраг здæхтимæ.

Григори фæкуыддæр æмæ йын уырыссагау дзуапп авæрдта:

– Æмбарын, æмбал Сталин.

– Уый хорз, мадæлон æвзаг рох кæнын нæ хъæуы.

Сталин айнауынær кьæхдæфтæй фæстæмæ стьолы цурмæ баздæхт.

– Мах абон сæмбырд стæм, цæмæй нæ бæстæйы хихъахъхъæныны хъуыддаджы тынг ахсджиаг фарстыл æрдзурæм. Æз ракетæты кой кæнын. Дæлбулкъон Токаев нымад у уыцы хъуыддаджы дæсны специалистыл. Ракурæм, цæмæй нын нæ иумæйаг уавæр сныв кæна. Цы бафтыд немцы къухы æмæ сæ цас аздадыстæм фæсте. Хъусæм дæм.

Григори æвиппайды йæ чемы абадт, уыцы фарстмæ цæттæ уыд. Дæс минутмæ йæ ныхас фæцис. Сталин æмæ йæм иннæтæ иууылдæр хъуыстой зæрдиагæй. Йæ ныхасы кæрон уыд ахам:

– Махмæ æнтыстытæ ис ракетон артиллерийы, «Катюшæтæ» стыр бынат бацахстой уæлахизы хъуыддаджы, фæлæ дардмæ æхсæг ракетæты немцæй дзæвгар, иу-дæс азы, фæстæдæр аздадыстæм.

Сталин йæ къухты зылдта æрдæгсыгъд æддагцъарджын брошюрæ. Григори бæлвырд зыдта, уый, Пенемюнды кæлæддзæгты нæ специалисттæ цы брошюрæ ссардтой гриф «Streng Geheim»-имæ, уый у. Уым ныхас цыд Зенгеры проектыл. Æмæ нæ фæрæддыд.

– Ды исты зоныс немцаг конструктор Зенгеры проекты тыххæй?
– бафарста йæ Сталин.

– Зонын, æмбал Сталин.

– Цæй проект у? Радзур æй хуымæтæг æвзагæй, æнæ наукон здыхтытæй.

– Уый у бынтон фантастикон проект. Зенгер ыл кусын райдыдта 1933 азы. Схуыдта йæ «Зильберфогель» – «Æвзист цъиу». Уæд проект æрæхгæдтой, Зенгер æм фæстæмæ раздæхт æрмæст 1944 азы. Нæ хъуыддаг ацыд, уæд Германийæн проект кæронмæ сæххæст кæнынæн рæстæг æмæ мадзæлттæ кæй нæ уыд, уымæй.

– Мæнæн мæ фырт кодта уыцы проекты кой. Уымæн та йæ, куыд бамбæрстон, афтæмæй ды дзырдтай. Зенгеры хæдтæхæг фантастикон цæмæн схуыдтай?

– Уый хæдтæхæг нæу, æмбал Сталин.

– Уæдæ цы у? Ракетæ?

– Ракетæ дæр нæу. Растдæр æй уыдзæн ракетоплан схонын. Уымæн йæ бон у стратосферæйы æртæсæдæ километры бæрзæндмæ стæхын, йæ тæхæн дæрддзæг та ссæдз мин километры.

– Немцы ахам дæрддзæг цæмæн бахъуыд?

– Ссæдз мин километры – уый теоретикон æгъдауæй. Практиконæй та немцы хъуыд Нью-Йоркыл бомбæтæ æппарыны фадат.

– Махæн нæ бон у уыцы проект ахæццæ кæнын?

– Æз дзырдтон æмбæлттæн, уый тынг вазыгджын хъуыддаг у. Йæ сæххæст кæнын æрдомдзæн æнæнымæц фæрæзтæ.

– Фæрæзтыл ма тыхс, уыдоныл æмбал Вознесенский хъуыды кæнæд. Мæн фæнды базонын, гæнæн ис йæ сæххæст кæнынæн.

– Ныртаккæ уый никæй бон у зæгъын.

– Уый куыд æмбаргæ у? – бафарста Сталин. – Америкагтæм ис атомон бомбæ. Америкаг бомбæхæссæг хæдтæхджытæн сæ бон у Германийы аэродромтæй стæхын æмæ Мæскуыйыл бомбæтæ æрæппарын. Махмæ дæр тагъд уыдзæн атомон бомбæ. Кæд, Лавренти Павлович? Нæ зæрдыл-ма нын æй æрлæууын кæн.

– Дыууæ азы фæстæ, æмбал Сталин, – дзуапп радта Берия.

– Афтæ, дыууæ азы фæстæ. Фæлæ мах йемæ цы кусдзыстæм? Нæ хæдтæхджыты бон нæу Нью-Йоркы онг тæхын.

– Америкаимæ хæцынмæ хъавæм? – йæ ныфс бахаста бафæрсынмæ Григори.

– Нæ, уый Америка хъавы махимæ хæцын. Мах та цæттæ не стæм уыцы хæстмæ. Уымæн æруадзæн нæй. Уымæ гæсгæ Зенгеры проект сæххæст кæнын хъæуы. Мæн уырны, советон ахуыргæндты къухы уый бафтдзæн. Махмæ Нью-Йоркмæ тæхынхъом ракетоплан куы уа, уæд нын æнцондæр дзурæн уыдзæн уыцы лыстæг базаргæнæг Трумэнимæ. Æмæ конструктор Зенгер йæхæдæг та ныр кæм ис?

– Махмæ фæхабаргондмæ гæсгæ, Францы, æмбал Сталин, – фехъусын кодта Серов.

– Мæ фырт мын дзырдта, зæгъгæ, Токаевимæ хъавыд Францмæ ацæуынмæ уыцы Зенгеры агурæг, фæлæ сын ды бар нæ радтай. Уый афтæ у, æмбал Серов?

– Афтæ, æмбал Сталин. Францаг æвзаг нæ зонынц, æмæ сæ къухы ницы бафтыдаид.

– Æмæ нын Францы, чи сын баххуыс кодтаид, ахæм агенттæ нæй?

– Ис, æмбал Сталин. Уый мæ рæдыд уыдис.

– Рæдыд бамбарын æмæ йыл басæттын хорз миниуæг у, æмбал Серов. Рæдыд нал æруадзын у ахсджиаг. Уæдæ цы уынаффæ кæнæм?

Уыцы æмбырды фæстиуджытæм гæсгæ цæттæгонд æрцыд Советон Цæдисы Министрты Советы уынаффæ:

1. Саразын хицауады сæрмагонд къамис Зенгеры проектæн

наукон-техникон информаци æмбырд кæнынаен æмæ специалисттæ æвзарынаен.

2. Къамисы сæрдарæй снысан кæнын инæлар-булкъон Серовы, сæрдары хæдивæгæй – инженер-булкъон Токайы-фырты, къамисы уæнгтæй – академик Келдышы æмæ профессор Кошкины.

3. Къамис Зенгеры проекты тыххæй кæронбæттæн хыгъдлæвæрд бацæттæ кæнæд Министрты Советмæ 1947 азы 1 августмæ.

4. Маршал Соколовскийæн баргонд æрцауæд къамисæн хъæугæ æххуыс кæнын.

Ууыл Зенгеры проектыл ныхас фæцис. Серов æмæ Токайы-фырт Сталины кабинетæй рацыдысты, Политбюройы уæнгтæ уым базадысты. Инæлар-майор Поскребышев фæдзырдта капитан Никитинмæ æмæ йын радта Серов æмæ Токайы-фырты сæ машинæтæм бахæццæ кæныны бардзырд. Куы рацыдысты, уæд инæлар-майор, Сталинмæ чи уыд, уыдоны хыгъды журнал байгом кодта æмæ дзы ныффыста:

«17 август, 1947 аз.

12-æм. Серов, 22.10 – 22.35.

13-æм. Токаев, 22.10 – 22.35».

Æрмæст бирæ дæсгай азты фæстæ бацис историкты бон уыцы фыст бакасын.

XX

– Дæ бон хорз, миссис Токаева. Æз дæн Джордж Хопкинс, сусæг службæйы майор. Бацауыны бар ис?

– Куыд хъуамæ зæгъон «нæ»? Мидæмæ, майор Хопкинс. Хæринаг-гæнæнмæ ахиз, узæгдоны нæ чызг йæ уроктæ кæны.

– Уæ чызг скъоламæ цауы?

– Уроктæ йын æз дæттын.

– Хорз ахуыр кæны?

– Архайы. Æрмæст дæ уый базонын фæндыд?

– Нæ. Дæ мой Григори Токаев мын бафæдзæхста, цæмæй уæ ба-бæрæг кæнон, мыййаг, кæд исты хъуаг æййафут. Уæ фатерæй разы стут?

– Тынг. Æртæ агъуысты. Иуы дзы хъахъхъæнæг цæры, фæлæ нын дыууæ агъуысты дæр фаг у. Мæскуыйы иу агъуысты æртæйæ цардыстæм. Æмæ хъæстаг ницæмæй уыдыстæм.

- Исты хъуаг æййафут?
- Бузныг, ницы хъуаг стæм. Продукттæ нын æрбаласынц, мах æндæр ницы хъæуы. Тезгъо кæнæн нын ис æрмæст кæрты, кæрт та гыццыл у.
- Уый уе ‘дасдинады тыххæй.
- Æмбарын. Григориимæ арæх æмбæлут?
- Алы бон дæр.
- Кæм æй дарут?
- Уый дын нæу ма бон зæгъын. Фæлæ дæ бауырнæд, цы уавæрты цæры, уыдон æвзæр не сты. Сымах уавæртæй хуыздæр. Фæсгорæты сабыр цард.
- Куыд у?
- Æнæниз у, ницæмæй хъаст кæны. Тынг зæрдиагæй ахуыр кæны англисаг æвзаг. Стыр æнтыстытæ ‘фты йæ къухы.
- Æвзæгтæ ахуыр кæнынмæ зæрдæргъæвд у. Немыцаг цалдæр мæймæ сахуыр кодта. Кæд æй суæгъд кæндзыстут?
- Рæстæг куы ‘рцæуа, уæд.
- Нæма ‘рцыд? Ныр æй афæдзы ‘рдæг дарут.
- Бауырнæд дæ, миссис Токаева, афтæ ‘мбæлы. Григори уый æмбары. Зыдта, цы уыдзæн, уый.
- Азæ ма хон.
- Баныхас кодтам. Ды та мæн Джордж хон.
- Цай цымыс, Джордж? Сымахмæ ам, Англисы, диссаджы цай ис, Мæскуыйы ахæм нæй.
- Бузныг, «нæ» нæ зæгъдынаен. Зæгъ-ма, Азæ, Григориимæ кæм базонгæ стут? Ирыстоны?
- Нæ, Мæскуыйы. Æз ахуыр кодтон химион-технологиион институты, уый та Бауманы номыл училищейы фæстаг курсы уыд. Йæ хо Нинæ нæ базонгæ кодта. Мæскуыйы ирæттæ бирæ нæй, æмæ архайынц кæрæдзи зонынл. Афæдзы æмбисы фæстæ нæ цард баиу кодтам, уымæй афæдз рацыд, афтæ та нæ чызг райгуырд.
- Нинæ ныртæккæ Мæскуыйы ис? Кæрæдзимæ фыссут?
- Смой кодта Мишæ Клыковмæ, уый уæд Бронетанкон академийы курсант уыд. Хæсты фæстæ йæ арвыстой СВАГ-мæ, цалдæр боны махмæ цард Берлины. Нинæ Мæскуыйы баззад, Мишæйæн йæ бинонты æркæнын нæ бауагътой.

– Ирыстоны уын цы хиуэттæ ис, уыдонимæ уын бастдзинад уыдис, даууонтимæ кæнæ дæ лæджы хæстæджытимæ?

– Нæ уыдис. Хæсты размæ фыстам кæрæдзимæ, уый фæстæ нæм фыстæджытæ нал хæццæ кодтой. Ныр куыд сты, уымæн ницы зонын.

– Кæд базыдтай, Григори Ныгуылæнмæ ацæуыны фæнд скодта, уый?

– Хæдтæхæджы Лондонмæ тæхгæйæ. Суанг мын машинæйы дæр ницы загъта, Ныгуылæн Берлинмæ цæугæйæ дæр нæ зыдтон, кæдæм цæуæм, уый.

– Уый куыд, демæ æппындæр йæ пълантыл никуы дзырдта?

– Нæ. Ирон нæлгоймаг сылгоймагыл йæ проблемæтæ не ‘вары. Махмæ афтæ гæнæн нæй.

– Æмæ дæхæдæг нæ уыдтай, цæуылдæр кæй тыхсы, уый?

– Уыдтон. Григори æнæуи дæр сæ дзурæгтæй нæу, фæлæ фæстаг рæстæг бынтондæр йæхимæ ныххъуыста. Куыста тынг бирæ. Æхсæвыгæтты æнафонтæм машинкæйыл мыхуыр кодта цавæрдæр уацтæ, хыгъдлæвæрдтæ. Æз æмбæрстон, барæй кодта йæхи куысты бын, цæмæй мацæуыл хъуыды кæна.

– Æмæ йæ иу хатт дæр нæ бафарстай, цæуыл сагъæс кæны, уымæй?

– Нæ бафарстон. Куы йæ фæндыдаид, уæд мын æй йæхæдæг радзырдтаид. Сæрыхицаумæ фæрстытимæ ныккомкоммæ уæвын хорз нæу. Ирон сылгоймæгтæ афтæ никуы фæкæнынц.

– Азæ, мæн дæр-ма иу ирон сылгоймагимæ базонгæ кæн. Æз æй ракурин, мæ зæрдæмæ тынг цæуынц уе ‘гъдæуттæ.

– Хъызгæ кæныс, Джордж? Лондоны дын кæм ссарон ирон сылгоймаг?

– Ды загътай, зæгъгæ, Григори фæстаг рæстæг йæхимæ ныххъуыста. Фæстаг рæстæг – уый кæд?

– Мæскуыйæ куы ‘рыздæхт, уæд. Апрельы йæм фæдзырдтой Кремльмæ Сталинмæ. Уый фæстæ Григори йæхи хуызæн нал уыд.

– Цы радзырдта уый тыххæй?

– Ницы, уый сусæг хъуыддаг уыд. Æрмæст радзырдта, Сталин æй иронау кæй бафарста, йæ мадæлон æвзаг нæ фæрох кодта, зæгъгæ.

– Сталин – иронау?

– О. Ирыстоны Сталины иронынл нымайынц. Йæ мад гуырдиаг у, йæ фыд та – ирон. Æмæ уымæй сæрыстыр сты.

– Цæмæн сты сæрыстыр?

– Куыд цæмæн? Англисы сæрыстыр не сты, Черчилль англисаг кæй у, уымæй? Алы адæмæн дæр æппæлинаг у йе ‘мзæххон стыр адæймаг. Ирæттæн дæр афтæ.

– Григори дæр Сталины стыр адæймагыл нымадта?

– Кæй зæгъын æй хъæуы. Сæрмагонд ныхас нæм нæ уыд уый тыххæй, фæлæ уый афтæ уыд. Советон Цæдисы иууылдæр афтæ хъуыды кæнынц.

– Цы ма дзырдта ноджы Григори Кремлы фембæлды тыххæй?

– Æндæр ницы. Цалдæр боны фæстæ гыццыл ануæзта, æмæ уæд феуæгъд сты йæ дзурантæ. Радзырдта, æхсæвы Мæскуыйы дзул æлхæнынмæ цы рад федта, уый тыххæй. Дыууæсæдæ адæймаджы бæрц. Æмæ астаздзыд лæппуйы армытæппæныл химион кърандасæй фыст – 126. Уый йæ рады номыр уыд. Григори цалдæр хатты сфæлхат кодта: «Сæдæ дыууын æхсæз! Сæдæ дыууын æхсæз! Бамбæрстай? Сæ сывæллæттæ æхсывæгæтты дзулмæ рады лæууынц, уыдон та дæсгай милуан сомтæ сызгъæринай хардз кæнынц хæцæнгарзыл! Фаг нæ фæхæцыдысты, гыццыл сын у!»

– Чи уыдон?

– Нæ зонын, нæ йæ загъта. Уыдон, Кремль.

– Сталин?

– Æвæццæгæн, æнæ уымæй ницавæр уынаффæ хаст цæуы.

– Бузныг, Азæ, дæ цайы тыххæй, дæ рæстæгæй дын уыйбæрц кæй бахардз кодтон, уый тыххæй та мын хатыр. Цы-иу зæгъон Григори-йæн?

– Зæгъ ын, махмæ алцы дæр нывыл у. Беллæ, рауай-ма ардæм. Базонгæ ут, Джордж, нæ чызг Беллæ. Уый та майор Джордж Хопкинс. Тагъд дæ фыды фендзæн. Цы йын-иу зæгъта?

– Тынг æй мысын. Мамæ, зæгъ, нæ фæкауы, фæлæ æз арæх фæкауын...

XXI

Дæлбулкъон Токайы-фыртмæ Мæскуымæ Кремльмæ уынаффæмæ фæсидтысты, зæгъгæ, сусу-бусутæ уайтагъд Карлхорстыл ахæлиу сты. Григори æнкъардта, ахаст æм кæй фендæрхуызон, фылдæр аргъ кæнын ын райдыдтой, фæлæ йæм уымæ цыма къæрцхъусдæр систы. Инæлар-лейтенант Куцевалов тынг æнæразыйæ баззад, хицауады

кѡамисмѡ йѡ кѡй нѡ бахастой, уымѡй. Кодта йѡ Токайы-фырты аххос, Политбюройы уѡнгтимѡ уынаффѡйы рѡстѡг ын фаг аргѡ кѡй не скодта, уый тыххѡй. СВАГ-ы сѡйраг хицау маршал Соколовский та смѡсты ѡндѡр хабарыл. Сталины кѡухбафыстимѡ Министрты Советы уынаффѡ куы райста, уѡд фѡдзурын кодта Токайы-фыртамѡ.

– Ды зоныс, булкѡн дѡ кѡй схуыдтой, уый?

– Нѡ зонын, ѡз нѡ федтон уынаффѡ.

– Схуыдтой дѡ булкѡн. Ёмѡ мѡнѡн та цы кѡнгѡ у? Дѡуѡн нырма хѡрз ѡрѡдѡ радтой дѡлбулкѡн. Ёмѡ ѡвиппайды булкѡны цин раттын? Ёз уый ныхмѡ нѡ дѡн. Фѡлѡ-ма мын иу ѡфсон зѡгѡ, ѡнѡ-радон цин дын цѡмѡй радтой, уымѡн. Кѡм фесгуыхтѡ афтѡ?

– Никуы, ѡмбал маршал. Уынаффѡйы уый рѡдыдѡй фыст ѡрцыд.

– Ёмбал Сталин рѡдигѡ нѡ кѡны!

– Хицауады секретариаты фѡрѡдыдысты, уым фѡрѡдийынц.

– Ёмѡ сѡм цы ныффыссон?

– Ныффысс сѡм, дѡлбулкѡн Токаев, зѡгѡ, ѡнѡрадон цин райсыныл не сразы. Йѡхи уый аккагыл нѡ нымайы. Хуыздѡр та уыздѡн ѡппындѡр ницы ныффыссын, рѡдыд нѡ бафиппайдтай, ѡмѡ фѡци.

Маршал Соколовский ѡлхынцѡрфыгѡй бирѡ фѡлѡууыд, стѡй ѡппынфѡстаг йѡ сѡрѡй ацамыдта:

– Афтѡ бакѡндзынѡн. Сѡрибар дѡ, Токаев. Ацу, службѡ кѡн.

Кѡамис хѡуамѡ йѡ куысты фѡстиуджытѡн хицауадмѡ хыгѡд арвыстайд 1947 азы 1 августмѡ, фѡлѡ ма дыууѡ мѡйы куы баззад, уѡд бамбѡрстой, хыгѡдлѡвѡрд кѡй нѡ уыздѡн. Нѡ уыздѡн дзуапп кѡамисы раз хицауады ѡвѡрд сѡйраг фарстѡн: ис Зѡнгѡры проект сѡххѡст кѡнѡн ѡви нѡ.

Ёмѡ, ѡма кѡамис ницы куыста, уый тыххѡй нѡ. Куыд ѡмбѡлы, афтѡ арѡх ѡмбырд кодтой Карлхорсты СВАГ-ы администрѡцийы залтѡй иуы, дыууѡ немѡцаг стѡнографисткѡйы суагѡѡты фыстой ахуыргѡндты рѡныхѡстѡ, стѡй сѡ уырыссаг ѡвзагмѡ тѡлмац кодтой, ѡмѡ афтѡмѡй мыхуыргонд цыдысты. Иу ѡкземпляр дзы лѡвѡрдтой инѡлар-булкѡн Серовмѡ. Уый кѡамисы сѡрдар уыд, фѡлѡ ѡрбадты-тѡм ѡрмѡст иу хатт фѡзынд. Иу та ѡрвыст цыд Мѡскуымѡ, академийы кѡамисы уѡнг академик Кѡлдышмѡ, авиѡцион промышленности Министрады, ракетѡты хѡуыддагыл архѡйѡг НИИ-йы сѡйраг наукон-иртасѡн институты разамѡнѡгмѡ. Фѡлѡ Кѡлдыш кѡамисы куыстмѡ

йæ хъус нæ дардта, йæ институт активонæй æмгуыст кодта Королеви-мæ, немыцаг «Фау-2» кæм иртæстой æмæ сæхи ракетæ саразыныл кæм куыстой, уыцы центры разамонæгимæ.

Къамисы дыккаг уæнг профессор Кошкин, уæлдæфон-реактивен змæлынгæнæг хæйтты дæсны-иу Карлхорсты хатгай фæзынд, фæлæ ницавæр уынаффæйы архайдта, уымæн æмæ немыцаг æвзаг нæ зыдта.

Сæрдары хæдивæг дæлбулкъон Токайы-фырт цы къамис æрæмбырд кодта, уым уыдис, Вернер фон Брауны программæмæ бар чи дардта, фынддæс ахæм немыцаг инженеры. Æппæты цæттæдæр сæ уыд профессор Ланге, тынг хиуарзон, искæй хъуыды æппындæр чи ница-мæ дардта, ахæм адæймаг. Фæлæ Ланге æмæ иннæ немыцагтæ дæр Брауны программæйы сæ фыццагтæй нæ уыдысты, дыккаг, æртыккаг рольтæ сын уыд, æмæ Зенгеры проектæн аккаг аргъ скæнын нæ фæ-рæзтой. Гæххæттыты рагъ тынг тагъд рæзыд, фæлæ сæйраг фарсты дзуапмæ къамис раздæрау дард уыд.

Июлы æмбисы Токайы-фыртмæ фæдзырдта инæлар-булкъон Серов. Стъолыл йæ разы – къамисы суагъæтæ. Ныхъхъуынтъыз, афтæмæй сæ æнæрвæссонхуызæй рафæлдах-бафæлдах кæны.

– Адон цытæ дзурынц, Токаев? – бафарста йæ. – Исты сын æмбарыс?

– Æмбарын, – дзуапп ын радта Григори.

– Омæ сæ уæд мæнæн дæр бамбарын кæн.

– Дзурынц ракетæтыл. Цы зонынц, уый.

– Æмæ цы зонынц?

– Цыдæртæ зонынц. Фæлæ бирæ нæ.

– Мах дыууæ къуырийы фæстæ дæттын хъæуы хицауадмæ къамисы хыгъдлæвæрд. Хъуыды йæ кæныс?

– Хъуыды кæнын.

– Æмæ дзы цы уыдзæн? Афтид бæр-бæр? Уый саботаж у, Токаев! Ды кæйты сæмбырд кодтай къамисмæ?

– Чи уыд, уыдон. Стæй хуыздæрты нæ. Кæм дын райсон хуыздæр-тæ? Иутæ фон Браунимæ Америкы сты, иннæтæ – махмæ Городомлы.

– Ды дæхи ма рæстытæ кæн! Лубянкæйы рæстытæ кæндзынæ дæхи! Цы ныффыссæм хыгъдлæвæрды?

– Раст цы у, уый. Зæгъ, къамис бæлвырд хатдзæгтæм не ‘рцыд, курæм, цæмæй нын нæ хыгъдлæвæрды æмгъуыд адарддæр кæной.

– Цас дарддæр?

– Нæ зонын. Иу-дыууæ мæйы бæрц.

– Өмө дьууа мэйи фэстэ цы уыдзэн? Ныр цы ис, уый? Нэ бэззы уыцы хьуыды.

– Уад та ныффыс, кьамис дызæрдыг каны, Зенгеры проектэн сæххæстгәнән кәй ис, ууыл. Ахæм хатдзæгән нәм ис фæг æрмæг.

– Ферох дæ, æмбал Сталин цы загъта, уый? Зенгеры проект хъуа-мæ æххæстгонд æрцæуа. Өмө уыдзэн æххæстгонд. Өз зонын, уый тыххæй чи хъæуы, уый.

– Чи? – афарста Григори.

– Зенгер йæхæдæг!..

Уыцы изæр Григори хæдзармæ æрбаздæхт æхсæвы фараст саха-тыл. Йæ коттеджмæ фæзилæны йæ машинæ ауагъта, шофыр Норберт Винерән бардзырд радта, цæмæй йæм райсом аст сахатмæ ‘рбацæуа. Уыдис мæйрухс, хæдзæрттæ æмæ бæлæстæ сæ аууæттæ æппæрстой. Өнәнхъæлæджы коттеджы кьулрæбынæй иу тар æндæрг фæхицән æмæ йæм комкоммæ æрбацæйцыд. Григори ТТ йæ хуымпырæй куыд фелвæста, афтæ айхъуыста:

– Григори Александрович, хæцæнгарз нæ хъæуы, мәнæй дын ницы тас у.

Өнæзонгæ йæм æрбахæстæг. Уый уыд бæрзонд къæсхуыр, иу-æр-тиссæдзæдзыд нæлгоймаг тар пæлæзы æмæ, йæ кæрæттæ кæмән æрзæбул сты, ахæм чылджын худы.

– Чи дæ? – афарста йæ Григори.

– Мæ мыггаг Бергер. Николай Васильевич Бергер. Мæ бинонтæ, чи суырыссаг ис, уыцы немыцæй уыдысты, Уæрæсейы цардысты Петр Фыццаджы заманæй.

– Кæцæй мæ зоныс?

– Радзурдзынән дын æй, æцæг уал хæдзармæ бацæуæм. Дæумæ цымыдисаг хъуыддаджы фæдыл æрбацыдтән.

Григори йæ дамбаца бафснайдта æмæ йын сæрæй ацамыдта:

– Бахиз.

Азæ дуар бакодта æмæ дисгәнгæ бакаст өнәнхъæлæджы уазæгмæ.

– Хъуыддаджы фæдыл у, – бамбарын ын кодта Григори.

Уазæг бацæуæны йæ пæлæз раласта, йæ сæрæй систа йæ чылджын худ. Дзæбæхдæр разындысты йæ боцъо, халас даргъ сæрыхъуынтæ æмæ арф æнцылдтæй лыгтæгондау низæфхæрдхуыз фæлурс цæсгом. Григори йæ бакодта, кабинеты бæсты йын цы агъуыст уыд, уырдаæм.

– Хъусын дæм.

– Æз кæддæр уыдтæн Петербурджы университеты химийы профессор, – райдыдта Бергер. – 1922 азы мæ сбадын кодтой философон науыл æмæ мæ Уæрæсейæ раластой. Зоныс, философон нау цы у, уый?

– Йæ кой йын фехъуыстон.

– Нæ нау хуынд «Обербургомистр Хакен». Мемæ ма науы уыдысты философтæ Бердяев, Франк æмæ бирае æндæр чидæртæ. Петербургæй нæ фæхæццæ кодтой Штеттинмæ. Уырдыгæй рацыдыстæм Германимæ. Мемæ уыдысты мæ бинойнаг æмæ мæ цыппараздзыд лæппу. Документтæ аразгæйæ, нæхи немьцæгтæ схуыдтам. Уый нын феххуыс Берлины æрбынат кæнынаен, фæлæ нын фæстæдæр фыдбылызы хос разынд: 1939 азы мын мæ фырты вермахтмæ акодтой, æртæ азы фæстæ фæмард Уæрæсейы. Мæ бинойнаг уыцы уæззау цæфæн нæ бафæрæзта, фæрынчын æмæ амард. Æз иунагæй баззадтæн æмæ фирмæ Сименсы иртасæн центрмæ техникай бацыдтæн. Фæкуыстон дзы хæсты азты. Махуæттæ Берлинмæ куы ‘рбахæццæ сты, уæд немьц центры архивтæ судзын райдыдтой. Æз уыцы дзолгъо-молгъойæ спайда кодтон æмæ документты иу хай фæсгорæтмæ аластон. Ныр та хъус, цавæр документтæ сты, уымæ. Центр Зенгеры проектмæ гæсгæ куыста ракетæты артагыл. Æз зонын, Зенгеры проектыл кæй кусыс, æмæ дæм уымæн æрбацыдтæн.

– Цæмæй йæ зоныс?

– Немьцаг зонгæтæ мын бирае ис. Иу дзы сымах къамисы кусы.

– Дæ документтæ мæнæн раттынмæ хъавыс?

– Нæ, Григори Александрович, дæтгæ нæ, уæй дын сæ кæнын. Йæхи уырыссаг чи хоны, уымæн тынг патриотон хъуыддаг нæу, фæлæ мыл дæ зæрдæ ма фæхудæд, базæронд дæн, истæмæйты мæ цæрын хъæуы.

– Æдæппæт дзы цас ис документтæ?

– Ссæдз килæйы бæрц. Æз сæ центрæй цыппар цыдæн рахастон. Куы мæ ‘рцахстайккой, уæд мæ æвæстиатæй фехстайккой.

– Цас сæ кæныс?

– Ссæдз мин маркайы.

– Ссæдз мин? – афарста Григори. – Уыдон стыр æхцатæ сты.

– Уыцы документты аргъ бирае фылдæр у: баууæнд химийы раздæры профессорыл.

– Мæ хицауадæн æй хъуамæ фехъусын кæнон.

– Кæй зæгъын æй хъæуы, фехъусын кæн, – сразы Бергер. – Куынае

баныхас кәнәм, уәд сә америкагтәән уәй кәнын бахъәудзәән, уйдон бафиддзысты. Фәлә мән уый нә фәндид.

– Райсом-иу ацафон әрбацу, әз ам куынаә уон, уәддәр дә мә бинойнаг әрбауаддзәән.

Бергер скодта йә пәләз, йә чылджын худ, бынмә әрхызт, кяхвәән-дагыл мәйи рухсмаә иуцасдәр ауад, стәй бәләсты аууон әрбайсәфт.

Райсомәй Григори инәлар-булкьон Серовәән фехъусын кодта хабар. Серов аргъы кой куы айхъуыста, уәд фехситгәнәгау кодта.

– Ничи йәм кәсы!

– Нә бон ын у уыйбәрц бафидын?

– Цы сты, уый уал фенәм. Афтә, Токаев, ацу уыцы профессоримә әмә дәхәдәг фен документтә. Дәхи цастытәй. Сбәрәг кән, цәй аргъ сты, уый. Кусгә.

Изәры Григори Бергеры сә хәринаггәнәны баййәфта кьофи цымгә әмә Азәимә ныхасгәнгә. Азәйән кодта Петербурджы кой, дзырдта, куыдәй йә бахъуыды кодта, уыдәттә. Сә цуры рауай-бауай кодта Беллә дәр әмә цымыдисәй каст әнахуыр уазәгмә.

– Ис дын диссаджы хорз чызг әмә диссаджы дзәбәх бинойнаг, – дзырдта Бергер кабинеты. – Әцәг кьофийә мә сбущ кодта. Ахәм кьофийән йә тәф мәнәй рох дәр ма фәцис. Карточкәтәй дәттынц мәй фондз әмә ссәдз граммы әцәг кьофи, фәлә йә ничи хардз кәны, уайтагъд әй базармә ахәссынц әмә йә хәринагыл баивынц. Цәй цы, Григори, аныхас кодтай дә хицауадимә?

– Аныхас кодтон. Сразы сты, фәлә хъуамә мәхәдәг фенон, әцәг сты уый аргъ.

– Куыд әй сбәрәг кәндзынә?

– Әнцонәй. Демә ацәудзынән әмә сәм әркәсдзынән дә цуры. Разы дә?

– Тынг хъавгә кусынц дә хицауад.

– Уый афтә у, – сразы Григори. – Гәды голладжы әвәрдәй никәй фәнды әлхәнын.

– Хорз. Баныхас кодтам. Райсом дәм раджы әнхәәлмә кәсдзынән Рейхстаджы цур. Дә машинәйән барләвәрд ис?

– Ис.

– Әфсәддон дарәс-иу скән. Дә шофыры-иу ауадз, әвдисән нә ницәмән хъәуы.

– Цәмән дзы бахъуыд уыйбәрц цыдәртә? – нә бамбәрста Григори.

– Документтæ америкаг зонæйы сты.

Берлины куы ис, уæдæй нырмæ Григори бирæ хæттыты ацыд Рейхстаджы рæзты, фæлæ афтæдæр йæ бон нæ баци уыцы диссаджы арæзтадмæ бомбæтæ æмæ нæмгубтæй æвирхъау пырхыты фæстæ лæмбынæг бакæсын. Бергер æм æнхæлмæ каст сæйраг бацауæны, сæрæй бынмæ советон салдæтты къухфысттæй æхгæд колоннадæйы цур.

Машина æнæкъуылымппыйæ ахызт америкаг оккупацион зонæйыл, рахызт фæсгорæтмæ æмæ базылд æдзæрæг фермæмæ. Хæдзарæй ма баззад æрмæст иу къул æмæ пецы тохына, фæлæ дурæй амад сара бынтон æнæхъæнæй аирвæзт. Бергер байгом кодта гуыдырæй æхгæд дуар æмæ сарайы фæмидæг. Иу-дæс минуты фæстæ рахызт, йæ къухты гæххæттыты дыууæ уæззау басты, афтæмæй.

– Кæс.

Фыццаг басты гæххæттытæм æхсгæ каст æркæнгæйæ, Григори бамбæрста, ссæдз мин маркайы сын бынтон гыццыл аргъ кæй у. Документты уыд, немыцаг химиктæ Зенгерæн ракетæйы артаг æрхъуыды кæнынаг цы фæлварæнтæ скодтой, уыдоны æрфыст. Алцы дæр конд уыд немыцаг бæлвырддзинадимæ – æнтыстджын æмæ æнæнтыст фæлварæнтæ. Æнæнтыст фæлварæнтæн конд уыд бæстон анализ, цавæр бынæттæ уыдысты барастгæнинаг дарддæры иртасæн куыст кæнгæйæ. Иннæ басты документтæ дæр уыдысты уыйаргъ.

– Николай Васильевич, æгæр асламæй сæ радтай, ацы гæххæттытæ бирæ зынаргъдæр сты.

– Цас? – бацымыдис Бергер.

– Нæ зонын, фæлæ бирæ зынаргъдæр. Исын сæ, сæвæр сæ машинайы, Карлхорсты райсдзынæ де ‘хцатæ.

– Нæ, афтæ нæ, – не сразы Бергер. – Æз æхца ам райсдзынæн. Аздæх Карлхорстмæ, рахæсс æхца æмæ сæ райсом ардæм æрбалас. Æз дæм ам æнхæлмæ кæсдзынæн, ахсæв сарайы баззайдзынæн.

– Нæ мыл æууæндыс?

– Дæуыл æууæндын, дæ хицауадыл – нæ. Сæ сæрмæ цы ныццавдзæн, уымæн ничи ницы зоны. Мæ бон нæу рæдыд æруадзын.

Уыцы ныхæстимæ Бергер арæхстгай бабаста гæххæттытæ æмæ сæ сарамæ ахаста.

– Цæй цы, федтай уыцы профессоры гæххæттытæ? – бафарста Серов, Григори уыцы разæнгардæй йæ кабинеты куы смидæг, уæд. – Сты ссæдз мины аргъ?

– Уыдон бирæ фылдæры аргъ сты. Цы информаци сæ ис, уый къамисы фыстытæй сæдæ хатты фылдæр у. Нæ химиктæ немьцæгты рæдыдтытæ нал æруадздзысты.

– Уæдæ сæ уæд æлхæнæм?

– Æлхæнæм.

– Хорз. Бухгалтерийы, мæнæй уый радта бардзырд, цæмæй дæуæн ссæдз мин маркайы раттой. Стæй Бергерæй дæр, æхца кæй райста, уый тыххæй гæххæтт райсын ма ферох кæн.

Дыккаг бон Григори ацыд йе зноны фæндагыл. Дардæй дурæй амад сарайы раз ауыдта профессоры бæрзонд мæллæг æндæрг. Бергер æнæдзургæйæ райста æхца, æнæнымайгæйæ сæ йæ дзыппы нывæрдта, стæй сарамæ бацыд, рахаста дзы цыппар басты гæххæттытæ æмæ сæ «Ганза»-йы сæвæрдта. Æхца кæй райста, уый тыххæй дæр ныффыста гæххæтт æмæ йæ Григоримæ радта. Фæлæ йæхæдæг машинæйы нал сбæдт. Григорийæн бамбарын кодта:

– Иунагæй ацу. Америкаг патруль дæ куы баурома æмæ дæм документтæ куы ссара, уæд исты æфсон скæндзынæ, фæлæ æз демæ куы уон, уæд мæ советон шпион рахондзысты. Ацу, Григори, æз мæхæдæг искуыдты хæццæ кæндзынæн. Æхсызгон мын уыд демæ фембæлд. Хæрзбон дын нæ зæгъын. Иу хатт ма фембæлдзыстæм.

Карлхорсты Серовы кабинеты Григори баййæфта профессор Кошкины. Уый бадт хицауы стъолы цур иуварсæрдыгæй æмæ æрхуымæй рафæлдах-бафæлдах кодта паддзахадон къамисы æрбадтыты суагъæтæ.

– Мæнæ дын Токаев дæр, – разыхуызæй фæкодта инæлар-булкъон Григорийы ауынгæйæ. – Равдис, цы балхæдтай, уый. О, мæнæ цас гæххæттын бырон ис! Дæс килæйы бæрц!

– Ссæдз, – бараст æй кодта Григори.

Серов райхæлдта гæххæттыты тыхтытæй иуы баст, цалдæр документи дзы саста æмæ Кошкинмæ дзуры:

– Профессор, ацы гæххæттытæм-ма æркæс, æз сын китаийаг фыстытæй уæлдай ницы ‘мбарын. Сты ссæдз мин маркайы аргъ?

– Адон сты Сименсы наукон-иртасæн центры документацийæ, – бамбарын кодта Григори. – Уыдон Зенгеры ракетæйæн артагыл куыстой.

– Æнæуи æз уæлдæфон-реактивон змæлынганæн хæйттыл кусын, артаджы хъуыддаджы ницы уыйбæрц æмбарын, – бакодта Кошкин,

фæлæ документтæм кæсын райдыдта. Æмæ дæс минуты фæстæ фæххæр кодта: – Мæ цæстытыл не ‘ууæндын! Цас сын раттат ацы гæххæттытæн?

– Ссæдз мин маркайы.

– Адонæн сæ аргъ у сæдæ, дыууæсæдæ мины. Адонæн аргъ нæй. Адон сты ракетон артаг уадзыны инструкци! Нæ химиктæ сæ куы феной, уæд фыр цинæй ферра уыдзысты! Иван Александрович, афтæ загътай, хицауадмæ цы равдисæм, уый нын нæй. Рæдийыс. Ацы документтæ сæххæдæг ныридæгæн хъуыддаджы æмбис сты. Æвæстиатæй сæ арвитут Мæскуымæ!

– Уæдæ сын æгæр бирæ нæ бафыстам, зæгъыс, нæ? – стыр разыхуызæй балхынцъ кодта Серов. – Ды, Токаев, дæ фæллад суадз, хорз бакуыстай.

XXII

Фыццагæм августмæ къамис, йæ сæргъы инæлар-булкъон Серов, афтæмæй хицауадмæ ницавæр хыгъдлæвæрд арвыста. Токаты Григори нæ зыдта, Серов куыд æгъдауæй бамбарын кодта, Министрты Советы уынаффæ кæй нæ сæххæст кодтой, уый. Æвæццагæн, цыдæр баууæндинаг æфсон ссардта. Кæнæ та Кремлы уыцы уынаффæ цæстдардмæ нæ бахауд – афтæ дæр-иу уыдис. Уынаффæтæ бирæ цыд хаст, се ‘ппæтмæ хъус дарын зын уыд.

Бергеры документтæ Городомльмæ Королевмæ фæхæцца кодтой. Институтæй ракетæты артаг саразыныл иртасæн куыст чи кодта, уыцы специалисттæ сын стыр аргъ скодтой æмæ Серовы къамисæн бузныджы арфæ ракодтой се ‘нтыстджын куысты тыххæй. Сæ хыгъдлæвæрдæй æмгъуыд сын адарддæр кодтой, фæлæ Григори æмбæрста, раджы уа, æрæджы, уæддæр Мæскуыйы сæ зæрдыл æрлæудзæн Совмины уынаффæ, æмæ хыгъд æрдомдзысты. Уый æнæмбæрстгонд нæ уыд Серовæн дæр, фæлæ ныртæккæ йæ архайд ницавæр логикæйæн лæвæрдта дзуапп. Къамисы æрбадтытæ цыдысты Карлхорсты, СВАГ-ы администрацийы бæстыхайы алы дыццаджы дæр боны дыууæ сахатыл. Григори-иу дыууæ немыцаг стенографисткæимæ залмæ куы бахызт, уæдмæ-иу немыцаг специалисттæ иууылдæр сæ бынæтты бадтысты æмæ ногæй кастысты сæ фыстытæ, раныхасмæ сæхи цæттæ кодтой. Фæлæ иуахæмы залы никæй баййæфта. Уый диссаг уыд, немыцæн куысты фæткмæ цы бæрнон ахаст уыд, уый

зонгэйæ. Фынддæс минуты фæстæ комендатурæйы радгæс афицер æрбацыд æмæ дæлбулкъон Токайы-фыртæн фехъусын кодта, немыцаг профессор Ланге йæм вахтаемæ кæй дзуры. Уым Лангеимæ иумæ сæмбырд сты къамисы уæнгтæ иууылдæр – фынддæс адæймаджы.

– Герр оберст, æрбадтмæ мах нæ уадзынц, – мæстæлгъæдæй дзуры Ланге Григоримæ.

– Цы хабар у? – бафарста Григори.

– Мæнмæ ис бардзырд немыцагты нæ бауадзыны тыххæй, – бамбарын кодта хъалагъурты хистæр.

– Кæй бардзырд?

– Инæлар-булкъон Серовы.

– Ам цыдæр раст æмбæрстгонд не ‘рцыд, – дзуры Григори немыцагтæм. – Банхъæлмæ кæсут, æз ныртæккæ базондзынæн хъуыддаг.

– Æмбал инæлар-булкъон, мæнæн загътой, къамисы уæнгты мидæмæ æрбадтмæ нæ бауадзыны бардзырд ды радтай, зæгъгæ. Уый афтæ у? – бафарста Григори Серовы.

– Афтæ у, – бафидар ын кодта йæ ныхас Серов. – Сæ афтид дзæнгæдайæ сын стыхстæн. Мах сын дæттæм уæлдай хæлц, фæстæмæ та – ницы.

– Уый къамисы куыст æрурæды нысан у?

– О.

– Мæнмæ ахæм уынаффæ раст нæ кæсы. Къамис арæзт æрцыд хицауады уынаффæмæ гæсгæ. Мæскуыйы дæ бафæрсдзысты, цæмæн сæ фæтардтай, зæгъгæ. Цы сын зæгъдзынæ?

– Афтæ сын зæгъдзынæн уыдонæн дæр. Пайда сæ ницы ис, зæгъгæ. Ды, Токаев, нæ сарæхстæ махæн бæзгæ специалисттæ равзарынмæ.

– Æз сæмбырд кодтон, цы уыд, уыдонæн сæ хуыздæрты. Цавæрдæр хъæугæ стыр уынаффæтæм æрцауын сæ бон кæй нæу, уым уыдоны аххосæй ницы ис.

– Æз дæр уый кой кæнын. Къамисæн нæ фаг кæны Зенгер йæхæдæг. Зенгер махæн нæ къухы бафтдзæн, ууыл кусынц. Мæ адæм ын йæ адрис зонынц, цæры Парижмæ хæстæг.

– Æмæ уæд къамисы тæрын нæ хъæуы, рæстæгмæ йын хъæуы йæ куыст æруромын. Зенгер нæ къухы куы бафта, уæд къамисы хыгъдлæвæрд дæр бауырнинагдæр суыдзæн. Хицауады уынаффæ æххæстгонд æрцаудзæн, къамис йæ куыст сæххæст кæндзæн.

– Кæм сахуыр дæ, Токаев, уыцы бюрократон казуистикайыл? – бадис кодта Серов.

– Цард мæ сахуыр кодта, æмбал инæлар-булкъон, цард.

– Хорз, бауырнын мæ кодтай. Зæгъ немывæн, ма ныххæлиутæ уæнт. Рæстæг куы ‘рцæуа, уæд сæм фæдзурдзыстæм.

– Сæ пактæ сын ныууадздзыстæм? Уæд бæлвырд никуыдæм фæлидздзысты.

– Се стырдæр мæт ууыл у?

– Бамбарæн сæ ис, сæ цард сæ нæ рæвдауы.

– Махймæ хæцын сæ нæ хъуыд, æмæ уæд цардаиккой сæхи фæндиаг. Хæйрæджыты хай фæуæнт, базайæнт сын.

– Къамисы куыст рæстæгмæ урæд цæуы, – фехъусын кодта Григори немывæгтæн КПП-йы. – Ногæй кусын куы райдайа, уæд уын фехъусын кæндзысты.

Къуырийы фæстæ, хæдзармæ æрбацаугæйæ, Григори тынг бадис кодта Бергеры, йæ уæрджытыл гыццылгомау сау папкæ, афтæмæй сæ хæринаггæнæны ауынгæйæ.

– Николай Васильевич, цы хъуыддаджы фæдыл мæм фæзындтæ? – бафарста Григори профессоры, кабинетмæ йæ куы бакодта, уæд.

– Берлины ис æрмæст иунæг ахæм бынат, æцæг къофийæ мæ кæм хынцынц, – бахудаæгау кодта Бергер. – Уый хъазæн ныхас у, Григори Александрович, вазыгджындæр хъуыддаг мæ æрбакодта ардæм.

– Цавæр?

– Куыд базыдтон, афтæмæй Зенгеры проектыл уæ къамисы куыст рæстæгмæ урæд æрцыд.

– Нæ хъуыддагтæ дæм дзæбæх хæццæ кæнынц. Цæмæй йæ зоныс?

– Мæ зонгæ немывæг мын æй радзырдта, уæ къамисы уæнг у. Уæ куыст уын цы бауromын кодта?

– Немывæг специалистты ныллæг квалификаци, – æвæндонхуызæй йын дзуапп радта Григори. – Къамисы куыст сног кæндзыстæм, Зенгеры куы ссарæм, уæд. Аргæ йæ скодтой кæмдæр Францы, Париж-мæ хæстæг. Хъæуы ма йæ сразы кæнын.

– Кæнæ та радавын? – фæбæлвырддæр кодта Бергер.

– Кæнæ та радавын, – æрхуымæй сразы Григори.

– Æмбæрстгонд у. Мæнмæ гæсгæ, ныртæккæ афон у мах æмгуыст адарддæр кæнынæн дæр.

– Хъусын дæм.

– Документтæ дæм куы радтон, уыцы бон баззæдтæн фермæйы æмæ ма ноджы иу хатт басгæрстон сара, – йæ ныхас дарддæр кодта Бергер. – Афтæ мæм фæкаст, цыма сæ иууылдæр не ссардтон. Æмæ-ма, æцæгдæр, гыццыл фæстæдæр фæхæст дæн ноджы иу гæххæттыты бастыл.

– Ногæй та ссæдз килæйы?

– Ацы хатт къаддæр. Æдæппæтæй æртæ килæйы бæрц. Цæмæй та нæ уырдам цæуын ма бахъæуа, уый тыххæй сын сæ иу хай мемæ æрбаластон. Æркæс сæм æмæ сын уæд сæ аргъ æвиппайды бамбардзынæ.

Бергер папкæйæ систа цалдæр сыфы æмæ сæ Григорийы раз æрæвæрдта.

Уыдон дæр уыдысты ракетон артагыл иртасæн куыстытæ. Фæлæ раззæгты уыд артаг цæттæ кæныныл куысты процессы æрфыст, ам та уыцы куыстытæн – сæ фæстиуæг. Немыцаг ахуыргæндты æрхъуыдыгонд артагæн йæ бон кусын кæнын уыд 30 тоннæйы уæзæн змæлынгæнæн хай. Уый нырма Зенгеры проекты 100 тоннæйы нæ уыд, фæлæ уыд, мах ракетчиктæ æрмæстдæр сæ бæллицты кæуыл хъуыды кодтаиккой, ахæм тых.

– Цас? – бафарста Григори.

– Фæндзай мин маркæйы.

– Де ‘ргътæ æгæр тагъд рæзынц, дæумæ афтæ нæ кæсы?

– Алы дзаума дæр у, цасыл æй ауæй кæнæн ис, уый аргъ. Тыхæй уын æй нæ хъарын. Ацы гæххæттытæн æз æлхæнæг уайтагъддæр ссардзынæн.

– Иннæтæ кæм сты?

– Мæ хæдзары. Кæд тынг тæссаг уыдис, уæддæр сæ Берлинмæ æрбаластон. Уыдонимæ мæ куы баурæдтаид америкаг патруль, уæд мæ хъуылдæг хорз нæ уыдаид. Æз æмбарын, Григори Александрович, ды хъуамæ дæ разамындæн фехъусын кæнай ацы хабар. Фехъусын сын æй кæн. Кæд сразы уа, уæд дæм райсом изæры аст сахатыл Рейхстаджы цур нæ раздæры бынаты æнхъæлмæ кæсдзынæн. Иунæгæй-иу æрбацу æд æхца. Ацы гæххæттытæ дын уадзын, дæ разамындмæ сæ равдис, уынаффæ рахæссынæн сын феххуыс уыдзысты. Ныр та уал фембæлдмæ. Дæ дзæбæх æфсинæн-иу бузныг зæгъ мæ номæй йæ къофийы тыххæй.

Дыккаг райсом Григори бацыд Серовы кабинетмæ æмæ инæларбулкъоны раз стъолыл æрæвæрдта, Бергер æм цы дæс сыфы ныууагъта, уыдон.

– Йæ архайдæй та дзуттаджы хуызæн у. Фыццаг нын рауæй кодта æппæт документтæ дæр, ныр та нын сæ хайгай ногæй уæй кæны. Цас сын агуры?

– Ссæдз килæйæн ссæдз мины бацагуырдта, æртæйæн та дæс æмæ дуууиссæдз мины агуры? Цы нын æнхъæл у?

– Бергер нын сæ тыхæй нæ хъары. Мах сæ куынаæ балхæнæм, уæддæр сæ америкагтæн ауæй кæндзæн.

– Ёнæмæнг, дзуттаг у! Хорз, исæм сæ. Нæ зæрдæ дардзыстæм, уый аргъ кæй сты, ууыл.

– Ахст лыстæджытæ, – хæсты размæйы студентты хъазæн ныхасæй йын дзуапп радта Григори.

Раст изары авд сахатыл Григори йæ «Ганза» æрурæдта Рейхстад-жы цур. Бергер æм уым æнхæлмæ каст. Уым хæстæг цард иу æрдæгхæлд хæдзары. Æнæхæнæй цы къул аирвæзт, ууыл уыд уынджы ном æмæ хæдзары номыр. Бæстыхай кæддæр аслам уазæгуат уыд, æмæ дзы баззад даргъ талынг къæридортæ дыууæрдыгæй хицæн агъуыстытимæ. Электрон рухс дзы нæ уыдис. Бергер Григорийы бауагъта йæ разæй, стæй уæд фæтагены цырагъ ссыгъта – Уарæсе-йы ахæм цырагъты «хæлынбыттыртæ» хонынц. Синтæджы бынæй раласта документты тыхтон синагæй бастæй. Маркæты стыр гуцъула нымайыныл дæр не схæцыд, æрмæст сын сæ уæз йæ къухты змæлдæй абарста. Цырагъы мынæг рухсмæ афыста, æхца кæй райста, уый тыххæй гæххæт æмæ йæ Григоримæ бæлæвæрдта.

– Алцы дэр нывыл у, Григори Александрович. Ёхсызгон мын у, ацы документтæ америкагтæм нæ, фæлæ нæхимæ кæй бахаудысты. Кæд мæ æххæстæй нæ уырны, хорз кæй у уый, уæддæр. Цом, æз дæ фæдыл акæсон, кæннод ацы талынджы бæрзæй асæттæн дæр ис.

Хæдзары Григори райхæлдта гæххæттыты баст æмæ лæмбынаг кæсын райдыдта документтæ. Сæ аргъыл сын гуырысхогæнæн нæ уыд, Зенгеры фантастикон проекты æцæгдзинад зынын райдыдта. Нырма уал йæ гыццыл хай, фæлæ хъуыддаджы райдайæн сбæрæг. Æмæ ныр, ног хæстмæ цæттæгæнæн куысты архайын æппæты къаддæр кæй фæндыд, уыцы дæлбулкъон Токайы-фырт уырдаем йе ‘ххуысы хай бахаста. Фæлæ уый уыд советон афицер, æмæ советон афицерæн куыд æмбæлд бакæнын, афтæ бакодта: Бергеры документтæ аласта Карлхорстмæ æмæ сæ къухæй-къухмæ радта инæлар-булкъон Серовмæ. Хæдзары та йæ бинойнагæн загъта:

– Бергер ма, мыййаг, куы ‘рбацауа, уæд ам нæ дæн, стæй никуыуал уыдзынæн.

XXIII

Дæлбулкъон Токаевы æрфарсты суагъæйæ:

«– Ды загътай, Григори, загъгæ, Ныгуылæнмæ ацауыны фæндмæ дæ фесхуыста Кремлы уынаффæйы æрбадт Сталинимæ. Æз æрæджы ныхас кодтон дæ бинойнаг Азæимæ. Æрвыста дæм салам æмæ дын цæмæй зæгъон, алцыдæр сæм нывыл кæй у, уæ чызг дæр дзæбæх у, архайы хорз ахуыр кæныныл. Уроктæ йын кæны дæ бинойнаг. Азæ дæр фæбæлвырд кодта, Мæскуыйæ æрцыды фæстæ дæ цыма ивгæ бакодтой, уыйау кæй уыдтæ. Ды загътай, Сталинимæ фембæлды ныхас Зенгеры проектыл цыд. Афтæ тынг дыл цы бандæвта?

– Æз бамбæрстон, хæст кæй уыдзæн. Уый ма мын 1945 азы Васили Сталин дæр дзырдта, зæгъгæ, дам, хæст райдайдзæн дыууæ-æртæ азы фæстæ. Уымæн æмæ, дам, мæ фыд зæронд кæны, æмæ йæ фæнды кæронмæ сæххæст кæнын йе ‘ппæт царды хъуыддаг – æгас дуне басæттын. Æз ыл уæд нæ баууæндыдтæн. Цавæр хæстыл хъуамæ цыдаид ныхас, нырма ныр куы басастам Гитлеры, чи фæмард, уыдоны баныгæнын æмæ иугыццыл нæ цард нывыл рацаразын нæ къухы куынама бафтыд? Стæй кæимæ хæцын – Америкаимæ, нæ цæдисонимæ? Кремлы бамбæрстон, Васили Сталин йæхæдæг кæй ницы æрхъуыды кодта, радзырдта, йæ фыдаей цы фехъуыста, уый. Æз бамбæрстон – хæсты хъуыддаг лыггонд

у, сбæрæг кæнын ма хъуыд, цавæр фæрæзтæй хæцын бахъæудзæн, уый.

– Æмæ цавæр фæрæзтæй?

– Атомон бомбæйæ. Берия загъта, бомбæ, дам нæм уыдзæн дыууæ азы фæстæ. Сталин æрдомдта Зенгеры проект сæххæст кæнын, цæмæй йæ ракетопланыл бомбæ Америкамæ уа фæхæццæ кæнын æмæ Нью-Йоркыл æрæппарын.

– Куыд бамбæрстон, афтæмæй Зенгеры проект домæ стыр теоретикон æмæ техникон фæрæзтæ. Советон Цæдисы экономикайы хæст тынг бахыгдардта. Афтæ дам нæ фæкаст, Кремль бæллицтæ æцæгдзинад хоны?

– Нæ фæкаст. Дæуæн дæ бон бамбарын нæ бауыдзæн, Сталинмæ цас ныфс ис, уый. Уымæн ницы ис, къухы цы нæ бафта, ахæмæй. Алцы дæр уыдзæн, куыд зæгъа, афтæ, суанг бæстæйы æмбис æххормагæй амарын куы бахъæуа, уæддæр. Уый афтæ иу æмæ дыууæ хатты нæ бакодта. Ахæм хуызы конд æрцыд коллективизаци. Афтæ сæххæст кодта индустриализаци. Милуангай æххормаг ахст адæм арæзтой заводтæ æмæ электростанцæтæ. Æмæ сарæзтой. Рæстæг мын куы фæуа, уæд ныффысдына æн чиныг. Уый хуындзæн «Сталин у хæст».

– Ды барæй къуылымпы кодтай Сталины уынаффæ, къамисмæ лæмæгъ специалисттæ сæмбырд кæнгæйæ?

– Нæ, æз куыстон, чи уыд, уыдонимæ. Уæд мæнæн мæ хъуыдыйы дæр нæ уыд Сталины бахыгдарын.

– Ды загътай, уæззау зæрдæимæ лæвæрдтай инæлар-булкъон Серовмæ, профессор Бергерæй цы документтæ райстай, уыдон. Цæмæн?

– Ахæм æнкъарæн мæм уыд, цыма, цы не ‘мбæлы, ахæм цыдæр аразын. Фæлæ мæ бон афтæ нæ бакæнын нæ уыд. Уæд нырма æгæр советон адæймаг уыдтæн, бæрны æнкъарæн арф уидæгтæ ауагъта мæ зондахасты.

– Цы дын фæцудын кодта уыцы æмбарындæтæ, цы дæ сыстын кодта уыдоны ныхмæ? Цы ‘рцыд ахæмæй?

– Æрцыд. Æрцыд, Серов мæм куы фæдзырдта æмæ мын Парижмæ атæхын æмæ Зенгеры радавыны хъуыддаджы архайыны бардзырд куы радта, уæд.

XXIV

Уыцы бонæй æртæ къуырийы размæ, Брауншвейгы Наукон-эксперименталон центры чи куыста, иу ахæм немыцаг ахуыргонд-ра-

кетчик Токайы-фыртæн фехъусын кодта, америкаг бомбæтæ цы Центр ныппырх кодтой, уый кæлæддзæгты, дам, баззадис, немецæн аласын цы архивтæ нал бантыст, уыдоны фылдæр хай. Йæхи цæстæй федта, срамыгъд алырдæмты алыхуызон хахнывтæ æмæ гæххæттытæ куыд ныххæлиутæ кодта, уый. Дыууæ афицеры Токайы-фырты къордæй хуымæтæг дарæсы араст сты Брауншвейгмæ хъуыддаг бæлвырддæр базоньнмæ. Фæстæмæ куы сыздæхтысты, уæд фехъусын кодтой, æцæгдæр бирæ алыхуызæн гæххæттытæ алырдыгæйты зæххыл тыд кæй ис, стæй Центрмаæ бацауæнтæ кæй ничи хъахъхъæны. Брауншвейг ис Британийы оккупацигонд зонæйы, центр та уыд горæтгæрон, патрультæ йæм цаугæ дæр нæ бакæнынц.

Бауынаффæ кодтой архивтæ раласын. Хабар тæссаг уыдис, фæлæ йæ бафæлварын хъуыд. Изæры ацыдысты: Токайы-фырт йæхи «Ганза»-йыл, капитан Квашнин «виллисыл», СМЕРШ-ы сгарджытæ та æмбæрттгуыффæ уæзласæны. Иууылдæр уыдысты хуымæтæг дæрдджын дарæсы, немецæн сæ фылдæр хайы хуызæн. Райсомæй раджы бахæццæ сты Брауншвейгмæ æмæ æвæстиатæй бавнæлдтой пырхыты рæдзæгъдтæ къахынмæ. Ахæм куыстытыл Германийы раджы сахуыр сты, алы горæты дæр сæ кодтой куыстхъом нæлгоймæгтæ æмæ сылгоймæгтæ. Искуы-иу хатт-иу бритайнаг патрультæ сæ рæзты ацыдысты, фæлæ куджытæм сæ хъус нæ дардтой.

Иу-æртæ сахаты фæстæ разындысты, кæрæдзийæ чи фæхицæн, документты ахæм хицæн сыфтæ, æмæ сæ хастой сæ уæзласæны гуыффæмæ, уый фæстæ сæ равзæрдзыстæм, зæгъгæ. Куыст цыдис, арæхæй-арæхдæр кодтой документтæ. Фæлæ æнæнхъæлæджы центры кæлæддзæгты алыварс æрхъула кодта æфсæддон пълёлица, хæдæхсæй æртхъиæнгæнгæ, се ‘ппæты дæр зæххыл æрхуыссæн кодтой, стæй сæ автобусыл аластой æфсæддон базæмæ. Райдыдтой æрфæрстытæ.

Экспедицийы архайджытæм се ‘ппæтмæ дæр уыдис советон æфсæддонты æвдисæндартæ. Токайы-фырты фарста, уырыссагау хорз чи дзырдта, ахæм англисаг капитан.

– Дæлбулкъон, ды æмæ дæ адæм æнæзакъон цыд æрбакодтат бритайнаг оккупацион хаймæ, – загъта капитан. – Уый у Германийы дихконды домæнты хæлд. Æрмæст мын ма райдай, дзæгъæл фестут, зæгъгæ, дзурын. Фæдзæгъæл уæвæн ис дæс киллометры бæрц, фæлæ дыууæсæдæйы – ницы хуызы. Сымах иууылдæр стут хуымæтæг

дарасы. Уыцы хъуыддаг амонь шпионажмæ. Уæ амонд у, æмæ æнæ хæцæнгарз стут. Цы агуырдтат Центры кæлæддзæгты?

– Дæхæдæг федтай, мах цы ссардтам, уый, – дзуапп радта Григори.
– Цыдæр документтæ. Сымах уыдон ницæмæн хъæуынц, мах та ба-хъæудзысты.

– Мæ зæрдæмæ цæуы, æргом дзуапп кæй дæттис, уый. Æмæ дын ныр куыд кæнон? Фæлæуу, æз штабмæ бадзурон, инструкции райсон.

Григорийы гæххæттытимæ капитан агъуыстæй ахызти, йæхи та йын хъахъхъæнæджы бар бакодта. Сахаты ‘рдæджы фæстæ ‘рбаздæхт.

– Сæрибар дæ, дæлбулкъон. Райстон бардзырд дæу ауадзынæн. Нæ командыгæнынад арвитдзæн советон окуппацион хицаудмæ официалон хъасты гæххæтт.

– Æмæ ме ‘мбæлттæ та?

– Уыдонимæ нырма акусдзыстæм.

Уæдмæ «Ганза» лæууыд базæйы фæзуаты. Контролон пункты радгæс систа шлагбаум. Григори йæ хæдтулгæйыл рахызт, Берлинмæ цы сосæ фæндаг цыдис, уымæ, æмæ цин кодта, афтæ æнцонтæй кæй раирвæзт, ууыл, фæлæ афтæ куыдæй рауад, уый не ‘мбæрста,

Капитан Квашнин æмæ йæ адæмы суæгъд кодтой æртæ боны фæстæ. Британийы командыгæнынад маршал Соколовскимæ арвыста Официалон хъаст, æмæ ууыл хъаугъайаг хабар ахицæн. Фæлæ нæ ахицæн Токайы-фыртæн.

Инæлар-булкъон Серов фыр мæстæй тæппытæ хауд.

– Цы дæ мадыл... араст дæ уырдаем? – хъæр кодта Григорийыл. – Цытæ расайдтаиккой дæ митæ, уый не ‘мбæрстай?

– Æмбæрстон, æмбал инæлар-булкъон. Фæлæ хуыздæрæн ба-фæлвæрдтон нæ амонд бавзарын. Бруншвейгы гæххæттытæ нын тынг ахъаз фæуыдаиккой.

– Æмæ уæ уым куы ныммардтаиккой, уæд та? Уæд цы загътаин маршал Соколовскийæн?

– Омæ нæ куына ныммардтой. Æз барæй радтон бардзырд, цæ-мæй йемæ хæцæнгарз мачи ахæсса. Фæлæ уæддæр нæ хъуыддаг нæ фæрæстмæ.

– Уыцы «хъуыддаг нæ фæрæстмæ» æндæр хуызы схонæн дæр ис!

– Ныхас дæр ыл нæй. Мæхæдæг дæр ыл ахъуыды кодтон. Цыдæр диссаджы æнахуыр рæвдз фæзындысты англисæгтæ. Цыма, кæлæд-дзæгты кæй баййафдзысты, уый зонгæ кодтой.

– Ды уымæй цы зæггынмæ хъавыс, Токаев? Ома Карлхорсты уæй-гæнæг ис, æмæ уый фехъусын кодта англисæн уæ фæзынд?

– Æмæ дæм уый, уæвæн цæмæн нæй, ахæм хъуыддаг кæсы?

– О. Уымæн гæнæн нæй, уымæн æмæ махмæ нæй уæйгæнджытæ! Цы схъен дæ? Сбад. Æз та мæнæ цæуыл ахъуыды кодтон. Цыдæр дæ тагъд суæгъд кодтой. Иннæты æртæ боны фæдардтой, дæу та – æвиппайды рауагътой. Цымæ цæмæн, Токаев?

– Нæ зонын.

– Ды загътай, зæгъгæ, капитан кæмæдæр фæдзырдта, æмæ йын уырдыгæй загътой, цæмæй дæ ауадза. Кæмæ дзырдта? Цавæр амынд-тытæ райста?

– Нæ зонын, – ногæй та дзуапп радта Григори.

– Кæд ын, мыййаг, загътой, уый нæхион у, æмæ йæ нæй уромæн?

– Ома куыд нæхион?

– Афтæ. Мыййаг, сæ сусæг номхыгъдты нæ дæ?

– Æмбал инæлар-булкъон, кæд мæ англисаг шпионыл нымайыс, уæд мæ æрцахсын кæн.

– Шпионыл дæ куы нымаин, уæд дæ ацы тæккæ ран мæхæдæг агæ-рах кæнин ацы кабинеты. Ма тыхс, нæ дыл дызæрдуг кæнын. Фæлæ дæхæдæг ахъуыды кæн, ахæм хъуыдытæн мын ис бындур. Иннæты æртæ боны фæдардтой, дæу та æвиппайды рауагътой. Цæмæн? Фæнда дæ, нæ фæнда, уæддæр ууыл ахъуыды кæндзынæ. Цæй, Токаев, хорз уал, ферох кодтам, ацу, дæ куыст кæн. Фæлæ ма, зæгъгæ, иу ахæм хабар, уæд дæ арвыстон Мæскуымæ. Мæн ам ахæмтæ (Серов та æвзæр загъта) ницæмæн хъæуынц. Сæрибар дæ.

Уыцы тæккæ изæр Григори сбадтис æмæ мыхуыргæнæн машинкæйæ ныффыста: «СВАГ-ы Хæстон-Уæлдæфон Тыхты хайады Управленийы хицау, авиацийы инæлар-майор æмбал Александровмæ.

Рапорт.

Курын, цæмæй Советон Цæдисы Уæлдæфон-Æфсæддон Тыхты Кадрты Управленийы раз æвæрд æрцæуа фарст мæн иудадзыг куыс-тмæ Советон Цæдисмæ айвыны тыххæй. Мæ курдиатæн ис ахæм æфсæнттæ:

1. Германийы дæн дыууæ азы æмæ цыппар мæйы, æмæ афтæмæй дæргъвæтин рæстæгмæ фæхицæн дæн мæ сæйраг наукон-иртасæн архайд æмæ ахуыргæнæджы куыстæй.

2. Дыууæ азы дæргъы службæйæ сæрибар рæстæг куыстон мæ докторы диссертацийыл, æмæ йæ хъæуы кæронмæ ахæццæ кæнын. Уый тыххæй æз хъуамæ уон Советон Цæдисы, уымæн æмæ мын ам хъæугæ уавæртæ нæй эксперименттæн.

3. Ам цы куыст кæнын, уый мæ æрмæстдæр дисквалификаци кæны: ацы куыст æххæст кæнын йæ бон у, исты ахуыр кæмæ ис, уыцы афицертæй кæцыфæндыйæн дæр. Афтæмæй, мæ ацыдæй, цы хъуыддаг кæнын, уый нæ фæкъуылымпы уыдзæн. Уыцы иу рæстæг Советон Цæдисы мæ дæсныад æмæ квалификацийæ фылдæр пайда æрхæсдзынæн нæ бæстæйæн.

Дарддæр мæ фæнды мæ раздæры бынаты кусын, ома Жуковскийы номыл Хæстон-Уæлдæфон академийы. Фæндид мæ Советон Цæдисмæ ацæуын ацы азы октябры майы.

Хæстон-Уæлдæфон Тыхты, Германийы Советон Хæстон Администрацийы Управленийы СВАГ-ы Администрацийы хайады хистæр афицер, дæлбулкъон Токаев Г.А.

1947 аз, 10 октябрь».

Инæлар-майор Александров рапорт радта Серовмæ. Уый йæ аскъуыдтæ кодта æмæ йæ чыргъæдмæ ныппæрста.

– Цы, уый зоныс, Токаев? Æмбарын, фæхæрам мæм дæ. Фæлæ дзæгъæлы. Алкауыл дæр гуырысхо кæнын мæ хæс у. Ды æдылы ми бакодтай æви нæ? Бакодтай. Фæлæ дын æз дæттын фадат дæ рæдыд срæст кæнынæн. Дæхи цæттæ кæн, а дыууæ боны атæхдзынæ Парижмæ.

– Цы мын дзы баззад? – нæ бамбæрста Григори.

– Кусынмæ. Бæлвырд цы куыст кæнын хъæудзæн, уый дын уым зæгъдзысты.

– О, фæлæ æз нæ дзурын францагау.

– Чи дыл сæмбæла, уыдон дзурынц. Фаг у, нæмыцагау кæй дзурыс, уый.

– Уæддæр цы кусдзынæн?

– Фембæлдзынæ Зенгеримæ. Æмæ йемæ ныхас кæндзынæ ракетæтыл. Демæ ма уыдзæн æртæ адæймаджы. Иу дзы шофыр, иннæ дыууæйæ зæгъдзынæ, ахуыргæндтæ сты. Уыдон ницы дзурдзысты. Ды та Зенгеримæ хорз сарæхсдзынæ баныхас кæнынмæ.

– Мæскуымæ рацæуыныл æй хъæуы сразы кæнын? – бафарста Григори.

– Уый уайд æппæты хуыздæр вариант.

– Өмө куынаэ сразы уа, уэд та?
– Дарддээр уый дө хууыддаг нал уыдзөн.
– Өмбал иналар-булкхон, әрәджы федтай, мәнәй цәй диверсант ис, уый. Өз диверсант нә дән, әз ахуыргонд дән. Өндәр искай арвит Парижмә.

Серов йәхи ныхххуынтыыз кодта.

– Нә бамбәрстон. Цы, не сразы дө?

– Не сразы дән.

– Токаев, уый курдиат нәу, уый бардзырд у. Өмө, бардзырд нә сәххәст кәнын та цы у, уый зоныс?

– Зонын. Бадзур хәхәхәнджытәм, әрцахс мә. Фәлә уыцы бардзырд әз нә сәххәст кәндзынән.

– Мәнән дзырдтой, зәггә, сымах, ирәттә, хивәнд адәм стут. Фәлә, уыйбәрц хивәнд дө, уый нә зыдтон. Өмбарыс, уый дө карьерәйән йә кәрон кәй у, уый?

– Өмбарын.

– Өмө уәддәр нә?

– Нә.

– Өз дын әй дө зәрдыл әрләууын кәндзынән. Өр-р-зылдтә! Ныр та ахуытты у мә кабинетәй!

Григори рацыд. Өмбәрста, райдыдтой йын зын рәстәджытә. Фәлә афтә зын уыдзысты, уый әнхәл нә уыд.

Уыдзән ма.

Уырыссаг әвзагәй БЕЗАТЫ Фаризәйы тәлмац

БАЛЦ ИРОН АИВ ДЗЫРДЫ ДУНЕМÆ

Æргом ныхас Гуыцмæзты Алыксимæ

Зынаргъ Алыкси!

Æз æмæ ды гæзæмæ зонгæ стæм. Фæлæ мæ фысты сæр литературон хуыддаг у, æмæ уым, мæ хуыдыйæ, зонгæ ницы давы.

Раджы бакастæн дæ таурæгъ «Уæлзæххон саудзыдзыда». Раст зæгъгæйæ, дзæбæх фыст у. Бæрæгæй йыл зыны, нæ аив прозæйы уацмыстæ кæй кастæ æмæ сæ дæ зæрдыл кæй дарыс. Хорз мæм кæсы дæ уацмысы идейон нысан дæр: адæмы (дæ уацмысы – мыггаджы) тыххæй хуамæ дæхи дæр, дæ хъæбулы дæр рауæлдай кæнай. Ирон æвзаджы мидхæзнатæ кæй сгарыс адæмы ныхасы дæр, ирон чиныджы дæр, æгæрыстæмæй, дзырдуртты дæр, уый дæр хорздзинадыл нымаинаг у, мæнмæ гæсгæ. Дæ уацмысы стилистикон фæлыст æмæ композицион сконды дæр бирæ аивдзинадтæ ис.

Иу дзырдæй, дæ уацмысы раппæлинаг миниуджытæ дзæвгар ис. Уымæй зæрдæ рухс æмæ ныфсджын у: хуамæ дæ рацæуа сомбон нæ литературæйæн сæруæлдай, æнæзивæг æмæ арæхстджын кусæг. Фысгæ дæр уый ныфсæй кæнын, æндæра дзырдмондаг нæ дæн.

Сæйраджы та мæ уый дзурын кæны, æмæ дæ уацмысы рафауинаг миниуджытæ дæр бирæ ис. Ныр дын сæ цæстмæ куы ничи бадара, уæд дыл сом куы стых уой, сæ быны дæ куы скæной, уымæй тæрсын. Лæгæн йæ аипп зæгъын алкæмæ дæр зын кæсы, фæлæ уæдæ куыд – мæнг ныхæстæй цы хуамæ рацæуа мæнгæрд æмæ гæдыдзинадæй дарддæр? Мæн та уый фæнды, – хорз аивад куы цæунд дæ зæрдæ æмæ дæ зонды куырдадзæй.

Фыццаг аипп мæм уый кæсы, æмæ нæ адæмы ивгъуыд цард æмæ удыхæд кæй систы дæ уацмысы сæйраг.

Цæмæн у уый аипп? Уымæн æмæ рагон цард æрмæст хъусæггаг æмæ чингуытæй зоныс. Цы нæ зонай, уый та зын фыссæн у. Уый лæг зæрдаивæй фыссы æмæ дзы рæстдзинад тынг кадавар вæййы.

Дæ таурæгъы ис чызгыскæфт. Уый рæстдзинад у. Фæлæ нæу рæстдзинад, тугисыны сæрыл иу мыггаг иннæмæн йæ сылгоймæгты

дәр кәй цæгъды, дойнайæ æмæ сæ æххормагæй кәй мары. Уый нæ уыдис нæ фыдæлты ‘гъдауы, уыдон та æгъдауыл мæлæг уыдысты. Æркæс Секъайы таурæгътæм, æркæс Чермены таурæгътæм «Мæсгуытæ дзурынц». Сылгоймагмæ иу ран дәр туджджын йæ къух нæ исы. Мæнæ дын уый та Къостайы ныхæстæ «Особайæ»: Туджджынтæн-иу «уæлдай ахъаз уыдысты сылгоймæгтæ. Уыдон тугисынай хызт уыдысты æмæ-иу куыстой сæхи бæсты дәр æмæ сæ лæгты бæсты дәр, æхсæвыгæтты-иу хъахъхъæдтой сæ исбон, зылдысты-иу сæ хуымтæ æмæ сæ куырайттыл. Сылгоймаг уыдис ирвæзæн хос куыд хионтæн, афтæ æцагæлæттæн дәр. Уый цур лæгмарæг дәр нæ тарст йæ удæн... Зæгъгæ, кәрæдзи цæгъдæг знæгты ‘хсæн бацыд саударæг ус, уæд-иу банцад тугкалд, фæйнæрдæм-иу алаууыдысты туджджынтæ, кæрддзæмты-иу ныппæрстой сæ тугæйдзаг æхсаргæрдтæ æмæ-иу фæцыдысты сæ хæдзæртæм».

Нæу æгъдауыл баст, фыд йæ фырты сәр кәй ракодта, уый дәр. Афтæмæй дæ таурæгъы уый сәйраг эпизод у. Фыд йæхи ратдзæн мæлæтмæ, æрхæсдзæн йæ хъæбулы дәр йæ мыггаджы сæрыл, фæлæ йын йæхи къухæй йæ сәр ракæна, уый нæ фидауы рагон мыггагон адæймаджы психологийыл, мыггагон æгъдау та йæ домгæ нæ кæны. Цæмæн бакæнын кодтай ды ахæм æнæгъдаудзинад дæ уацмысы геройæн? Уымæн æмæ дæ йæ фæдыл асайдта царды æцагдзинад нæ, фæлæ романтикон мысæггаг ситуацийы æвирхъаудзинад.

Уый у дæ уацмысы сәйраг аипп – бирæ дзы ис романтикон мæнгдзинад, цъус – царды æцагдзинад, реалистон æцаг аивдзинад.

Романтикон поэтикæ, сәйраджыдәр, æнахуыр диссæгтæ æмæ æвирхъаудзинæдтыл амад у: дзырдæй райдай æмæ суанг характер æмæ ситауцийы онг. Ахæм поэтикæ та фыссæджы царды рæстдзинадæй, психикæ æмæ эмоцийы рæстдзинадæй иппæрд кæны. Ныртæккæ нæ литературæйы дзæвгар ис романтизмы фæлхъазæнтæ, фæлæ се ‘ппæтыл дәр ис уыцы иумæйаг аиппы гакк – цъус сæ ис цард æмæ адæймаджы удыхъæды рæстдзинад. Уый хауы, зæгъæм, Малиты Васо æмæ Джыккайты Шамилы поэтикон уацмыстæм, уый хауы Гаглойты Владимиры драмон æмæ прозæйон уацмыстæм дәр. Æмæ мæм хорз нæ кæсы, ацы фысджытæ сæ курдиат æвæстаг хъуыддагыл кәй хардз кæнынц, уый. Хорз нæ уыдзæн, ды дәр та уыцы надвæдыл куы фæгæрз уай, уæд. Æрмæст реализм дæтты фыссæгæн йæ курдиат

æппæтвæрсонæй æмæ кæронмæ райхæлыны фадат, йæ адæмы æхсæны цард æмæ удыхъæды миниуджытæ арф æмæ лæмбынæг раиртасыны фадат. Афтæ амонь дунейы аивады фæлтæрддзинад, æмæ йæ мах дæр нæ аивдзыстæм. Кæд нæ ирон литературæйæн æцæг лæггад фæнды нырыккон аивады бæрзæндыл, уæд уымæн ис æрмæстдæр иу фæндаг – реализмы фæндаг.

Куы загътон, романтикон поэтикæ домь æппæтæй дæр æнахуыр диссаг æмæ æвирхъаудзинад (исключительность, необычность), æмæ йæм ды дæр цæттæйæ лæууыс; æппæт тыхтæй дæр архайыс, цæмæй дæ уацмысы æппæт дæр уа æнахуыр диссаг, суанг хицæн дзырдтæй характеры онг.

Мæнæ Естъайы фыд Арсан. Цы ма уыздæн диссагдæр: чысыл лæппу йæ «уисæй барджыны цыкк ныккодта», æмæ йæ уый джидæ фæрæтæй ныххæфт ласта. Стæй уый фæстæ йæхи амардта: «Йæ фæтæн хъама фистоны онг сагъд уыд йæ сæвджын риуы». Кæс-ма, Алыкци, ды йыл, чи зоны, нæ хъуыды кодтай, фæлæ дæ романтикон поэтикæ йæ фæдыл ласта æмæ дын ныффыссын кодта: «фæтæн хъама» æмæ «сæвджын риу». Уый нæй, уæд цы уæлдай уыд, лæг йæхи нарæг хъамайæ дæр амардтаид, стæй йын фæтæн риу кæй уыд, уый дæр ницы давы йæ фыдракæнды.

Ноджы æвирхъаудæр та – Естъайы хабар: йæ лæппуйы сæр ракодта фынагæ æмæ йæ радта Гобозты мыггагæн. Уый дæр дæ æвирхъаудзинадæн бахъуыд, æндæра мыггагон æгъдау æмæ хъуыдыйы фæткмæ гæсгæ Гобозтæ æрдомдтаиккой Естъайæ æрмæст иу хъуыддаг – лæппу кæм æмбæхсы, уый бацамонын, стæй йæ маргæ сæхæдæг акодтаиккой, сæ мæрдтæн æй ныффæлдыстаиккой, афтæмæй. «Кад» сын уый уыдаид, сæ маст уымæй ссыдаид.

Æнахуыр диссагтæм хауы, Зæлине Гобозты мыггаджы хистæры кæй мары, уый дæр. Йæ мæлæт – æвирхъау, йæ ми – æнæрхъуыды, романтикон. Ахæм æвирхъау сты мæлæты нывтæ се ‘ппæт дæр. Мæнæ Цорман мары Хъаймæты: хъамайы иу цæфæй «йе знаджы цонг æд хъама зæххыл авæрдта», иннæ цæфæй «сæр иуварс атахт, атылди комы ‘рдæм æмæ къæдзæхтыл ныппырх». Ахæм æвирхъау у Цорманæн йæхи мæлæт дæр: «Йе ‘ргæвст фырты къодахы лыггагау йе ‘ккой хæссы æдых Естъа», «Фемдзаст йæ фырты бæрзæймæ: цармæй æд-дæмæ рабырæг дзидзатæ, стджытæ æмæ дзыккутæ ныппакатæ сты».

Ахæм «диссаг» дæр ма æрымысыдтæ. Цорман фынаей уыд, йæ сæр ын афтæмæй ракодта Естъя, фæлæ Цорман уæддæр «йæ æдых цæнгтæй йæ тугæйдзаг сæр йæхимæ нылхъывта».

Алыкси, æвæццæгæн, ныр дæхæдæг дæр уыныс, æппæт уыцы æвирхъаудзинадтæ (ужасы) романтикон фырдиссаджы охыл кæй сныв кодтай. Нæ хъæуынц, Алыкси, уыцы æнæуд, мæнгаив бибитæ. Нæй сæ нæдæр социалон, нæдæр психологион рæстдзинад. Æмæ мæн та дæу æппæты фыццаг æнæрастдзинад фыссынæй бахизын фæнды.

«Æнахуыр диссæгтыл» амад у дæ уацмысæн йæ дзырдурат дæр. Ды иронау хорз зоныс, фæлæ дæм уый фаг нæ фæкаст: иугæр уацмыс «æнахуыр диссæгтыл» фыст у, уæд йе ‘взаг дæр хъуамæ «æнахуыр диссаг» уа. Æмæ райдыдтай «Ирон-уырыссаг дзырдуратæй» æнахуыр дзырдтæ хæссын дæ уацмысмæ.

Мæнæ дын цалдæр цæвиттоны: хæркъуы, хъаймагъ, дыдзæхсæн, тæмæссаг, арæсæн, æвиллон, уæнсиат (ацы дзырд фысгæ дæр раст нæ ракодтай, дзырдураты уæсиат у), сыхуыл, хъиутæ æмæ а.д.

Мæнмæ афтæ кæсы, Алыкси, æмæ дæхи дзырдураты активы цы ис, фыццаг уымæй пайда кæнын хъæуы. Æнахуыр дзырдтæй дæ уацмысы мидис талынг цы кæныс, æндæр ницы ахъаз сты. Мæстыгæры бæсты хæркъуы зæгъдзынæ, уымæй ницы рамбулæн ис, чиныгкæсæгæн зын цы кæнай, æндæр.

Ис дæ уацмысы дæхи мысгæ дзырдтæ дæр, стæй къуымон лексикæ дæр. Зæгъæм «сау дзыдзыда», «æнагъæддæг», «тытылтæ», «хæрвæмбæрзт», «бырдæнæмдых», «гаганвиц», «мæлдзой», «харæвæлыст», «таджæнвиц», «уатхал» æмæ æндæртæ.

Дзырдтæ фæлдисын – уый фидæуы фысæгæн, фæлæ дзырдбасты хæйттæ хъуамæ бæлвырд æмæ зонгæ уой чиныгкæсæгæн. Уæд ног дзырды мидис зардæ райсы йæхимæ. Уый нæй, уæд ын æцæгæлонæй баззайы.

Ис ирон дзырд «уадæмдых», ома уадау тыхджын. Ды ацы композиты фыццаг хай «уад» баивтай йæ синоним «бырдæн»-æй, æмæ дзырд фехæлд, бамбарæн ын нал ис. Фыссыс «харæвæлыст», «хæрвæмбæрзт», æмæ сæ лæг æмбары сæ аналогтæм гæсгæ («диндæвæлыст», «фæлмæмбæрзт») фæлæ мæм афтæ кæсы, цыма ам дæр композиты хæйтты баивд нæу нывыл, уæлдайдæр «хæрвæмбæрзт».

Тыхарэст дзырд у «мæлдзой», ома мæлæг, удисæг. Уымæн, æмæ суффикс «ой» куыд баныхæсдзæн «мæлдз»-ыл? Æниу «мæлдз» циу? Ис «дзонгой», «сайæгой», «сæтой», «былой». Ам дзырды бындур кæддæриддæр бæрæг у.

Ды фыссыс: «дзæгъæлдзуйы таджынвиц гакъон-макъон фæндаг», «уанцъылыиы гаганвиц дыууæ сау-сауид цæсты гагуыйы». Контекстæй бæрæг у, ацы дыууæ æнахуыр композиты фыццаг хæйттæ «таг» æмæ «гага» кæй сты, «æнвиц» та æнгæс кæй нысан кæны, фæлæ цы у «æнвиц»? Æвæццæгæн, «æмвидыцы» цæнкуыл, æвидыц къуымон сих. Рæгъмæ хæссын æй хъæуы? Æвæццæгæн, нæ.

Ды фыссыс: «фæззыгон уатхæлау ‘руайы». Контекстæй бæрæг у, дзырд цæуы «æууад халыл». Æмæ уæд фыссын дæр афтæ хъæуы «фæззыгон æууад халау». «Æууад» дæр «руады» синоним у, æрмæст «æууад» дзырынц кæрдæгæй æмæ хъуынаей, адæймагæй – баруад, батад. Дзырд йæ мидисмæ гæсгæ раст фыст нæу, уæд нытталынг, ныхъхъуынтыз вæййы, мæнæ дæ «уатхæл»-ау. Раст æй ныффысс, уæд йæ мидрухс фæлиивæнтæ райдайы чиныгкæсæджы зæрдæхцонæн.

Алыкси, дзырдтæм дæр реализмы цæстæй куы кæсай, уæд бирæ хуыздæр уыдзæн, уæд тырндзынæ дзырды романтикон æбæрæгдзинадмæ нæ, фæлæ уый мидисы ирддзинадмæ. Уæд дæ фысты стиль уыдзæн рухсдзыд æмæ ирд фæззыгон райдзаст бонау.

Мæ ныхас ныддаргъ, æмæ йæ ныууадзæм, фæлæ ма дын ноджыдæр зæгъон: дæ курдиатæн цæмæй рæсугъд фидæн уа, уый тыххæй дæхи ахуыр кæн нырыккон реалистон литературæйы традицитыл, дæ зæрдæ æмæ дæ зонд сараз ныры царды фæзындтæ æмæ ныры ирон адæймаджы миддуне рафæлгъауынмæ; кæд дæ ивгъуыд царды бæрджытæ равдисын бафæнда, уæд та дзы агурын хъæуы романтикон фырдиссæгтæ æмæ варварон æвирхъаудзинадтæ нæ, фæлæ стыр лæгдзинады, удвидары æмæ лæгуарзоны нысæнттæ, ныры дуджы дæр лæджы зæрдæ рæсугъддæр, йæ зонд бæрзонддæр кæмæй кæна, ахæмтæ.

Уый дын мæ амынд, дæс æмæ ссæдз азы литературон ахуырæй цы зонд рахастон, уый. Чи зоны, дæуæн дæр сбæзза. Æмæ ууыл фæуæм нæ ныхас. Хорз рацæр!

Газет «Советон Ирыстон», 1972 аз, 12 февраль

ФÆСТАГ НЫХАС АЛЕШИМÆ

Алеш, ныр куыд дзурæм?.. Дзуринагтæ – бирæ, фæлæ де ‘рвгъуыз цæстыты æгуыппæг цымыдис куынæ уынон, дæ бæзджын æмæ уæззау хъæлæсы зæливæнтæ куынæ хъусон, уæд цы уыдзæн нæ ныхас?.. Æнад, æхсыст донау! Æрхуым, æндæвд цъуйы цупалау... Æниу мын хуыздæр амал цы ис?..

Ды дзырдмæ никуыуал æрцæудзынæ, æз та раздæрау мæ миднымæр ныхас кæндзынæн демæ... Æгомывг монолог!.. Фæлæ, æвæццæгæн, афтæ у алы хъуыдыхъом адæймаджы ныв дæр а дунейыл. Фæллад хосдзау фæдæ æмæ бар-æнæбары дæр дæ уис фæлтæры кæронмæ хъуамæ хæссай. Дзурай дæ хæлæрттимæ дæр æмæ, зæрдæцъæх кæмæй дæ, уыдонимæ дæр: дæлимонæй – Хуыцаумæ, царды бардуагæй – удхæссæгмæ, фæсдзæуинай – бæрзонд паддзахмæ. Цы давы, кæй йæ зоныс, паддзахæн фылдæр бæрзонд йæ къæлæтджын вæййы, йæ хъуыды карчы цъиуæй бæрзонддæр стæхын нæ фæразы?.. Уæддæр хъуамæ дзурай, дæ рæстдзинад æм хæссай. Æндæр дын ницы фæрæз ис: дæ тых, дæ фидыц æмæ дæ лæджыхъæд дæр иунæг дæ хъуыды у. Уымæ та, Пушкин æй раджы куы банымадта: «Зæрин загъта – æппæт дæр мæн, алцы дæр балхæндзынæн!» Болат загъта – æппæт дæр мæн, алцы дæр тыхæй байсдзынæн! Дæумæ марды ронæй уæлдай зæрины хъæстæ нæй, нæдæр æй агургæ кæныс. Тыхыл та цы дзурæм, Къостайы амынд нын у: «Æхсаргард ысласын мæ бон нæу мæнæн». Дæ бон та куыд нæу, фæлæ йæ искæмæ нæ, æрмæст дæхи иунæг удмæ сласдзынæ... Уымæй дарддæр дæ бар никæуыл æмæ ницæуыл цæуы... Æмæ хæц, тыхæвзарæн кæн дæ уды фарнимæ... Æндæр дын ницы бар ис а зæххыл?

Алеш, æхцон мын у демæ ныхасы бацæуын, кæд мæм ницы сдзурдзынæ, уæддæр. Дзурын мæ миднымæр, фæлæ мæ зæрдæ уæззау æмæ уымæлдзаст у, кæй мæм ницы сдзурдзынæ, уый фæдыл... Фæлæ уæддæр дзургæ у мæнæн...

Иуæй мын фæндиаг у демæ дзурын, иннæмæй, нæ ныхасæн хорз æфсон ис. Рацыд дæ чиныг (Гуыцмæзты Алеш. «Азарут иронау, лæппутæ». Дзæуджыхъæу, 1993, рауагъдад «Ир», 422 фарс). Дæ уды скъуыд-дзæгтæ æмбырдæй балæууыдысты ирон дзыллæйы раз, стæй аив фæлыстæй – бузныг дæн рауагъдады кусджытæй, сæ цæстуарзонæй! Дæ сабитæй къæмдзæстыг ницæмæй фæуыдзынæ: се уæнгты конд –

æппæт дæр ныбыл. Чи сыл фембæла, уый сыл йæхи нæ атигъ кæндзæн. Кæд æнусмæ не схæлар уа семæ, уæддæр сæ йæ зæрдыл дардзæн æмæ мысдзæн, бæлццон хорз æмбæлæджы куыд фæмысы, афтæ.

Мæнæн мæ рагон зонгæтæ сты æмæ мын кæддæриддæр адджын уыдзысты уарзон кæстæры сабитау. Кæддæр дæм цыдæр фаутæ хастон. Хъуыды ма йæ кæндзынæ, дæ фыццаг радзырдты æвзаджы тыххæй дæм æргом фыстæг ныффыстон газеты – цыдæр цухдзинæдтæ федтон се ‘взаджы, сæ дзырдлаты. Ууыл бирæ мæйрухсытæ скасти, уæд дæ зонгæ дæр нæма кодтон. Уый фæстæ дæ курдиат, дæ хъуыды йæ гаччы сбадти, дæ аив ныхасы бирæ цыдæртæ раивта. Радзырдæй роман фыссынмæ рахызтæ. Кастæн Матронæйы хъысмæтыл амæд нырыккон таурæгъ, æмæ мæ зæрдæ рухс кодта дæ тæдзгæ-баргæ архайдæй ирон дзырдимæ, дæ композицион арæхстæй, адæймаджы психологимæ иртасæджы цæст дарынæй, дæ лæгуарзондзинадæй. Бирæ фæдзырдтам уæд дæ романыл. Раджы уыд, æмæ ма мæ зæрдыл æрмæст иунæг фиппаинаг лæууы: мæнмæ æгæр карз æмæ, Матронæйы уды æрдзыхæдæй чи нæ рацыд, ахæм фæкаст йæ царды трагедион кæрон. Ды ницы сдзырдтай, фæлæ йæ уыдтон: зын дын уыд мæ фиппаинаг райсын, фæлæ цыма дæхи зæрдæ дæр ахсайдта ацы хабармæ, цыма дæм психологион æгъдауæй æххæст уырнинаг нæ каст трагедион финал, æмæ катый кодтай дæхинымæр.

Ныр уыдæттыл дзурын ницыуал ахъаз у уацмысæн æмæ нæ хъысмæтæн дæр. Матронæ йæ царды зилдхæнтимæ лæудзæн чыныгкæсæджы зæрдыл, æмæ тæрхонгæнæг дæр уый уыдзæн. Мах нæ куысты аивтыл æмæ дзы, æддагон цæст кæй нæ уыны, уыцы сусæгдзинадтыл дзурдзыстæм, уый дæр ницы ахъаз фæуыдзæн никæмæн, æмæ ма сыл цы дзурæм?..

Мæнæн ма мæ зæрдыл лæууы не стæм ныхæстæй иу. Бирæ фæныхас кодтам нарты Сырдоны тыххæй, æмæ æрæджиау ды загътай: «Чысылæй фæстæмæ мын цыдæр уарзон фæци Сырдон, æмæ æз дæр райдыдтон фыссын роман Сырдоны хъысмæтыл. Цы æмæ куыд уыдзæн, уый нæма зонын. Нырма дын бæстон ницы загъдзынæн, фæлæ фыст куы фæуа, уæд æй фыццаг дæумæ ратдзынæн кæсынмæ...

Нал дын бантыст, дæ зæрдæйы рæбын уал азы кæй хастай, уыцы уацмыс ныффыссын. Хурхорты амæттаг баци дæ цардбæллон уд, дæ аив хъуыдыйы хæтæнтыл хæрæмигъ ныффæлдæхт, æмæ дæ бирæ

фæндиагтæ изæры хурау фæтары сты... Фæлæ уæддæр хъуыды кæнын: цы зæгъинаг уыдтæ, Сырдоны бирæ кæй уарзтай, уый фæдыл махæн?! Цы хъуыды уынгаг кодта дæ лагуарзон зæрдæ?.. Цы хуызы лаууыд дæ зæрдыл Сырдоны хъысмæт æмæ йæ куыд бастай дæхи царды нывимæ, абоны нывгæнæджы хъысмæтыл?..

Дзуапп нæй, ницыуал нын зæгъдынаæ дæхæдæг дæр, фæлæ мæ зæрдæ дзуры дæ радзырдтæй иуы мидисимæ. Философион миниатюрæ «Пахуымпар»-æй зæгъын.

Уым ды фыныгъдауæй быцау кæныс пахуымпаримæ. Уый дзуры дæумæ, адæмы æмæ адæймаджы сæрхъуызоймæ: «Мах фæнды, цæмæй адæмæй мыггаг мауал ныууадзæм, сыхъуынаæм сæ». Уымæн æмæ «дунейы змæлджитæй се ‘ппæты галиудæр æмæ æнæуагдæр адæм сты... Кæрæдзи æхсынут... Æнцой нæ дæттут зæххы чысыл габазæн. Адæм хъуамæ байсæфой... Адæмы зонд æрмæстдæр у фыдракæнд саразыныл... Æмæ афтæмæй тагъд нæ зæххы габаз сраемудздзыстут... Адæмæн сæ кæрæдзимæ хæрамдзинад сæ уæнджы ис... Æмæ сæ сæхи адыл куы ныууадзæм, уæддæр тагъд сæхигъæдæй цагъды кæндзысты...».

Ды баууæндыдтæ пахуымпары хъуыдыйыл, фæлæ ма дæ уырны: дæ дзырды руаджы, дæ фæдисы ныхасæй бауромдзынаæ адæмы фыдбылызтæ аразынæй, æмæ курыс пахуымпарæй адæмы сæфт аргъæвын, сæ зонд сын хæрзвæндиагмæ раивынæн курыс рæстæг. Пахуымпар сразы, фæлæ дын фидарæй дзуры: куы райхъал уай, уæд дын адæм æнæнхæлæджы стыр маст скæндзысты, æмæ уæд базондзынаæ, адæм æцæгæй цы сты, уый...

Райхъал дæ, æмæ цы?.. Дæ хуыздæр радзырды гæххæтт дæ фарс-мæ нал уыд. «Чидæр дзы топпы нæмгутæ сифтыгъта. Иу сыф та дзы бæласы цонгыл ауыгъд уыд лыстæг хуынчытæй. Æвæццæгæн æй мысанæн сæвæрдæуыд...»

Иу дзырдæй, пахуымпары зонд раст разынд. Лæджы ныфсæн æнæ айсæфгæ нал ис. Адæймаджы зæрдæ ма цæуыл фæлаууа, уый нал ис, айсæфтис...

Ныр у, Алеш, æмæ ды дæ хъуыдыйы стыр рис демæ ахастай æмæ дзы фервæзтæ. Фæлæ цы кæнæм мах, а дунейыл ма цæргæ чи баззад, уыдон?.. Ау, æцæг сты пахуымпары хъуыдытæ адæмы тыххæй?..

Æмæ кæд æцæг афтæ у, – «адæмæн сæ кæрæдзимæ хæрамдзи-

над сæ уæнджы ис», – уæд хæрз дзæгъæлы куы сты адæмы фыд-æбæттæ дæр... Кæд хæрам хæссын æмæ фыдмитæ кæнынмæ арæзт у адæймаджы æрдзыхæд, уæд æцæг сафинаг куы сты, уæд сын се ‘рдзыхæдай нывгонд куы у фесæфын, уæд бынтон гæды ныхас куы у ныры публицистикайы сæйраг хъуыды дæр: «Дунейы ирвæзынгæнæг у аивдзинад» («Красота спасет мир»). Пахуымпары хуыздæр, аивдæр радзырды гæххæттæй нæмгута чи ифтындзы, милмæ йæ чи исы, уый аивдзинад æппындæр не ‘ндавы, ницыдæр ын ахъаз фæуыздæн йæ удыхæд раивынæн... Æмæ ма уæд куыд?.. Алеш, мæ уарзон кæстæр, кæд, мыййаг, пахуымпар рæдийы?

Кæд, мыййаг, раст нæу, адæймаджы æрдзыхæд хæрам æмæ фыд-мийыл амад у, зæгъгæ, афтæ нымайын?.. Ацы фарст мин-мин азты дæргъы лæууы адæймаджы пахуымпар хъуыдыйы раз, æмæ дунейы зонджындæртæ цыма афтæ нæ нымадтой, цыма хуыздæр æнхæл уыдысты адæймаг æмæ йæ удыхæдæн, афтæ мæм кæсы. Уый нæй, уæд ницы у адæймаг йæхæдæг дæр, йæ хъуыды дæр æмæ йæ аивад дæр. Ницийæ та исты нæ рæзы...

Байхъусæм-ма нæхи Къостама, пахуымпарты разгадæртæн сæ иумæ. Уый дæр рагæй æмæ зæрдиагæй хъуыды кодта ацы фарстыл.

Уый нымадта: Чырысти адæмы сæрыл йæ сæр куы ‘рхаста, адæмæн кæрæдзи уарзын æмæ æфсымæртæй цæрын куы ныффæдзæхста, уæдæй нырмæ рацыд дыууæ мин азы, фæлæ уæддæр адæмы æхсæндзарды нæй рæстдзинад, нæй адæмы ‘хсæн уарзондзинад æмæ æфсымæрдзинад... Цæй аххос уа? Æвæццæгæн, рæстæджы аххос!...

Рæстæджы аххос уымæн, æмæ адæймаджы удыхæд незаман-тæй фæстæмæ зыгъуыммæ кæны, тæстытæ æмæ гуылмызтæ кæны, æхсæндзарды рæстдзинад кæй нæй, уый. Адæймаджы зæрдæйы бирæ æнусты дæргъы уыцы æнæрастдзинад сихсийын кодта уарзондзинад æмæ æфсымæрдзинады æнкъарæнтæ, бафтыдта йæ хиуарзондзинад æмæ хæрамыл. Ныр цæмæй уыцы фæндагæй фæиппæрд уой адæймаджы зонд æмæ зæрдæ, уымæн дæр хъæуы мингай азтæ. Гъе уымæн зæгъы Къоста йе ‘мдзæвгæйы кæрон, ома, Чырыстийы мæлæты фæс-тæ цы дыууæ мин азы рацыд, уыдон фаг не сты, уыдон «в сравнении с вечностью всего лишь только миг». Иу уысммæ та адæймаджы удыхæд, æнусон æнæрастдзинадæй æфхæрд æмæ ссæст удыхæд, нæ раивдæн, хæрам æмæ хиуарзоны талынг къæсæй нæ рахиздæн

лæгуарзондзинад æмæ æфсымæрдзинады уарæх æмæ хуравдылд быдыртæм.

Иугæр афтæ у, уæд аивадæн дæр уыдис, ис æмæ уыдзæнис йæхи бæрзонд нысан: æхсæндзарды æнаæрастдзинады ныхмæ тох, уый фесæфынмæ адæймаджы зæрдæйы уарзондзинад æмæ æфсымæрдзинады таутæ сфидар кæнынмæ тырнын. Уый стыр æмæ удуæздан нысан у, æмæ нæ аивад уый аккаг хъуамæ уа. Ууыл хъуамæ ахицæн уа не ‘нусон катый аивады нысаниуæджы тыххæй.

Мæ нымадæй, афтæ чи дзырдта, «аивдзинад у дунейы ирвæзынгæнæг!», уый дæр ацы хъудыйыл лæуд уыди. Аивдзинад адæймагæн йе ‘рдзыхъæды ис. Фæлæ йæ сихсийын кодта, æнус-æнусты æхсæндзарды цы хæрам æмæ хиуарзондзинад æлдариуæг кæны, уый. Фæстæмæ та адæймаджы æрдзыхъæды куы ныббиноныг уа аивад, цард фæлдисынады зонд æмæ æнкъарæн, уæд рæсугъддзинад, аивад ногæй суыдзысты цардаразæг тых æмæ бахиздзысты адæймаг æмæ адæймагады ныры æхсæндзарды бир-бирæ фыдбылызтæй.

Мæнмæ, Алеш, ацы зонд хуыздæр кæсы æнтъыснаг пахуымпары уонгуагъд æмæ ныфссаст хъуыдыйæ, «адæмæн сæ кæрæдзимæ хæрам сæ уæнджы ис», зæгъгæ. Æз ацы ныфсæй цауын мæ къæхтыл а дунейыл, ацы ныфсæй хæссын мæ уис фæлладæй дæр æмæ лæууын мæ куысты сæр. Уый нæй, уæд ницы нысан ис нæ куыстæн дæр, нæ цардæн дæр, æмæ арвы бын дурдзавдæй лæууын хуыздæр уайд цæрын æмæ кусынæй.

Къоста дзырдта: дзырд мæрдтæм дæр хъуысы. Кæд дæм, мыййаг, фехъуыса мæ ныхас, мæ уарзон кæстæр, уæд-иу схицæн у де ‘рхуым катыйæ æмæ дæ зæрдæ барæвдау ныгуылды бæстæйы уæлион дыдзы рухсæй.

Газет «Рæстдзинад», 1994 аз, 3 февраль

ГАБРОВÆГТЫ ХАЛ АХÆР!

«Габровæгты хал ахæр!» – афтæ зæгъæн ис адæймагæн, хъæлдзæг равгыл æй бафтауинаг куы уай, уæд. Болгайраг горæт Габровойы цæрджытæ зындгонд сты сæ цыргъзонд-дзинад æмæ цардмæ хæдхуыз цæстæнгасæй. Уымæн æвдисæн – ацы хабæрттæ дæр.

ИУ ФАГ У...

Габроваджы фæрсынц:

- Дæ фаззæтты хуызист дæм нæй?
- Ис. Мæнæ!
- Æмæ дзы сæ ну йеддæмæ куы нæй...
- Иннæ дæр уый халдих у...

«КÆРДЗЫНДÆТТОН» БИНОНТÆ

- Нæ сыхаг Пенчевæн дохтыртæ хæрын ницыуал уадзынц.
- Уæдæ йæ нæ бон у æхсæвæрмæ фæхонын.

КЪУЫНДÆГ УÆТТÆ

Иу габроваджы ус хæдзары уæттæ чъырæй арæх цагъта. Лæг ратыхст, стæй чъырыл дæр æгæр бирæ æхца хардзгонд цыд, æмæ усæн загъта:

- Мауал сæрд къултæ, нæ уæттæ скъуындаг сты!

ДИХГОНД ХÆРÆГ

Дыууæ сыхаджы нумæ хæрæг балхæдтой. Сæ ну фæрсы:

- Хæрæгæн йæ кæцы хай уыздæн дæу?
- Уый та цы диссаг у, нумæйаг нын нæу?
- О, фæлæ уæддæр алкæмæн йæ хай бæрæггонд хъуамæ уа.
- Дæхи йæ кæцы хай хъæуы?
- Раззаг, æд сæр!
- Хорз! – сразы дыккаг æмæ хæрæджы рагъæй бындзытæ асырдта.
- Кæсыс, æз мæхи хаймæ базылдтæн. Ныр та дæ рад у – цы хай дæм хауы, уый дзæбæх бафсад, æмæ амæй фæстæмæ дæр – афтæ!

КЪАДДÆР МЫСАЙНАГ

Дыууæ габроваджы аргъуаны фæбыщæу сты, къаддæр мысайнаг нæ чи сæвæрдзæн, зæгъгæ. Сауджыны лæггадгæнæг сæ рæзты куы фæцæйцыд, уæд æм сæ иу капекк авæрдта æмæ йæхицæй ныббуц, фæуæлахиз дæн, зæгъгæ. Иннæ хæснаггæнæг бадзырдта: «Мысайнаг нæ дыууæйы номæй у».

БАЙРÆДЖЫ КОДТА

Иу лæджы хъуыд йæ кæрты арф дзыхъхъ скъахын. Зивæг кодта, æмæ цигайнагмæ фæдзырдта:

– Константинополы дæсныйæ мæм фыстæг æрбацыд, ацы ран сызгъæринтæ æмбæхст ис, зæгъгæ. Скъах сæ, æмæ се ‘рдæг – дæу.

– Ма дзы байрай уыцы дæсныйæ! Габровагмæ дæр ахæм фыстæг ныффыста. Æнæхъæн цъай йын скъахтон, фæлæ ницы ссардтон!

ХУЫНЧЪЫТÆ ХУД

Габроваг зæхкусæг Софиямæ æрбафтыд æмæ дуканимæ худ æлхæнынмæ бацыд.

Уæйгæнæг ын аргъ куы загъта, уæд афтæ фæкодта:

– Æмæ йæ хуынчъытæ кæм сты?

– Цавæр хуынчъытæ?

– Худ ахæм зынаргъæй чи балхæна, уыцы хæрæджы хъустæн хуынчъытæ.

БÆНДÆНЫ АРГЪ

Габроваг йæхи ‘рцауыгъта. Йе ‘ххуырист фæфæдис æмæ бæттæн адзæнгæл кодта.

Мæйы кæрон ын хицау йæ мыздæй бæндæны аргъ баурæдта.

РЕКЛАМÆ

– Ацы хъуымац, зæгъыс, тæккæ ногдæр у?

– Уæдæ! Знон æй райстон фабрикай!

– Æмæ йæ хуыз не сивдзæн?

– Цытæ дзурыс! Дыууæ мæйы мæм витринайы фæлæууыд, æмæ йыл бæрæг дæр нæ фæци!

НОГ АРГЪ

Нывгәнәг габроваг кѳупецагән йә ныв хъары. Уый йын әхца куы
‘рнымадта, уәд нывгәнәг пихылайттә акалдта:

– Әндәр нә? Әмә йын йә кәттаг әртә хатты зынаргъдәрәй
дәхицәй куы балхәдтон!

– Әмә цы? Уәд сыгъдәг уыд! – әнәмәт дзуапп авәрдта габроваг.

АХӘМ «РӘДАУ» МА ДЗЫ УА!

Габровагән йә ус хъаст кәны:

– Мә зәрөнд пьалтойән йә цәппузиртә иууылдәр азгъәлдысты.
Худинаг у афтәмәй адәмы ‘хсәнмә цәуын.

– Райсом дын балхәндзынән.

– Пьалто?

– Цәппузиртә.

ӘНӘХЪӘН АЙК

Габровагтәм уазәг әрбафтыд. Әфсин ын иу аик афыхта. Сы-
вәллон аикмә йә цәстытә ныццавта.

– Цы йәм ныдздзагъул дә? Нә уазәг кьамбец нәу, аик әнәхъәнәй
нә бахәрдзән, дәу дәр дзы хай уыдзән!

ДЕНДЖЫЗ УАЛ ӘРСАБЫР УӘД...

Габроваг йә фыртимә денджызмә әрцыд. Бәләггы быләй әгәр
дард аленк кодтой, әмә уалынмә денджыз сызнәт.

– О Хуыцау, фервæзын нә кән, әмә дын сәвәрдзынән арвы
тыгъдадыл әмбәләг мыдадзын цырагъ! – скуывта фыд.

– Баба, кәм федтай ахәм дәргъәй-дәргъмә цырагъ? – афарста
йә йә фырт.

– Банцай, әдылы! – рамәсты фыд. – Денджыз уал әрсабыр уәд,
дәрддәр бәрәг уыдзән...

ЙӘХИ ДӘР БАУЫРНЫДТА

Габроваг куыстәй фәлладәй әрбацауы әмә уыны – сывәлләттә
йә рудзгуыты бын хъазынц. Уләфын мә нә бауадздзысты, зәгъгә,
ахъуыды кодта әмә сәм дзуры:

– Ам цы сэмбырд стут? Уэртæ тигъмæ цавæрдæр æнахуыр лæг æнаехъæн машинæ дыргътæ æрбаласта æмæ сæ лæвар уары.

Сывæллæттæ сæ хъазт фæуагътой æмæ дыргъагур ныййарц сты.

Габроваг иуцасдæр алæууыд æмæ сæ фæдыл азгъордта, уæд та дыргътæ лæвар æцæгдæр уарынц, зæгъгæ.

ЗОНДАМОНÆГ

Габроваг Софияйы йе студент фырты абæрæг кодта. Уый йын æппæлы:

– Абон ме ‘хцатыл фæстæмæ фæхæцыдтæн – трамвайы сбадыны басты йæ фæстæ згъордтон.

– Мæлæты зондджын! Таксийы фæстæ куы згъордтаис, уæд фылдæр æхца не сфæстауæрц уыдаид?!

ЦЫБЫР ХÆЛАФ

– Дыууæ билæты мын авæр хистæр карæн, иу – сывæллонæн, – дзуры габроваг кассæйы кусæгмæ.

– Цавæр сывæллонæн? Дæ фырт раджы куы рахъомыл, хæлаф куы дары! – нæ йæм фæлæууыд билеттæ уæйгæнæг.

– Омæ хорз. Æри мын мæ фыртæн хистæр кары билет. Не ‘фсинæн та – сывæллоны билет. Уый цыбыр хæлаф дары...

«ÆНХЪÆЛМÆ УÆМ КÆСЫН...»

Габроваг дохтыр фæзиан. Йæ ус – уый дæр сыгъдæг габроваг – цыртыл фыстæн æхца нал схардз кодта. Бандæгъта йыл, кабинеты дуарыл цы фæйнаг уыд, уый: «Дохтыр Гаванков. Æнхъæлмæ уæм кæсын райсомы 9 сахатæй сихормæ».

КÆСАГ ÆМÆ ЦÆХХ

Дард кæцæйдæр Габровомæ æрбафтыд уæйгæнæг кæсæгты дыууæ уæрдонимæ. Дуканигæстæ йын сæ уæймæ айстой, æрмæст – хæсæй.

Цасдæр рæстæджы фæстæ кæсаг æрбаласæг æрзылд дуканитыл æмæ йе ‘хца æрæмбырд кодта. Бацыд ма кæройнаг дуканийы хицаумæ. Уый йæ къæбут аныхта æмæ йæ фæрсы:

– Бæлвырдæй цавæр æхца агурыс?

МАХ ДУГ

– Уый та цы ныхас у? Кæсadjы æхца! Сæдæ килæйы дын нæ ныууагътон?

– А, кæсагæй зæгъыс? Схардз кодтон æхца – цæхх балхæдтон.

– Цавæр цæхх?

– Кæсаг сцæхджын кодтон. Æгæр ратæвд, æмæ, зæгъын, куы фесæфа...

– Æмæ цы фæци кæсаг?

– Ауæй.

– Ауæй, зæгъыс? Æри уæдæ æхца!

– Мæнæ замана! Афтæ дын нæ зæгъын, цæхх сæ балхæдтон?

– Цы фæци цæхх?

– Кæсаг сцæхджын кодтон.

– Кæм ис кæсаг?

– Ауæй.

– Кæм сты æхца?

– Цæхх сæ балхæдтон.

– Кæм ис цæхх?

– Кæсаг сцæхджын кодтон...

Бæлццон йæ къух ауыгъта æмæ ацыд, ахæм æдылы дуканигæсимæ мын ницы ныхасаг ис, зæгъгæ.

МЭЙЫ ЦАУТЫЛ АФЭЛГЭСТ

► **25 февралы** РЦИ-Аланийы Фысджыты цæдис æмæ Хетæгкаты Къостайы номыл Ирон литературон музей Горæтгæрон районы Михайловскы хъæуы Культурæйы хæдзары бацæттæ кодтой литературон-музыкалон изæр поэт, ахуыргонд, ЦИПУ-йы ирон филологийы факультеты раздæры декан, литературон сфæлдыстады кафедраы бындурæвæрæг æмæ сæргълаууæг, рухстауæг, драматург, фыссæг, публицист, æхсæнадон архайæг, Хетæгкаты Къостайы номыл паддзахадон премийы лауреат, профессор Джыккайты Шамилы райгуырды 85 азы юбилеймæ. Мадзалмæ æрбацыдысты фысджытæ, ахуыргæнджытæ, скъоладзаутæ, Джыккайты мыггаджы минавæрттæ. Михайловскы хъæуы Культурæйы хæдзар сырæзт 2018 азы æмæ уæдæй хæссы Джыккайты Шамилы ном.

► **25 февралы** йæ цардæй ахицæн Уæрæсе æмæ Цæгат Ирыстоны адæмон артисткæ Хуыгаты Валерия. Евгений Вахтанговы номыл Уырыссаг академион драмон театры Валерия кусын райдыдта 1951 азы. Йæ сценæйы сарæзта 200 фæлгонцæй фылдæр. Се ‘хсæн – Хетæгкаты Къостайы Фатимæ, Шекспиры Катарина, Федерико Гарсиа Лоркайы Бернарда...

► **27 февралы** Цæгат Ирыстоны Хетæгкаты Къостайы номыл паддзахадон университеты уыд Джусойты Нафи æмæ Джыккайты Шамилы номарæн конференци. Номдзыд фысджыты цард æмæ сфæлдыстады тыххæй радзырдтой Социалон æмæ гуманитарон иртæстыты институты ахуыргæндтæ, ЦИПУ-йы ахуыргæнджытæ, сæ ахуырдаутæ æмæ æмкусджытæ. Уыцы иу рæстæг Нафи æмæ Шамилы номарæн конференци цыд Хуссар Ирыстоны паддзахадон университеты дæр.

► **28 февралы** Дзæуджыхъæуы центрон чиныгдоны ацыд литературон-музыкалон изæр поэт, драматург, публицист, литературæиртасæг, тæлмацгæнæг Джусойты Нафийы райгуырды 100 азы æмæ йæ кæстæр æфсымæр, поэт Хаджеты Таймуразы райгуырды 80 азы бонмæ. Уазджыты ‘хсæн уыдысты РЦИ-Аланийы Фысджыты цæдисы уæнгтæ, хиуæттæ, хæлæрттæ æмæ интеллигенцийы минæвæрттæ.

Переводчик А. В. ЗОЛОЕВ
Корректор А. К. КАРГАЕВА
Дизайн, верстка А. А. ГАБИСОВ

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ «МАХ ДУГ»

Главный редактор: ХЕТАГУРОВА Оксана Нодаровна

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Республике Северная Осетия-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00148 от 9 июня 2017 г.

Учредитель: Комитет по делам печати и массовых коммуникаций
Республики Северная Осетия-Алания
Адрес учредителя: 362003, г. Владикавказ, ул. Димитрова, 2, офис 202

Порядковый номер выпуска: № 3. 2025 г.
Подписано в печать 18.03.2025 г. Выход в свет: 28.03.2025 г.
Индекс: 732447. Тираж 1000 экз. Заказ № 70. Цена свободная
Формат 60х90 1/16. Бум. офсет. № 80 г/м². Вклейка 1 печ. л. мелованная

Гарнитура шрифта Times New Iron
Печать офсетная. Усл. печ. л. 9. Учетно-изд. л. 14, 88

Адрес редакции и издателя: 362008, г. Владикавказ, пр. Коста, 11
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; адрес сайта: <http://www.mahdug.ru>
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; шеф-редактор, корректор – 25-09-74;
редакторы прозы, поэзии и критики – 25-20-52; бухгалтерия, компьютер. – 25-22-47

Адрес типографии: ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати

Редакци авторы хъуыдытимæ алкаæд разы нæ вæййы.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

Журналмæ цы кхуыхыстытæ лæвæрд цæуынц, уыдон редакци рецензи
нæ кæны, стæй сæ автортæн фæстæмæ не здахы.

Номыры спайда кодтам Джусойты Мерийы, Мурасты Риммæйы æмæ Гусалты Барисы
æвæрæнтæй ист къамтæй.

Зынаргъ хæлæрттæ!

Ацы аз Нафийы райгуырдыл 100 азы кæй сæххæст, Шамилы райгуырдыл та – 85 азы, уымæ гæсгæ Литературон журнал «Мах дуг» расидт конкурс «БАЗЫРТÆ» ирон æвзагыл сын се `мдзæвгæтæ аив бакæсынæй.

✓ Ацы мадзалы сæ бон архайын у, 12 азæй уæлæмæ кæуыл цауы, уыдонæн се ‘ппæтæн дæр: нæ хъæппæрисджын студенттæ, фæлтæрдджын ахуыргæнджытæ, ирон æвзагыл аудджытæ æмæ ирон литературæ уарзджытæн! Кармæ гæсгæ архайджытæ дихгонд цаудзысты дыууæ къордыл:

1. 12 азæй 22 азмæ;
2. 23 азæй уæлæмæ.

✓ Цы хъæуы бакæнын?

Æмдзæвгæ зæрдывæрдæй аив бакæс, ныффысс æй видеойы хуызы æмæ йæ æрбарвит 15 апрельмæ нæ бастдзинады чатмæ Телеграмы хызæджы ацы адрисмæ: <https://t.me/mahdugchat>

✓ Æнæмæнг йемæ фыстæджы хуызы æрбарвитын хъæуы архайæджы мыггаг, ном, кар, ахуыры кæнæ куысты бынат (ахуырдауты æрмæджыты фæбæраг кæнын, чи сæ бацæттæ кодта, уыцы ахуыргæнджыты мыггæгтæ).

✓ Уæлахиздаутæ хорзæхджынгонд æрцаудзысты Кады гæххæттытæ æмæ зæрдылдарæн лæвæрттæй (сæ ахуыргæнджытæ та – Кады гæххæттытæй).

✓ Куыстытæн аргъ скæндзысты сæрмагонд къамисы уæнгтæ.

Нæ фембæлдмæ!

„MAX DUG“

/EAGAT IRYSTONY SOVETON FYSZLYTY CAEDISY AI
 RON /EAE /EKS/ENADON-POLITIKON /ERYVYLMAE/
 EUY AXEMTY REDAKCIGONDEJ: Badoaty Qazybeg,
 Tazsly Kuydug, Kodayrty Aguybecyry, M
 Salbity Qambolai, Tetraly Xadzybalyr, I
 Bernon redaktor: KHOSIR
 Bernon sekretar: F/ERNI

Samil.	15. Epalty T.
aty X.	16. Kocofly A.*
ty C.	17. Khubalty A.
on Ilas	18. Qajtyqy G.
B.	19. Maliti G.
T.	20. Mamysraty I.
aty C.	21. Muguly X.
fyrt.	22. Niger.
A.	23. Tybylty A.
St.	24. Xuythynaty G.
Dz	25. Cagofly G.
ty A.	26. Vasiljev (pro)
ty G.	27. Semjonov (d

RAFYSSYNY UAG:

3 мајма-4^с
Хісма н-ры арх
бплат посты хэйдй дэр сэмэ
арэт Ордёнікідзе, Пролетар
м.

MAX DUG

CÆGAT IRYSTONY SOVETON FYSDŽYTY CÆDISY AIV-LITE RATU-
 RON ÆMÆ ÆXSÆNADON-POLITIKON ÆRVYLMÆION ŽURNAL

MAJ
DZAG ČINYG

CYRAH

CYRAH.
(Syrællædty carderj radzyrd).
— Dalæ a
— mæn

[illegible]

Dzesty Kuydzorg.

"RÆSTDZINAD" _____ 1934

Индекс 73247
12+

Gulaty Andyri

Ragæj næ zarydten... Ragæj næ
Zlanggængæ, dardyl næ lequyst ja
Nog æztæj, nog bæstæj cardy næs c
Bonæj, æxsæwæj æz zæjya kuyddæ.
Atæxync bontæ, ærdtlvæ-
Batajyne æztæ-fæxæ-
æjys, syltæfæ-
ontæ.

...fæzæhys: „Nyuuaxton mæ liræ,
y geræxtæm næ zary bynton.
zygon chiutau, næ fyzydýtæ biræ,
en, khordæn fylder u sæ bor“
xas, sast zærd-
yntond-

...dæ toxaen — kaelæntæ,
 fændyr! Jæ qarædzy koj.
 quamæ æbpyndier æncøj...
 ærd dæ... Tyxdäyn u dæ zaræ
 læjy, basædyt duræ
 fæmæntæj ræ
 ærdæ...

...dune nyrrysti,
nybpyrxi bynton.
y uag uærmæ nyxxvsti
je læstæg tærxæ

POETMÆ.
(Mality Gewærgimæ).
zarægæn, A
e qæ

Basasta ærdzy
Saræsta dæd
Bonni

Znagsuræg uadau
Duhæn jæ taxty fyc
Xurzærin tyntæm ny
Amony blæ S

Dardmæ bælddzonæn ja
 Dazgæ ærtlivgæjæ, — fen
 ar næm bærzondæj ærke
 mbal, fændyrdæj

...ja tāntyl aŗuadz-
r, aŗzar nyn dā zārda
...lyrcināj kuyd rajys a
fāltārd dā... Tyxdžyn
aŗdājy, basārd
y dom-

Khubaltz Aluksandr

Yldis zymag. Max cardystem uetær
Zyldestem fosome. Xordtam kasdon æm
æxlthamæta.

Asæx izæraej acydi sugmæ. Qæd dar
nem uyd. Fæstæmæ ærcydi tærst uuyzæj.
— Cy kodtaj. Asæx?
— Nicy, —zæhta Asæx, — „Kuyddær
izærdæ rissj... Cæuyn cæumæ. Rajsom fæ
stæmæ sseuddzæn.”

Acydi Asæx. Rajsom jæ mard syquyst
Dræbæx læg uyd Asæx, —kusag, —sæb
æxlæzærdæ. Qyg uyd nœpætan dær jæ
mard. Acydstæm mardmæ.

Nœrcvmd Asæxæ hævægdtoj.

Adæm badtysty xisty. Ærbadyn kodt
ax dær.
Mæ razmæ badt fæcis Dzaæbædt. Uæ
æzerod næma uyd. Dzaæbædt kusynim
dombaj næ uyd. Xærynmæ dær afte. Dym
ta lulæ. Ranyxasy læg dær næ uyd. X
cauej uvdta je seft. Ærmæst iu xadt uyd.

— „Obau dzy uydīs, obau,“ farsta j
sudy leg
— „Obau, zahys, obau? Nae! oba
dzy nā fedton! obau nā uyd! Nae uyd
Nae uyd!
Nae uyd!

— „Ærx dzy næ uyd. ærx,—færxy j
innæ læg,—Ærx zæhys, ærx?
— Næjl ærx dzy næ fedton! Ærx, ær
næ uyd! Næ uyd! Næ uyd!“—Jæ xi
akald Dzaebdzijæn, æmæ jæ sudy lægt
nyuuahtoj.—
Dzaebdzijy farsmæ badt Gæbæti,—bæ

— „Uiedder me bamberston, Dzeba
dzi, — camnej amard Asæx, — zahta Gæbæ
æmæ Dzebædzijj xæjdtæm sævnældt
Dzebædzijjæm qyg uydis uyey ævnæld, fa

S I X°).
(Fragment).

ery.	lae uyi
emae	ta Dza
	naej, na
lard	—
j.	xorzaex
	Becae
um	ta

ma	tæ...
fæ-	Axæm
	dærido
ysti.	acydi
abyr	hync—
jæ-	—
	—
	dæp!

doj	zæx u
Jæd	ued.
amæ	— (
md-	bæti a
Xi-	—
aydi	zahta
	six ta

jæ kuyd :
Gæbæ
Beca
zæntæ
xas k
dysty.
uætær

jæ	tæ rala
ærx,	skodta
xid	kænæ
gtæ	dzag k
oær-	køjjae.
	xæjraeg
	Chaiy

Gae-	rismæ
bae-	jæ xore
æti	fedta
da.	tæmæj
fæ	Racy
	Gachæ

Fydddeg fondazhon phlan nodly trygder barmalyn kodla ebpet dune
tyaty. SSR e ampet ebpet dune felloigendity urzondzinad. entuziazm
zakczindad - iu far.
Ebpet dune muklydine zeme zakczidny, uydos xaram staj kel
iue nymae.
Fondazhon phlan na akczest uydos, zebge, dzrydlo kapitaliste, f
leda, - uycy kapitalisty bestag bezgadzidty, chulbete, maraly ty saraz
dzal, aly ferezei.
Fondazhon phlan na akczest uydos, zebge, dzrydlo kapitaliste, f
gyngrye, ragacay se fy chyt SSR e dylei mardon zarag kodla ebpet d
2020.

Ad unidisciplinā, londs ar bēsty cūpby arnā auzestondz ar
 arnā phān. Uyl bāskānē ydystē SSRC proletāri arnē tēllēigēnē zē.
 Sē arnān, nē zārgērdē tā ydyl kōmūnistn partii.
 "Fondzārnē lydē rāvdystē, tā bēstē mīdē socialistē
 dēn auzestē sārāznē kē, uyl, ymān arnē auzē auzēnē
 " byndz arnē arnē SSRC mīdē. (Stālā, Pydraz bāldz
 " arnē bālyd u. socialistē ekonomikē lydē, el
 " kultūrā revolūciy qyrdz.
 " nērealy tykēnē" lytā:
 " adēny yryē "ch
 " nē pālyd
 " dāyē tā literatūrā arnē
 " māj iron lytēnē
 " lytēnē

...sõnaga, mis tähendab, et me ei ole veel valmisid
...sõnaga, mis tähendab, et me ei ole veel valmisid
...sõnaga, mis tähendab, et me ei ole veel valmisid

[illegible]

socializm arast ued baidzenis, eme
yn, soveton fyssdytyr kuysten xaxuys kanyen,
ryte soveton literaturame kanyen kusun,
ondzinaid eme aivad nodiy bierondard kanyen,
on eme liojlojxaneg kolkozontime angomej socializ
azagadzer, ja lyddzagdzer xastyl nymaj zurnal «Max

Kubaltjy Akyundyr

Yuldyz ymag. Max cardystem uatery.
Zylidystem fosmæ. Xordtam kasdon æmæ
xæltæhæmæ.

Asæx lizæry æcydy sugmæ. Qæd dard
mæx udy. Fæstæmæ æcydy tarst xuyæz.

— Gy, kætjæ, Asæx?

— Nicæ, — zæhtæ Asæx. — Kyddard mæ
zærdæ rissæ. — Cærym qæmæ. Ræjsom
fæstæsmæ sissæzyndæ.

S I X'.

(Frægmæ).

læ udy tyxæz nicy zæhtæ, —
tæ Dzæbdæzi. — Mælet kæ
næj, næj, næj.

— Udy Tyxæz Dzæbdæz
xoræzæz, Gæbætti, — zæhtæ
Bæc mæx Gæbætti ræzæ
tæ. — Dzæbdæzi — zærdæ
Asæm qydytæz nicy
deriddæ, Gæbæti, — Asæx

Acydj Asax. Rajoon je mad syqvysti.
Dzrebax lag yudj Asax,—kusag, sabyr
ne mard Gyg yudj spaten der je mard.
Ne'rcydey Asaxj bardag.
Adem badnysty xisty. E'rbadyd kodtoj
max der.
Ma razme badt facyd Dzrebaxdy. Uad
ne'rcydey Asaxj yudj. Dzrebaxdy kusymna
dombaj yudj. Xarymna der afte. Dzrebax
ta lule. Ranyax lag der nae yudj. Xi-
kacud yudja je saft. E'rmest ju xadt yudj
Dzrebaxdy sudy, uad der zvidsen.
—Obau dz yudis, obau,—farsta je
Acydj sugme asme qedy
hinc—yncej amardi!
—E'rcydey Asaxj bardag.
—E'ma ha' zahta.
den! mollo niste axem, fa-
zax uad, keed em lity bu-
—Cyma lasey xaryzen
barli asme xaryzev Becen
—E'rcydey Asaxj yudj
zahta Becu. —Lasey qed-
sixa ta six ul—Uqcy dygus
kud shabdon, ne zonyen
Gebetl alip ma uad? —

[illegible]

*) Pyslyno Sejt.